

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek lisans tezi

İNGİLTERE’NİN TİBET POLİTİKASI VE ETKİLERİ

Mustafa Kurtkan Kaçira

2501070713

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TARİH Anabilim Dalında ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan 2501070713 numaralı MUSTAFA KURTKAN KAÇIRA'NIN hazırladığı "İNGİLTERE'NİN TİBET POLİTİKASI VE ETKİLERİ" konulu YÜKSEK LİSANS/ DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca 18.10.2010 PAZARTESİ günü saat 13.30 da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininne* OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUGUYLA karar verilmiştir.

JÜRI ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF. DR. ALİ ARSLAN	Kabulü	
DOÇ. DR. HALİL BAL	Kabulü	
DOÇ. DR. DENİZ EKİNCİ	Kabulü	
YRD. DOÇ. DR. FATİH M. SANCAKTAR	Kabulü	
YRD. DOÇ. DR. EYÜP SARITAŞ	Kabulü	

ÖZ

İngiltere'nin Tibet Politikası ve Etkileri **Mustafa Kurtkan Kaçira**

Bu çalışmanın başındaki asıl soru İngiltere'nin neden Tibet ile ilgilendiği olmuştur. Bununla birlikte Tibet'in kültür, tarih ve coğrafya gibi çeşitli yönleri ile nasıl bir ülke olduğu sorusu üzerinde durulmuştur.

Birinci soru bizi İngiliz-Tibet ilişkilerin başladığı 1772 yılına kadar geri götürmüş ve zaman ilerledikçe Çin'den Rusya'ya kadar geniş bir ilişkiler ağı içine sokmuştur. Bu sebeple olabildiğince çok konu incelenmeye çalışılmıştır. İkinci sorunun cevabı ise Tibet tarihinin bundan önceki dönemini ve Tibet'in çeşitli yönlerini içermektedir.

Araştırmamıza kaynaklık eden malzeme çoğunlukla telif eserlerdir. Bunun yanında İngiliz Ulusal Arşivi'nde yapılan kısa bir çalışmanın, süreli yayınlar ve internet kaynaklarının büyük bir faydası görülmüştür.

Sonuç olarak 1772-1904 yıllarını içerisinde geniş bir zaman aralığı ele alınmış ve bu süre içerisinde gelişen İngiltere'nin Tibet politikası ve çevre ülkelere etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

British Tibet Policy and Its Effects

Mustafa Kurtkan Kaçira

Main question at the beginning of the work was “Why Britain was interested in Tibet?. Also an other question that I tried to answer was that: “With its culture, history and geography what kind of country is Tibet?”

First question took me to year of 1772 which was the date of first intercourse between Tibet and British East India Company. And in progress it bring me into center of a web that connects lots of countries from Russia to China. Because of that, for finding the best answers of these questions, as much sub-titles as possible were studied. The answer of the second question involves History of Tibet before that era and different aspects of Tibet.

Most of the sources of this thesis are published books. Also a short research at British National Archive, internet sources, and newspapers and magazines were very beneficial for it.

In consequence British Tibet policy in the period of 1772-1904 and its effects is taken as a question and tried to be answered in this thesis.

ÖNSÖZ

Bu çalışma İngilizlerin Asya'nın ortasında bir ülke olan Tibet ile temas kurma sebeplerini, bu ülkeye olan ilgilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun yanında, bu çalışma ile Tibet'in kültür, din, coğrafya ve tarih gibi çeşitli yönlerinin incelenmesi amaçlamıştır.

İngilizler kendi anavatanlarından çok uzakta, kadim Asya devletlerinin ortasında koloni kurmuş bir millettir. Aynı zamanda bu millet, zaman içerisinde Babür İmparatorluğu'nun topraklarını ele geçirmiş ve burada yeni bir idare kurmuştur.

Bununla birlikte bu coğrafyanın çok önemli komşuları vardır: Bir tarafta Çin, Tibet ve Himalaya devletleri ve diğer tarafta İran, Afganistan ve Babürlülerden doğan boşlukta ortaya çıkan Müslüman hükümdarlıklar. İngilizler bu ülkelerin her biri ile çeşitli sebepler(çoğunlukla ticari)den temas kurmuş ve onları kendi koyduğu kurallar ile ticaret yapmaya zorlamışlardır. Hindistan'ın hakimleri bir yana bundan en çok etkilenen devletler Bhutan, Sikkim, Nepal gibi himalaya devletleri olmuş, İngilizlerin büyüklüğünden dolayı Çin'e ve uzaklığından dolayı Tibet'e ulaşmaları çok zor olmuştur.

Biz burada ağırlıklı olarak Himalaya devletleri ile birlikte Tibet ve Çin'i incelemeye çalıştık. Ayrıca anlaşılacağı gibi, bu süreçte ticari ilişkiler ağı ön plana çıktı ve bazı noktalarda bu konuya ağırlık verildi. Bununla birlikte konunun içine giren bir çok devlet ve alt başlık bulunuyordu. Bunların bazıları hakkında ayrıntılı bilgi vermek gerektiğinden ne Hindistan olaylarını ne de Çin ile İngiltere arasında afyon meselesi yüzünden çıkan Afyon Savaşları'nı kısaca inceleyip geçemedik. Bunlara ve bir çok farklı konuya ayrıca yer ayırdık. Yine Bhutan, Sikkim ve Nepal ile Tibet'in diğer komşuları, konumları ve Tibet ile olan bağları dolayısı ile tanıtılması gereken ülkelerdi. Ancak bunlar hakkında yeterli kaynak bulmanın zorluğundan, ayrıca zaman her biri hakkında uzun bir araştırma yapmaya elverişli olmadığından bu konular dipnotlara taşındı. Böylece bu ülkelerin Tibet ile olan kültür, etnik ve din bağları üzerinde de durulmuş oldu.

Bu şekilde bir metot kullanılarak İngiliz-Tibet ilişkileri ayrıntılı bir şekilde incelenmeye ve İngiliz politikalarını etkileyen etkenlerin her biri gösterilmeye çalışıldı.

Bir yüksek lisans eğitimi süresinde yapılan bu çalışmaya bir çok kişi katkıda bulunmuştur. En büyük katkı danışmanlarım Prof. Dr. Ali Arslan ile Yrd. Doç. Dr. Fatih Sancaktardan gelmiş ve çalışmamın şekillenmesinde ve bitirilmesinde büyük etkileri olmuştur. Kendilerine şükranlarımı sunarım. Bunun yanında, ülkemizde Tibet tarihi konusunda çalışan nadir kişilerden bir olan Kocaeli Üniversitesi öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Sema Orsoy hanıma çalışmama gösterdiği ilgi ve kütüphanesini benimle paylaşma nezaketi gösterdiği için teşekkür ederim.

Üniversitemizin Avrasya Enstitüsü öğretim üyelerinden Yrd. Doç Dr. Eyüp Sarıtaş beyin adını da ayrıca anar ve onunla birlikte bütün Tarih Bölümü öğretim üyelerine ve çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak çalışmama maddi ve manevi destek veren aile üyelerime, arkadaşlarıma ve çalışmama ilgi gösteren herkese teşekkür ederim.

Mustafa Kurtkan Kaçıra

Üsküdar

İÇİNDEKİLER

ÖZ(ABSTRACT).....	iii
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
HARİTA LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
A. YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı.....	1
3. Araştırmanın Kapsamı.....	2
4. Yöntem.....	3
5. Kaynak Tahlili.....	4
B. TİBET.....	9
1. Günümüzdeki Tibet.....	9
a) Tibet'in Coğrafi Özellikleri.....	9
b) Tibet'in Siyasi Sınırları.....	10
c) Tibet'in Etnik Yapısı.....	12
d) Tibet'te Din.....	13
2. Başlangıcından 18. Yüzyıl Başlarına Kadar Ana Hatları ile Tibet Tarihi..	15
a) Tibetlilerin Kökenleri.....	15
b) Eski Çağlardan 13. Yüzyıla Kadar Tibet.....	16
c) 13.-15. Yüzyıllar Arasında Tibet.....	21
d) 16-18. Yüzyıllar Arasında Tibet.....	24
e) 1720 Yılına Kadar Gelişen Çin-Tibet İlişkileri Hakkında Değerlendirme.....	26
3. 18. Yüzyılın Ortasına Kadar Tibet ve Batı Dünyası İlişkileri.....	28

I.	BÖLÜM: 18. YÜZYILDA HİNDİSTANDAKİ İNGİLİZ YÖNETİMİ VE TİBET.....	31
A.	Tibet.....	31
1.	Çin Patronajı Altında Tibet'te İdari Yapı.....	31
2.	Tibet'te Ticaret ve Ticaret Yolları.....	33
a)	Ticaret.....	33
b)	Ticaret Yolları ve Satılan Ürünler.....	35
(1)	Tibet-Çin Ticaret Yolu.....	35
(2)	Tibet-Ladakh Ticaret Yolu.....	35
(3)	Tibet-Sibirya Ticaret Yolu.....	36
(4)	Tibet ile Hindistan Alt Kıtası Arasındaki Ticaret Yolları.....	37
B.	Hindistan'daki İngiliz Yönetimi ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış.....	38
1.	East India Şirketi.....	38
2.	İngilizlerin Hindistan'a Yerleşmeleri.....	39
a)	Hindistan'da Tutunma Çabaları.....	39
b)	Warren Hasting Dönemi.....	41
c)	Genişleme Yılları.....	42
II.	BÖLÜM: 1772-1792 YILLARI ARASINDA İNGİLİZ-TİBET İLİŞKİLERİ.....	44
A.	18. Yüzyılda Çin'in Durumu.....	44
B.	İngilizlerin Yaşadığı Bazı Sorunlar ve Himalaya Ticaretin Durumu.....	45
1.	Hindistan ve Dünya'da Yaşanan Bazı Sorunlar.....	45

2. Himalaya Ticareti.....	46
C. İngilizlerin Himalayar'da Yaptığı İlk Anlaşma.....	47
D. Tibet'e Gönderilen İngiliz Elçileri.....	52
1. George Bogle'ın Elçilik Görevi.....	52
a) Elçi Olarak Atanması.....	52
b) George Bogle'ın Bhutan Seyahati.....	54
c) George Bogle'ın Tibet Seyahati.....	56
(1) Dechenrubje.....	57
(2) Tashilhunpo.....	59
i. George Bogle'ın Tashilhunpo'da Pachen Lama ile Yaptığı Görüşmeler.....	59
ii. George Bogle'ın Tibetli ve Keşmirli Tüccarlar ile Yaptığı Görüşmeler.....	64
iii. Nepal Elçisi İle Yapılan Görüşmeler.....	65
iv. Gesup Rimboche(naip)'nin Adamları ile Yapılan Görüşmeler.....	66
ç) Bhutan'a Dönüş ve Bogle'ın Hazırladığı Bhutan ile Yapılacak Olası Bir Anlaşmanın Taslağı.....	67
d) Kalküta'ya dönüş ve George Bogle'ın Hazırladığı Rapor.....	68
e) George Bogle'ın İkinci Kez Elçi Olarak Görevlendirilmesi.....	70
(1) İngilizlerin Yaşadığı Sorunlar.....	70
(2) George Bogle'ın Görevi.....	70
(3) Pachen Lama'nın Ölümü.....	71
2. Alexander Hamilton'un Bhutan Seyahati ve Tibet'e Gitme Çabaları.....	72
a) Hamilton'un Seyahati'nin Amaçları.....	72

b) Hamilton'un Bhutan'da Bulunduğu Dönem.....	72
3. Samuel Turner'ın Elçilik Görevi ve Tibet Seyahati.....	73
a) Samuler Turner'ın Bhutan ve Tibet'te Yaptığı Görüşmeler.....	73
b) Samuel Turnet'ın Seyahatinin Etkileri.....	74
E. 1792 Nepal-Tibet Savaşı ve İngiliz-Tibet İlişkilerine Etkileri.....	75
1. Savaşı Hazırlayan Sebepler.....	76
2. Savaşın Gelişimi ve İngilizlerin Durumu.....	77
3. Savaşın Sonuçları ve Etkileri.....	81
a) Savaşın Nepal'e Etkisi.....	81
b) Savaşın Tibet'e Etkisi.....	81
c) Savaşın İngilizlere Etkisi.....	82
III. BÖLÜM: 1792 NEPAL-TİBET SAVAŞININDAN SONRA İNGİLİZ-TİBET İLİŞKİLERİ.....	84
A. İngiliz-Tibet İlişkilerine Genel Bir Bakış.....	84
B. Nepal Ticaret Yolu ve 1814-16 Nepal-İngiliz Savaşı.....	86
1. Nepal'in Yeni Bir Fırsat Olarak Düşünülmesi.....	86
2. Nepal-İngiliz Savaşı(1814-1816).....	88
a) Savaşın Sebepleri ve Gelişimi.....	88
b) Savaşın Sonuçları.....	91
C. Batı Tibet ve Kuzey Hindistan Olayları ve Sih-İngiliz Mücadelesi.....	92
IV. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA İNGİLİZLER ADINA ASYA'DA YAŞANAN DİĞER ÖNEMLİ GELİŞMELER.....	94

A. Afyon Savaşları ve Tibet-İngiliz İlişkilerine Yansıması.....	94
1. I. Afyon Savaşı.....	95
2. Nankin Anlaşması'ndan Sonra Çin-İngiliz İlişkileri ve II. Afyon Savaşı..	98
a) Anlaşmadan sonra Çin-İngiliz İlişkileri.....	98
b) II. Afyon Savaşı.....	98
B. Asya Üzerinde Rus-İngiliz Mücadelesi ve Tibet'e Yansıması.....	101
1. Rusların Güneye İnmesi ve Batı Türkistan Siyaseti.....	101
2. Rusların Çin ve Tibet Ticareti ve Doğu Türkistan.....	103
a) Çin.....	103
b) Doğu Türkistan.....	104
c) Tibet.....	105
C. Diğer Bölgelerde Rus-İngiliz Mücadelesi.....	105
1. İran.....	105
2. Afganistan.....	107
V. BÖLÜM: İNGİLİZLER TARAFINDAN TİBET'E DÜZENLENEN ASKERİ HAREKAT(1904).....	111
A. Çin'in Durumu ve Tibet Üzerindeki Nüfuzu.....	111
B. Rusya-Tibet Yakınlaşması.....	112
C. Harekat Öncesi İngiliz-Tibet İlişkileri.....	113
1. 1876-1899 Arasında İngiliz-Tibet İlişkileri.....	113
2. Lord Curzon Dönemi(1899-1905)'nde İngiltere'nin Tibet Politikası.....	116
Ç. Diplomasinin Sonu: 1904 Askeri Harekatı.....	117

1. Harekatın Hindistan Bürosu Tarafından Onaylanması.....	117
2. Harekatın Gelişimi: Elçilik Heyetinden Askeri Birliklere.....	118
3. 1904 Tibet-İngiliz Anlaşması.....	119
a) Müzakere Süreci ve Anlaşmanın Onaylanması.....	119
b) Çin tarafından Anlaşmaya Gelen Tepki.....	124
c) Almanya'nın Anlaşmaya Tepkisi.....	125
D. Rusya Meselesi ve 1907 Rus-İngiliz Anlaşması.....	126
SONUÇ.....	130
KAYNAKÇA.....	135
HARİTALAR.....	145

HARİTA LİSTESİ

Harita 1	Bengal ve Tibet arasındaki ülkeler ve George Bogle'ın seyahat yolu.....	142
Harita 2	Tibet ve Tibet'e komşu ülkeler.....	143
Harita 3	Sikkim haritası.....	144

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.y.	: Ayı yer(makaleler için)
bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım
bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
CAB	: Cabinet Office Papers
Çev.	: Çevirmen
D.İ.A.	: Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi
FO	: Foreign Office
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
t.y.	: Tarih yok
y.y.	: Yayın yeri yok.

Giriş:

A. Yöntem ve Kaynaklar

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusunu başlangıcından (1772) 1904 kadar İngiliz-Tibet ilişkileri, İngilizlerin Tibet'e bakışı, İngiliz politikaları ve bunların Tibet'e komşu ülkeler üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. Bununla birlikte İngiliz'in politikalarını etkileyen daha geniş hadiseler de ele alınmıştır.

2. Araştırmanın Amacı

Araştırma İngilizlerin Tibet politikası ve iki ülkenin 1772-1904 yılları arasındaki ilişkilerini ve bu dönemde yaşanan önemli olayları ortaya koymaya amaçlamaktadır. Şu var ki bu dönemde yaşanan olaylar ele alınan iki ülke ile birlikte onların siyasi ve ticari ilişkileri sebebi ile Çin, Nepal, Sikkim, Bhutan gibi bir çok ülkeyi etkilemiştir. Bununla birlikte bu ilişkiler Rus-İngiliz çekişmesi veya İngiliz-Çin ticareti gibi bazı meselelerden de etkilenmiştir. Ancak Tibet gibi Nepal, Sikkim ve Bhutan da üzerinde az araştırma yapılmış ülkeler olduğu için yeri geldikçe bu ülkelerden de bahsedilmeye çalışılmış ve onlar hakkında da olabildiğince çok bilgi verilmesi düşünülmüştür. Bunun yanında dönemin önemli olaylarının ele alınan konu üzerindeki etkileri gösterilmeye çalışmıştır.

Bu çalışmanın amacı ayrıca, çeşitli yönleri ile Tibet'i de incelemektir. Bu sebeple, genel olarak araştırmacıların İngiltere ve İngiliz kültürüne aşina olduğu ayrıca bu ülkenin Asya politikaları üzerine bir çok çalışmanın yapıldığı göz önünde bulundurularak Tibet ile ilgili tanıtıcı bölümlere daha çok ağırlık verilmiştir. Bu sebeple Tibetlilerin kimliği, Tibet'in idari yapısı ve komşuları ile olan ticari, siyasi, etnik ve kültür bağları(ki bunlar İngiliz Politikalarını etkileyen unsurlardır) olabildiğince ortaya konmaya amaçlanmıştır.

Çalışma ilerledikçe bazı farklı sorularda ortaya çıkmıştır. Mesela Tibet-İngiliz ilişkilerin başlangıç tarihi bir yana bu iki uzak ülkenin ve iki yabancı kültürün nasıl yakınlaştığı ve ilk temasları nasıl sağladıkları konusunda sorular sorulmuştur. Bunlar çalışmanın “1772-1792 Yılları Arasında İngiliz-Tibet İlişkileri” başlıklı bölümde cevaplanmaya çalışılmıştır.

3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma mekan olarak Güney ve Orta Asya ve zaman olarak 1772-1904 tarihleri kapsamaktadır. İngilizlerin Britanya’daki asıl yurdu bu araştırmanın tamamen dışındadır ve ancak yeri geldikçe (ve çok az) olarak bahsedilmiştir. Ancak şu da belirtilmelidir ki Britanya’da gerçekleşen sanayi devrimin İngilizler Tibet Politikası üzerine etkilerinin boyutu da incelenmeye değer bir konudur. Bununla birlikte Amerika’da yaşanan olayların ve Avrupa’daki gelişmelerin de incelenmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz; Fakat zaman ve imkan darlığından dolayı bu konulardan bu çalışmada çok fazla bahsedilmemiştir.

Bahsedilen sınırlamalar bir yana bırakılacak olursa araştırmanın kapsamı olabildiğince geniş tutulmaya çalışılmıştır. Mesela Tibet ile yakın ilişkiler içinde olan Çin’den bahsedilirken patronaj kavramının ne olduğu da ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine İngilizlerin Hindistan’daki merkezleri ile Tibet arasında uzun süre tek sınır olan Himalaya devletleri Nepal, Bhutan ve Sikkim’in İngiliz politikaları içindeki rolü önemli görülmüştür. Bu devletlere bir ticaret yolu ve Tibet’e açılan kapı olarak oldukları için İngilizlerce verilen ve taraflar arasındaki olumlu ve olumsuz ilişkiler gösterilmeye çalışılmıştır.

Zaman olarak her çalışmanın bir dönem ile sınırlandırılması tabii ki gerekmektedir. İngiliz-Tibet ilişkilerini ele alırken de pek tabii 20. yüzyılda İngiliz Tibet İlişkileri, Rus-İngiliz mücadelesi döneminde Tibet gibi modern dönemin içinde ve günümüz olayları ile daha çok bağlantısı olan bir tarih aralığı seçilebilirdi. Böylece dar bir dönem içerisinde daha ayrıntılı bir çalışma yapılabilirdi. Ancak İngiliz-Tibet ilişkilerinde olduğu gibi Tibet tarihi konusunda az çalışmanın yapılmış olması bizi konuyu başlangıcından itibaren ele almaya itti. Böylece ilişkilerin ilk döneminden

itibaren İngiliz politikalarını oluşturan sebepler ortaya konulurken süreç içerisindeki değişimlerde gösterilebildi. Bununla birlikte İngiliz-Tibet ilişkilerinde önemli rol oynamış kişiler üzerinde olabildiğince ayrıntılı bilgiler verilmesi amaçlandı.

Araştırma için son tarih olarak 1904 yılının seçilmesinde bu tarihte önemli bir değişimin yaşanması yanında malzeme azlığı sebebi ile bazı dönemlere genel olarak bakılmasının etkisi vardır. Öncelikle şu söylenebilir ki 19. yüzyıl içerisinde yaşanan süreç daha ayrıntılı bir şekilde inceleyebiliriz. Bunun yerine iki ülke ilişkilerini etkileyen dış olaylara ağırlık verilmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyıl Tibet'in dışı kapalı olduğu bir dönemdir ve bu yüzden Tibet ile İngiltere taraf arasındaki temaslar azalmıştır. Bu sebeple İngilizlerin gelecekteki Tibet politikasını etkileyecek Afyon savaşları ve Rus-İngiliz mücadelesi gibi 19. yüzyıl boyunca gelişen olayların incelenmesi gerekmiştir.

Son olarak 1904 yılında İngiltere'nin Tibet'e gerçekleştirdiği askeri hareket incelenmiştir. İngilizlerin düzenlediği bu harekati etkileyen sebeplerden biri Tibet üzerinden gelebilecek bir Rus tehdidiydi. Tibet hakkındaki kararları da içeren 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşmasına kadar ki birkaç yıllık süre de kısaca incelenmiştir. Bundan sonra Çin'in Tibet'e etkisini arttırması ile İngilizler için Hindistan'ın doğusunda sınır sorunların yeniden başladığı dönem çalışmanın kapsamı için alınmamıştır.

4. Yöntem

Bu çalışma çoğunlukla telif eserler kullanılarak yapılmıştır. Ancak bunun yanında arşiv malzemesi de kullanılmış ve konunun ana hatlarını belirleyecek belgeler toplanmaya çalışılmıştır. İngiliz Ulusal Arşivi(National Archive)'nde yapılan çalışma ile elde edilen İngilizlerin bölgeye dair yaptığı bazı anlaşmalar ve Tibet konusunda hazırlanan bazı raporlara kullanılmıştır.

İkinci olarak bibliyografya taraması yapılmıştır. Türkiye'de piyasada ve kütüphanelerde bulunan eserler ve tezler araştırılmış ve mümkün olduğunda bunların fotokopi ile çoğaltılması yoluna gidilmiştir. Eserlerin bir çoğundaki bilgiler ise derlenmiştir. Eserlerin hepsi tabii ki kütüphanelerde bulunmuyordu. Bunların bir kısmı piyasalardan toplanmış ve imkanlar ölçüsünde yurt dışından getirilmeye çalışılmıştır.

İnternet üzerinden ulaşılabilecek eserler ile kütüphanelerin elektronik veri tabanlarında yer alan makaleler de taranmıştır.

Son olarak gazeteler taranmış ve bunlardan da mümkün olduğunca faydalanılmaya çalışılmıştır.

Tibet ve ya diğer kültürle ait unvanların yazımında bunların Türkçe'deki kullanım şekilleri dikkate alınmış ancak dilimizde yaygınlık kazanmayanlar olduğu gibi korunmuştur. Bu sebeple, "Dalay Lama" unvanı Türkçe'de yaygın olduğu şekli ile kullanılmış, "Pachen Lama" ise olduğu gibi alınmıştır. İngilizce kaynaklarda "Rajah" olarak geçen unvan ise "Raja" olarak yazılmıştır.

Ülke ve şehir isimlerinin yazımında da bir karışıklığa sebep olmamak için benzer bir yöntem kullanılmış ve bu isimlerin Türkçe'de yaygın olarak kullanılan karşılıklarına yer verilmiştir. Bu sebeple, mesela Çin'in günümüzdeki başkenti için Beijing yerine Pekin ve ya diğer önemli bir Çin şehri Nanjing yerine Nankin tercih edilmiştir. Türkçe'de yaygın olmayan isimler ise incelenen kaynaklardaki şekilleri hiç değiştirilmeden aktarılmıştır.

5. Kaynak Tahlili

Ele alınan konunun içine giren bir çok ülkenin arşivi bulunmaktadır. Bunlardan İngiliz ve Tibet arşivi¹ en önemli olanlardır. Bundan sonra Çin ve Rus arşivlerine bakılmalıdır. Tabi ki bütün bu kaynakların taranması çok uzun bir zaman alacak ve büyük bir mali yük getirecektir. Bunlar bir kenara bırakıldığında dahi adı geçen ülkelerin dillerini bilmek gerekmektedir. Biz bu çalışma sırasında elimdeki imkanlar dahilinde İngiliz arşivlerinin faydalandık. Ancak kısa çalışma süremiz(yaklaşık bir ay)in bir kısmı konunun ana hatlarını belirlemeye ayırmak zorunda kaldık. Yine de İngiliz Ulusal Arşivi(National Archive) içerisinde yer alan Foreign Office belgelerini inceleyebildik ve İngilizlerin Tibet için yaptıkları bazı anlaşmalar ile değişik kişilerin hazırladığı raporlara ulaşabildik.

¹ Tibetli tarihçi Tsepon W. D. Shakabpa eserin bir yerinde hükümet kayıtları(government records)ndan bahsetmektedir ancak bunun ne kadar arşiv niteliği taşıdığı ve ya içeri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. bkz: W. D. Shakabpa, **Tibet A Political History**, New Heaven-London, Yale University Press, 1967, s. 219.

İngiliz arşivlerindeki İngiliz-Tibet ilişkilerine ilişkin belgeler(gördüğümüz kadarı ile tamamen) araştırmacılar açıktır. Bunlar genel olarak iki ayrı arşivde bulunmaktadır. East India Şirketi'nin 1857 yılına kadar olan kayıtları British Library içerisinde “India Office” bölümde yer almaktadır. Bahsedilen tarihten sonraki İngiliz belgeleri Ulusal Arşiv(National Archive) içerisinde yer alan Foreign Office fonları ile War Office ve Cabinet Paper gibi değişik fonlar altında bulunmaktadır.

17. yüzyıldan itibaren bir çok Avrupalı Tibet'te bulunmuş, seyahatname ve hatırat bırakmıştır. Bu tarihten önce *Marco Polo* seyahatnamesinde Tibet'ten bahsetmiştir. Ele aldığımız dönemde ise öne çıkan isim 1774'te Tibet'e elçi olarak gönderilen *George Bogle*'dir. *Bogle* elçi olarak görevlendirildikten sonra Bhutan ve oradan Tibet'e gitmiş ve önemli kişilerle temas kurmuştur. Onun elçilik faaliyetleri İngiliz-Tibet ilişkilerin önemli bir gelişme göstermesine ve Tibet'te önemli bir ruhani konumu olan *Pachen Lama*'nın İngilizlere beğeni ile bakmasını sebep olmuştur. İngiliz elçi hazırladığı raporların haricinde çok ayrıntılı bir günlük tutmuş(bu da onun görevlerinden biriydi) ve gittiği yerlerin coğrafyası, siyasi yapısı, tarihi, insanları ve Avrupalılara bakışı ile ilgili bilgiler vermiştir. Onun notları, raporları, şahsi ve resmi mektupları bir külliyyat halinde toplanmış ve yayımlanmıştır. Bu çalışmada bu külliyyattan önemli bir oranda yararlanılmıştır.

19. yüzyıl içinde iki Fransız misyoner *Hug* ve *Gabet*'in seyahatleri dikkati çekmektedir. *Hug* ve *Gabet* 1848'de Çin üzerinden birlikte Tibet'e gitmişler ve seyahat notlarını yayımlamışlardır; Bu eserin İngilizce tercümesi de mevcuttur. İki misyoner rahip de Tibet'in çeşitli yönlerinden bahsetmişlerdir. Onlar yaklaşık aynı tarihte İrlandalı bir misyoner rahip olan *Gutzellf* da Tibet'te bulunmuştur. Bu bahsedilen kişilerin notları için hazırlanmış özet niteliğinde raporlar İngiliz arşivinde bulunmaktadır ve bu çalışmada onlardan faydalanılmıştır. Bunların tabii ki asılların yerini tutmayacağı düşünülebilir ancak içlerinde o dönemde yapılan ticaret, Tibet'te bulunan farklı etnik gruplar ve misyonerlerin amaçlarına dair bazı bilgiler bulunmaktadır.

19. yüzyıl içerisinde Tibet'e en çok araştırma ekibi yollamış ülke sanırız Rusya'dır. Bunlardan birinin başkanlığını yapan *N.M. Prjewalskiy*'in seyahatnamesi Türkçe'ye de çevrilmiştir ve “*Tibet Seyahatnamesi*” adı ile yayımlanmıştır. Bunun

haricinde diğerk ekipler hakkında çok fazla bilgi yoktur. Ancak bunların çalışmalarına dair bazı makaleler yayımlanmıştır. Ayrıca bunlar daha çok Tibet'in coğrafyası üzerine araştırma yaptıkları için çok fazla tarihi bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte Tibet makamları ile girdikleri temas ve bu konuda verdikleri bilgiler dönemin Siyasi havasını yansıtmaktadır.

Ele alınan dönem için en önemli hatırat İngilizlerin Tibet'e düzenlediği 1904 askeri hareketının liderliğini yapan Albay Fransız Younghusband tarafından hazırlanandır. İngiliz Albay eserinin yaklaşık beşte birlik kısmını İngiliz-Tibet ilişkilerin başlangıcına ve 1904 kadar yaşanan gelişmelere ayırmıştır. Bundan sonra siyasi liderliğini yaptığı hareketin ortaya çıkışı, gelişimi, Tibet'te yaşanan olaylar, diplomatik görüşmeler ve anlaşma için yapılan müzakereler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu konuda benzer Tibetçe eserler yayınlanıncaya kadar en önemli eser bu olarak kalacak gibi görünmektedir.

Konusunun tamamı veya bir kısmı ele aldığımız dönemi içeren bir çok çalışma yapılmıştır. Bu konuda yazılmış en önemli eserlerden biri *Alastair Lamb*'in *British and Chinese Inner Asia : The Road To Lhasa 1767 to 1905* adlı eseridir. Eser indeks dahil 387 sayfadır ve haritalar ve ekler bölümünde İngiliz elçilerin hazırladığı bazı önemli raporlar ile birlikte Tibet ve çevre ülkeler arasında yapılan ticaretin bilançolarını gösteren tablolar içermektedir.

Eserde Tibet-İngiliz ilişkileri ile birlikte şirketin Himalaya ülkeleri ile olan ilişkileri de ele alınmıştır. Ancak burada İngilizlerin Asya politikasına açıkça değinilmez. Yazarın belirttiği gibi Tibet bu politikaların bir kısmıdır ve çalışmada bunun üzerinde durulmuştur. Yine İngiliz elçilerin Tibet seyahatleri ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir ve aslında bu konu eserde çok fazla yer tutmamaktadır. Eserde sadece İngiliz arşiv malzemeleri kullanılmıştır.

Bu konuda yapılmış diğerk önemli bir çalışma *Charles Bell*'in 1924 tarihli *Tibet: Past and Present* adlı eseridir. *Bell* Hindistan'da görev yapmış ve daha sonra Tibet üzerine araştırmalar yapmış ve İngiliz görevlidir. Eserinde Tibet kültürü hakkında bilgiler verdiği gibi İngiliz-Tibet ilişkilerinin tarihini de ele almaktadır. 13. Dalay Lama ile tanışmış olan *Bell* özellikle 1904 hareketi hakkında kendi

deyeniymlerini de aktarmaktadır. Bell eserinin ek bölümünde Tibet'in tarih boyunca yaptığı uluslar arası anlaşmaların bir çoğunu da vermiştir.

Melvyn C. Goldstein'in Tibet'in Modern tarihi üzerine yaptığı araştırmaları da önemli yabancı eserler arasında gösterebiliriz. Yazarın *Modern History of Tibet* adlı eseri 1904 askeri harekatı döneminde yaşanan olayları da aydınlatmaktadır.

Tibet-İngiliz ilişkileri bir çok ülkeyi etkilemiştir. Bu sebeple Tibet'e komşu ülkeler hakkında yazılmış eserler de bu konuda çok faydalı olmaktadır.. Çin tarihi üzerine Türkçe yazılmış veya tercüme edilmiş eserler ülkemizde bulunmaktadır. Sanırım bunlardan en önemlisi *Wolfram Eberhard*'ın *Çin Tarihi* adlı eserdir. Bunun yanında *Ray Huang* 'ın *Çin Tarihi* adlı eserini de sayılabilir. Ancak bunlar Tibet konusuna fazla eğilmemişler ve çok sınırlı bilgi vermişlerdir. Bu konuda Çin tarihini daha geniş ele alan ve Tibet tarihi ve kültür hakkında da önemli bilgiler veren *Cambridge History of China* adlı İngilizce eserdir. Bunların yanında Çin'in modern tarihini ele alan eserler mevcuttur. Bunlar da Tibet tarihi hakkında fazla bilgi içermese de İngiliz-Çin ilişkilerinin aydınlatılması yönünden önemlidir.

İngiliz tarihi içerisinde ele aldığımız dönem için East India şirketinin faaliyetleri ve Hindistan'da kurulan İngiliz yönetimi büyük önem taşır. Kuruluşundan itibaren şirketin tarihi hakkında *Philip Lawson*'un *The East India Company: A History* adlı bir eseri bulunmaktadır. Ancak burada bizce önemli olan İngilizlerin Çin ile yaptığı ticaretten çok fazla bahsedilmemesidir. Bunun yanında *Yusuf Hikmet Bayur*'un *Hindistan Tarihi* adlı eserinde İngiliz yönetimi hakkında geniş bilgi verilmektedir. Bunların haricinde konu farklı eserler de bu çalışma da kullanılmıştır.

Nepal tarihi Tibet-İngiliz ilişkilerini etkileyen önemli olayları içermektedir. Özellikle Nepal'in Gurka istilasası ile başlayan modern tarihi önemli olduğu gibi bu konuyu içeren eserler de bulunmaktadır. *B. R. Bajracharya*'nın *Rana Bahadur Shah: Regent of Nepal* adlı eseri ülkeyi 1784-1792 yılları arasında yöneten Şah'ın monografisi niteliğindedir. Ayrıca bu çalışma İngiliz-Tibet ilişkilerin başlangıç yıllarına denk gelen bir dönemi ele aldığı ve Nepal'in bu dönem içerisindeki siyasi durumunu ortaya koyması yönünden de önemlidir.

Tibet tarihi ve kültürü üzerine yazılmış bir çok İngilizce makaleye elektronik veritabanlı üzerinden ulaşılabildik; Fakat burada öncelikle Rus araştırma ekiplerinin

Tibet seyahatleri konusunda yazılmış makaleler anılmalıdır. Bunlar Rus faaliyetleri hakkında Rusça kaynaklar kullanamamaktan doğan boşluğu biraz olsun kapatmaktadır. Ancak daha önce de söylendiği gibi bu çalışmalar tarihi ve siyasi olaylardan çok coğrafi araştırmaları içermektedir.

Tibet tarihi ve Dış Politikası ile ilgili bir kaç Türkçe Tez çalışması yapılmıştır. *Huang Chi-Huei*'nin *T'ang Devrinde Tibet'in Çin ve Orta Asya Kavimleri İle Münasebetleri* başlıklı doktora tezi Türkçe yazılmış, 840'dan önceki Tibet tarihinin ayrıntılarını ele alan ve Çince arşiv malzemesi kullanılarak hazırlanmış orijinal bir eserdir. Daha çok Tibet'in dış ilişkilerini inceleyen bu eserden yeri geldikçe istifade edilmiştir.

Ülkemizde Tibet'i konu alarak hazırlanan diğer bir eser uluslar arası ilişkiler alanında yapılmış *Hindistan Çin Arasında Tibet Sorunu* başlıklı *İrşat Sarılioğlu* tarafından hazırlanmış çalışmadır. Burada Tibet'in adı Çin ve Hindistan arasındaki konumu başlangıcından günümüze kadar ele alınmıştır. Bu çalışmadan da yeri geldikte istifade edilmiştir.

Ansiklopedik malzemeler özellikle üzerinde çalışmaların çok az yapıldığı Bhutan, Sikkim gibi ülkelerin tarihi konusunda araştırmacılara çok fayda sağlamak ve önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu konuda *Atlası Uygarlıklar Ansiklopedisi: Hindistan* isimli eser ile *Encyclopaedia of India* gösterilebilir. Bunların yanında *Anabritanica*, *Encyclopedia of Asia* ve *Encyclopeida of China*'da dikkate değerdir.

Gazete malzemesi ele alınan dönemde günümüze yaklaştıkça daha çok değer kazandığı düşünülebilir. Bu çalışma sırasında *New York Times* ve *The Times* incelenmiştir. *The Times* bize daha eski tarihler hakkında bilgi sunmakla birlikte bu çalışmada arşivi internet üzerinden herkeze açık olan *New York Times*'in haberleri kullanılmıştır.

B. Tibet

1. Günümüzdeki Tibet

a) Tibet'in Coğrafi Özellikleri

Tibet Dünya'nın en yüksek ülkesidir ve bu yüzden Dünya'nın damı olarak anılmaktadır. Bu yüksek ülke dağlarla çevrilidir. Kuzeyde Kunlun Dağları Doğu Türkistan ile Tibet'i ayırmakta batı ve güneyde ise Himalaya dağları Tibet'in komşuları ile sınırlarının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Dünya'nın en yüksek noktası olan Everest Tepesi de Nepal-Tibet sınırında bulunmaktadır. Tibet Platosu olarak bilinen yer özerk bölgenin tamamını kaplayarak kuzeyde Doğu Türkistan'ın ve doğuda Çin'in Batı sınırlarını aşmakta ve yaklaşık 2.200.000 km karelik bir alanı kaplamaktadır².

Tibet'in kuzeyinde yükseklik 4600 mektre güneyde yer alan başkent Lhasa'da ise 3800 metredir³. Ülkenin havası kurak ve nem oranı çok düşüktür ve sanıldığı gibi çok fazla kar yağmaz. Kuzeydeki yüksek bölgelerde çok fazla yağmur yağmaz ancak güneyi ortama bir yağış alır. En yüksek yağış 18 inç(45.72 cm.) , en düşük ise 15 inç(38.1 cm.)'tir. Yüksek ısı farkları görülür ve hava genellikle çok soğuktur. Ancak Tibet'in bu özelliği tahılların 50-60 yıl gibi uzun bir süre saklanmasına olanak verir. Başkent Lhasa'da en yüksek sıcaklık 85 F.(29.4 C) derece ve en düşük sıcaklık 3 F.(-16.1 C.) derecedir.

Tibet'te çok sayıda göl ve nehirde bulunmaktadır. Ünlü İndus nehri Tibet'in batısından doğar ve Pakistan ve Hindistan'dan geçer. Bunun yanında Batı Tibet'te üç nehir bulunmakta ve bunlar da Hindistan'a kadar uzanmaktadır. Merkezi Tibet'te bir, kuzeyde iki nehir bulunmakta ve bunlarda da komşu ülkelerden geçmektedir. Çin'deki Sarı Nehir'in kaynağı da Doğu Tibet'te yer alan Manchen Pomra dağıdır. Tibet'te birkaç göl de bulunmaktadır. Bunlardan Batı Tibet'te yer alan Tso Mapham (Manasarowar) hem Budistler hem de Hindular tarafından kutlu kabul edilmektedir.

² Dale H. Hoibberg(haz.), Tibet Platosu", *Anabritannica*, C. XXI, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş., 2005, s. 29.

³ İbrahim Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci: Lamaizm'le Nirvana'ya Yolculuk*, İstanbul, Karakutu Yayınları, 2003, s. 67

Tibet'te vahşi yaşam çok çeşitlidir. Burada bir çok farklı hayvan türü yaşamaktadır. Bunların arasında Tibet'e özgü bir hayvan olan ve Tibet Öküzü de denilen Yak taşımacılıkta kullanılmakta ve göçebe halk için önem taşımaktadır. Tibet'te yaşanan vahşi bir geyik türün olan Misk Geyiği'nden de misk üretilmektedir.

Tibet'te coğrafi özelliklerden dolayı tarım çoğunlukla güney kesimlerde yapılmaktadır. En çok üretilen ürünler buğday, kuru fasulye ve buğdaydır. Bunların dışında farklı sebzelerde ve meyveler de yetiştirilmektedir⁴.

b) Tibet'in Siyasi Sınırları

Bugün Tibet tamamen Çin hakimiyetinde ve bir kısmı özerk olan bir ülkedir. Bu ülke Ü-Tsang(Merkezi Tibet), Kam(Kokonor) ve Amdo isminde üç bölgeye ayrılmaktadır⁵. Bunlardan batıda yer alan Ü-Tsang bölgesi(İç Tibet olarak da anılır⁶) 1952'de Komünist Çin ile yapılan bir anlaşma ile bu ülkeye bağlanmış ve bazı özel haklara sahip özerk bir yönetim olmuştur⁷. Bu bölge yine de 1959'a kadar Dalay Lamalar tarafından yönetilmiştir. 1.221.600 km karelik bir alanı kaplamaktadır⁸. Başkent Lhasa ile Shigatse, Chamdo ve Gyatse gibi büyük şehirler bu bölgede bulunmaktadır⁹.

Doğuda yer alan Kam(Kokonor) ve Amdo bölgeleri de eski tarihlerden beri Tibetliler tarafından iskan edilmiş ve yine bir kısmı doğrudan Dalay Lamaların hakimiyeti altında bulunmuştur. Bu iki bölge de yer alan küçük hükümdarlıklar 1904'ten sonra Çin tarafından ortadan kaldırılmıştır¹⁰. Kam ve Amdo'nun 1913'de

⁴ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 1967, s. 3.

⁵ **A.e.**, s. 2.

⁶ Sümer, **a.g.e.**, s. 67. Bu adlandırma ilk kez 1913 Simla Anlaşması'nda kullanılmıştır bkz.: **A.e.**

⁷ Morris Rossabi(haz.), **Governing China's Multiethnic Frontiers**, ABD, University of Washington Press, s. 193. Tibet ile Çin arasında 1720'den itibaren partonaj(rahip-patron) ilişkisi olmuştur. 1895 yılında 13. Dalay Lama Çin otoritesi tanımadığını ilan etmiştir. Çin, 1904 yılından sonra Tibet üzerine işgale başlamış ve bu ülkeyi tamam hakimiyet altına almıştır. 1911 yılında Çin'de yaşanan devrim sonucu Doğu Türkistan ile birlikte Tibet'te bağımsızlığına kavuşmuştur. Bu ülke, yukarıda bahsedilen tarihte yeniden Çin hakimiyetini tanımıştır. Tarih boyunca Çin-Tibet ilişkilerin geniş bir özeti için bkz. Rossabi, **a.g.e.**, s. 186-211; George N. Patterson, "China and Tibet : Background to the Revolt", **China Quartely**, Sayı 1, Ocak- Mart 1960, s. 87-102.

⁸ Dale H. Hoiberg(haz.), "Tibet", **Anabritannica**, C. XXI, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş. 2005, s. 28.

⁹ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 6-7.

¹⁰ Patterson, **a.g.m.**, s. 90

merkezi Tibet ile birlikte bağımsızlığına kavuştuğu anlaşılmaktadır¹¹. Bununla birlikte bu iki bölge 1950’de Çin tarafından yeniden işgal edilmiş¹² ve kısa bir süre sonra daha küçük bölgelere bölünmüştür¹³. Kam ve Amdo Tibet Özerk Bölgesi’nin dışında kalmaktadır.

Bu şekilde bakıldığında Tibet’in doğuda Çin, güneyde Nepal, Bhutan, Birmanya(Miyammar) ve Hindistan, batıda yine Hindistan ve kuzeyde kendisi gibi Çin’e bağlı Doğu Türkistan ile sınırlı bir ülke olduğunu söyleyebiliriz.

Tibet’in bu konumu uzun yıllar boyunca Çin gibi büyük bir ülke kendi tüccarları aracılığı ile ticaret yapmasını sağlarken Hindistan, Türkistan ve Sibirya gibi büyük pazarlara doğrudan açılmasını engellemiştir. Bu ülkeler ile olan ticaret çoğunlukla Ladakh, Bhutan ve Nepal gibi ülkeler aracılığı ile yapılmıştır. Tibet için değerli bir ürün olan kaşmirin tekeli Ladakh’ın elinde bulunurken Sibirya ticaretin çoğunlukla Çin üzerinden gelen kervanlarla Moğolların aracılığı ile yapmıştır. İklimi sebebi ile Tibetli tüccarların Hindistan’a gitmek istemesi dolayısıyla Hindistan alt kıtası ile olan ticaret Himalaya ülkeleri aracılığı ile yapılmıştır¹⁴.

Tibet’in konumu dolayısıyla Çin’in işgallerine açık olduğu görülmektedir¹⁵. Bununla birlikte bölgesinde önemli bir siyasi güç ve dini otorite olan Tibet’in kendisi gibi Budist Himalaya ülkeleri ile kuzeyindeki Moğol komşuları üzerinde büyük bir siyasi ve dini gücü olmuş ve bunlarla çoğunlukla bir sorun yaşanmamıştır¹⁶. Hindistan ve civarını ele geçiren İngilizler hem coğrafi şartların yarattığı zorluklar hem de Tibet’in komşularının da kendisi gibi benzer politikalar sürdürüp İngilizlere uzak durmaları sebebi ile bu ülkeye ulaşmakta zorlanmışlardır.

¹¹ Goldstein, **a.g.e.**, s. 190. Karş.: Patterson, **a.g.m.**, s. 90

¹² Rossabi, **a.g.e.**, s. 193

¹³ Bu bölgeler ve kuruluş tarihleri için bkz.: <http://www.tibet.net/en/image/tibet-map.jpg>, 5.9.2010

¹⁴ Bu veriler 18. yüzyıl ve sonrasına aittir. Bundan önceki dönem ile ilgili fazla bilgimiz yoktur. Tibet’in çok güçlü olduğu ve hakimiyetinin bugünkü sınırlarını aştığı 7. ve 8. yüzyıllar da ticaret yolları üzerinde daha büyük hakim bir rolü bulunmuş olabilir bkz.: **Bölüm I**, s. 28-33

¹⁵ Çin Tibet’e 7. yüzyılda bir kez saldırmıştır.. Bundan sonra Çin, 18. yüzyıl içerisinde Tibet’e dört kez saldırmıştır bkz. **Giriş**, s. 15. 1904’ten sonra güvenlik endişesi ile Çin bu ülkeye yeniden saldırmaya başlamış ve son olarak 1950 yılında Komünist Çin orduları Doğu Tibet’i işgal etmişlerdir.

¹⁶ Tibet’in çevresindeki bir çok halk Tibet ile aynı dini inancı paylaştığı gibi Bhutan ve Sikkim devletlerin kuruluşunda Tibet’teki manastırların büyük etkisi olmuştur. Bu konudan yeri geldikçe bahsedilecektir bkz: **Bölüm II**, s. 38 vd.

c) Tibet'in Etnik Yapısı

Tibet'in geniş coğrafyası kalabalık bir nüfusu barındırmamaktadır. Çin'in resmi 2007 nüfus sayımına göre Çin'de yaşayan Tibetlilerin toplamı 2.841.500'dür. Bunların yarısı Tibet Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadır. Tibet Özerk Bölgesi'nin toplam nüfusu ise 2008 sayımına göre 2.870.800'dür. Tibet özerk bölgesinde kilometre kareye 2.86 kişi düşer¹⁷.

Tibetlilerin köken olarak Moğol veya Hintli oldukları söylene de bu konuda kesin bir sonuca varılamamıştır. Ancak Tibetlilerin çoğu eski bir efsaneye dayanarak kendilerin Hintli kökenden geldiğine inanmaktadır. Bununla birlikte çok eski tarihlerde dışarıdan gelen nüfus Tibet'in ırkı yapısını şekillendirmede etkili olmuştur. Bugün Tibetli olarak adlandırılan bu kişiler Tibetçe konuşmakta ve başta Budizm olmak üzere çeşitli dinlere inanmaktadırlar. Ülkenin çoğunluğu bu etnik grup tarafından iskan edilmiştir.

Tibet'te yaşanan bir diğer etnik grup ise Lamaist Moğollardır¹⁸. Bunlar zaman içinde özellikle 14. yüzyıl ile 16 ve 17. yüzyıllarda bu bölgeye gelen Moğolların devamı olmalıdırlar¹⁹.

Bunların dışında Tibet'te büyük bir Çinli nüfus bulunduğu söylenebilir. Bunlar çoğunlukla 1979(yaklaşık olarak)'tan sonra Tibet'e yerleşmişlerdir²⁰. Bundan çok önce de Tibet'te Çinlilerin bulunmuş ancak ülkeye yoğun olarak yerleşmeleri bahsedilen tarihten sonra gerçekleşmiştir.

¹⁷ <http://en.showchina.org/Features/tpp/02/200903/t279881.htm>, 15.06.2010

¹⁸ Tibet'in son hükümdarı XIV. Dalay Lama da Kokonor(Amdo) bölgesinde yaşayan bir Moğol topluluğu olan Tangutlara mensuptur bkz. Mehmet Emin Buğra, **Delhi Konferansı ve Tibet**, Ankara 1960, s. 25.

¹⁹ Moğol-Tibet münasebetleri için bkz: René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev: M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 1980, s. 288 vd..

²⁰ Rossabi, **a.g.e.** s. 204

d) Tibet'te Din²¹

Tibet'te din ülkenin kültüründe olduğu kadar siyasi hayatında da büyük bir rol oynamış ve oynamaktadır. Tibet devleti 13. yüzyıldan Çin idaresi altında özerk bir yönetim altına alındığı 20. yüzyıla kadar rahipler tarafından yönetilmiştir. Bu rahipler Budist ve ülkedeki hakim din de Budizm'dir.

Tibet'te Budist halk Budizm'in bu ülkeye özgü bir şekli olan Lamaizm'e bağlıdır.. Lamaizm, Budizm'in Hindistan'da ortaya çıkan Mahayana ekolünün Tibet'te reform geçirmiş halidir. Budizm'in bu şekilde Tantra denilen büyü ve lama denilen din adamları ön plana çıkmaktadır²². Lamaizm adlandırması da bu din adamlarına verilen unvandan gelmiş ve ilk kez bir L. A. Waddell tarafından "The Buddhism of Tibet, or Lamaism" adlı eserde kullanılmıştır²³.

Tibet'te Budist dini kurumlar manastır şeklinde örgütlenmişlerdir. Bu manastırların bazıları, içerisinde binlerce lamanın yaşadığı, ibadet ettiği küçük birer şehir görünümündedir. Bunlar aynı zamanda eğitim kurumlarıdır ve bunun için ayrılmış alt birimleri vardır. Lama adayları bu manastırlara 10-11 yaşlarında girerler. Lamaların manastırdan ayrılma ve din adamlığını bırakma hakları olmalarına rağmen çoğunlukla bunu tercih etmezler²⁴.

Tibet'te Karmapa²⁵, Sakyapa²⁶ ve Gelugpa²⁷ isminde Lamaizm'in üç büyük mezhebi bulunmaktadır. Bunlardan en yaygın olanı sonuncusudur. Gelugpa

²¹ Bu bölümdeki sayıların ve oranların büyük bir bölümü Çin'in verdiği resmi bilgilere dayanmaktadır. Bkz.: <http://en.showchina.org/Features/tpp/02/200903/t279881.htm>, 15.06.2010. Diğerlerin kaynağı ise ayrıca belirtilmiştir.

²² Geoffrey Samuel, "Tibet as a Stateless Society and Some Islamic Parallels", **The Journal of Asian Studies**, C. XLI/ 2, Şubat 1982, s. 217; Lamaizm ve diğer Budizm şekilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: **A.y.**, s. 215-221.

²³ Ainslie T. Embree(haz.), "Lamaism", **Encyclopedia of Asian History**, C. II, ABD, Charles Scribner's Sons(New York)-Collier Macmillan Publishers(London), 1988, s. 390.

²⁴ Melvyn C. Goldstein, **A History of Modern Tibet 1913-1951**, ABD, University of California Press, 1991, s. 21 vd.

²⁵ Kar-ma-pa mezhebi Lamaizm'in reforma olmamış şeklinden doğan bir alt mezheptir. Bkz. **Gazetteer of Sikkim**, (Çevirimiçi)www.Sikkim.gov.in, 16.06.2010, s. 252. 1115 yılında Tsurpu manastırını kuran rahip Karmapa Dusum Khenpa'nın takipçileri tarafından kurulmuştur bkz.: Shakbapa, **a.g.e.**, s. 60.

²⁶ Sak-ya ışık anlamına gelmektedir. Bu mezhep ismini Batı Tibet'teki Sakya manastırından alır. Kurucusu eski ve yeni sistemi karıştırarak bir görüş ortaya koymuştur. Mezhebin Ngor-pa, Jonag-po ve Nyigmapa adlı üç alt mezhebi vardır. bkz.: **Gazetteer**, s. 247. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, **a.g.e.**, s. 93

mezhebinin binlerce küçük manastırı yanında Sera, Drepung, Ganden isminde üç büyük manastırı bulunmaktadır.²⁸ Bu mezhep, uzun yıllar büyük bir siyasi gücü de elinde bulundurmuştur. Bu mezhebin Dalay unvanlı baş laması 17. yüzyılın başından itibaren ülkeyi yönetmiş ve bu durum 1959'da XIV. Dalay Lama'nın ülkeyi terk etmesine kadar sürmüştür.

Tibet'te inanılan diğer bir din ise şamani bir din olan Bon'dur. Bir çok kişi tarafından bu dinin Tibet'in eski dini olduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte Bon'un 11. yüzyılda kendini göstermiş olduğu da belirtilmektedir²⁹. Bu din, ortaya çıkış zamanı ne olursa olsun günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve hala ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda küçük bir azınlık ve çoğunlukla göçebeler tarafından inanılmaktadır³⁰. Bon dinin yaklaşık olarak 130.000 inananı ve 3000 kadar yerleşik rahibi vardır.

Tibet'te küçük bir Müslüman cemaat de bulunmaktadır. İslamiyet ülkeye doğudan Çinli Müslümanlar ve batıdan Keşmirliiler tarafından girmiş ve zaman için küçük bir Müslüman grup oluşmuştur. İlk camii 17. Yüzyılda V. Dalay Lama zamanında inşa edilmiştir. Cuma günü yapılacak ibadet için çoğunlukla bu cami tercih edilmektedir³¹. Tibet'te bugün yaklaşık 3000 Müslüman ve bu kişiler için toplam dört cami bulunmaktadır.

Tibet'teki tek Katolik kilisesi Burma sınırına yakın bir yer olan Yanjin köyündedir. Çok az sayıda Çinli'nin de bulunduğu bu bölgede nüfusun %80'i Hristiyan'dır(700 kişiden fazla). Bu topluluk dualarını Tibetçe olarak söylemekte ve

²⁷ Gelug-pa mezhebi 14. yüzyılda Tsong-Kapa isminde bir lamanın reformları ile ortaya çıkmıştır.

Bunlar Tibet Budizmi'ndeki son düzenlemelerdir bkz. Sümer, **a.g.e.**, s. 95.

²⁸ **A..e.**, s. 24 vd.

²⁹ Tibetliler'in eski ve yerel dini bir çok kişiye göre Bon'dur bkz.: Shakabpa, **a.g.e.**, s. 13; L. Ligetti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev: Sadrettin Karatay, 2. bs., Ankara 1986, s. 289; Chi-Huei Huang, "T'tang Devrinde Tibetliler'in Çin ve Orta Asya Kavimleri ile Münasebetleri", **İstanbul Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü**, İstanbul, yayınlanmamış doktora tezi, 1970 s. 27; Sümer, **a.g.e.**, s. 70 vd.. Jaun Paul Roax ise eski dinin Gcüg isminde farklı bir din olduğunu ancak Budizm'in bunu tamamen yok edip unutturduğunu, Bon'un ise ancak 11. yüzyılda kendini gösterdiğini söyler bkz.: Jaun Paul Roux, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev.: Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006 , s. 153-154.

³⁰ Dale H. Hoibeng(haz.) "Bon Dini", **Anabritannica**, C. IV, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş., 2004, s. 458.

³¹ Gray Henry(haz.), **İslam In Tibet: Tibetan Caravans**, ABD, Fons Vitae, 1997, s. 14-18.

Tibet yeni yılı ile birlikte Noel'i de kutlamaktadırlar. Hıristiyanlık bu bölgeye 1867 yılında girmiştir³².

Tibet'te inanılan diğer bir din ise Hinduizm'dir³³.

2. Başlangıcının 18. Yüzyılın Başına Kadar Ana Hatları ile Tibet'in Tarihi

a) Tibetlilerin Kökenleri

Tibet Batı Avrupa'dan daha büyük bir coğrafyayı içerir. Genelde burada yaşayan ve çoğunluğu Budist ve Tibetçe konuşan halka Tibetli denmektedir. Ancak bu isimler Tibetçe olmayıp yabancı kökenlidir. Tibetlilerin kendilerine verdikleri isim Bod-pa'dır³⁴.

Tibet ismi Moğolca Tibet, Çince Tufan, Thaice Thibet ve Arapça Tubbat olarak söylenmiştir³⁵. Bu isim eski Türk kaynaklarında Tübüt olarak geçer. Marco Polo seyahatnamesinde ismi Tepet olarak yazmış ve bundan sonra Batı'da bu şekilde yayılmıştır³⁶. Tibetliler ülkelerine çoğunlukla Soğuk Mesken anlamına gelen Gangjong ve Khawachen veya Serin Ülke anlamına gelen Sildanjong demektedirler³⁷.

Tibetlilerin kökenleri ile ilgili bilgiler bazı hikayelere dayanmaktadır. Bunlardan Buda'dan yaklaşık yüz yıl sonra bir pandit tarafından kaleme alınan birine göre Hintli bir Kral ve ya Kaurava ordusunun kumandası beraberindekiler ile birlikte Hindistan'dan kaçıp Tibet'e gelmiştir. Bugünkü Tibetlilerin de ataları bunlardır.

Bunun yanında Tibetlilerin kökenleri ile ilgili efsanevi bir hikaye daha bulunmaktadır. Buna göre Tibetliler Tanrı Avalokitésvara'nın enkarnesi(yeniden benenleşmiş hali) olan erkek bir maymun ile bir dağ canavarından türemişlerdir. Bu

³² <http://en.showchina.org/Features/tpp/01/4/200903/t281416.htm>, 5.06.2010

³³ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 13.

³⁴ Chi-Huei, **a.g.t.**, s. 1. Ayrıntılı bilgi için bkz: W. Barthold, "Tibet", **M.İ.A.**, C. XII-1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, s. 252-253.

³⁵ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 1.

³⁶ Chi-Huei, **a.g.t.**, s. 2.

³⁷ Shakabpa, **a.g.e.** s. 1.

iki yaratığın birleşmesinden altı tane kuyruksuz maymun doğmuş ve zaman içinde bu canlıların soyundan gelenler maymun özelliklerini kaybetmişlerdir³⁸.

b) Eski Çağlardan 13. Yüzyıla Kadar Tibet

Tibet'te yapılan arkeolojik araştırmalarda M.Ö 500 ve ya daha eski dönemlere ait mezarlar, taş anıtlar ve onlardan daha eski mağaralar bulunmuştur³⁹. Bunun dışında Han ve T'ang dönemi Çin yıllıklarında Tibetlilerden az da olsa bahsedilmektedir⁴⁰. Tibet bu konuda en önemli gelişmeyi 7. yüzyılda kral Songtsen Gampo döneminde bir Tibet alfabesinin oluşturulması ile gerçekleştirmiş ve Tibet belki de böylece tam anlamı ile tarihi dönemlere girmiştir.

Tibet tarihi kral Drigum Tsenpo(M.Ö 3. yüzyıl sonu 2. yüzyıl başı?) ile başlamaktadır⁴¹. Budist geleneğe göre ondan önce ataları Bihar'da gelen, soylu bir aileye mensup bir çocuk olan yedi kra tahta çıkmıştır. Bu, uzun mavi kaşlı, doğuştan dişli, eli perdeli bir çocuktur. Tibetliler bu çocuğu bulduklarında ona nerden geldiğini sormuşlar, onların dilin anlamayan bu çocuk gök yüzünü göstermiş ve Tibetliler onun gökten geldiğine inanarak çocuğu kral ilan etmişlerdir⁴². Bundan sonra ülkeyi onun soyundan gelen kişiler yönetmiştir. Yine Budist geleneğe göre sonraki altı kral, öldükten sonra bir ip sayesinde gök yüzüne gitmişler ancak Drigum Tsenpo'nun yanlışlıkla bu ipi kesmesi sonucu o ve diğer krallar için bu mümkün olmamıştır⁴³.

Tibet'in dokuzuncu hükümdarı kral Podekungyal olmuştur. Onun döneminde(yaklaşık olarak M.Ö 2. yüzyıl) kanallar kurulmuş, köprüler inşa edilmiş demir ve bakır cevherleri keşfedilmiştir.

Tibet'in yirmi sekizinci kralı Tho-tho-ri Nyantsen efsaneye göre Budizm'e ait kutsal bir kitap bulmuş ancak Sankritçe olduğu için bunu okuyamamıştır. Kral ayrıca

³⁸ Shakabpa , **a.g.e.**, s. 5-6.

³⁹ Jean-Paul Roux, **a.g.e.**, s. 151.

⁴⁰ **A.e.**, Çin yıllıklarında geçen Tibet ile ilgili bilgiler için bkz. Chi Huei Huang, **a.g.t.**

⁴¹ Roux Tibet tarihini 33. kral Songtsen Gampo ile başlatmaktadır. Ancak daha önceki kralların isimleri de bilinmektedir.

⁴² Bon dini kayıtlarına göre ilk kral O-Lbe-Spu-Rgal'dır ve Bihar'dan değil efsanevi bir şekilde gök yüzünden gelmiştir bkz. Chi-Huei, **a.g.e.**, s. 4. Bu ikinci efsane için bkz. Roux, **a.g.e.**, s. 152.

⁴³ Shakakapba, **a.g.e.**, s. 23-25.

kitabın Hindistan'dan geldiğinin bilinmemesi için yardımcılara onun gök yüzünden geldiğini söylemiştir.

Ülkenin 33. kralı Songtsen Gampo ile Tibet önemli bir değişim geçirmiştir. Nepal ve Çin'den iki gelin alan bu kral eşlerinin etkisi ile Budizm'i benimsedikten sonra Hindistan'a bu dini öğrenmeleri ve Tibetçe bir alfabe oluşturmaları için Hindistan'a bazı adamlarını yollamış ve böylece ilk Tibet yazısı onun döneminde oluşturulmuştur. Hintçe'den tercümelemler de yapılmış ve Tibetçe gramer oluşturulmuştur. Ayrıca halk bu ilk Budist kralı ulu bir mertebeye çıkarmış ve onu merhamet tanrını Avalokiteşvara'nın enkarnesi kabul etmişlerdir⁴⁴.

Songtsen Gampo(veya Srong) önemli bir siyasi şahsiyettir. Ülkede birliği o salmamış ve yardımcı Mgar'ın yardımları ile merkezi bir hükümet kurmuştur. Kral Nepal'e yerleşmiş ve ülke kadrolarına Çinli, Tibetli, Nepalli, Hotenlileri almıştır. Soyluların çocukları onun tarafından Çin'deki okullara yollanmış ve yine bu dönemde Çin'den sulamaya yöntemleri öğrenilmiş ve tarım az da olsa canlanmıştır. Ancak bu dönemde Tibet üzerinde siyasi ve dini alanda Çin etkisi oluşmaya başlamıştır. Songtsen Gampo çoğunlukla barış içinde yaşadıkten sonra 649 yılında ölmüş yerine geçen Mgar ve Mgar'ı takip eden krallar bir süre daha onun yolundan yürümüşlerdir⁴⁵.

Bu barış yıllarından sonra Tibet'te, Kral Khri-mang- Srong-mang(654-663) döneminde savaşlar başlamıştır. Tibetliler bu dönemde dışarıya da açılmaya başlamışlar, öncelikle doğudaki Tu-yu-huenler ile savaşmışlardır. Bundan sonra Tibet güçleri Kuzey Hindistan'a saldırmış, batıda Tu-kiu'ler ile savaşarak ülkenin topraklarını genişletmiş ve Araplarla görüşüp Bağdat'a elçi yollamışlardır.⁴⁶

Bu sırada Çin'de Tang hanedanlığı bulunuyordu. Tang askerleri 679 yılında Tibet üzerine saldırmış ve bazı Türk güçlerinin de yardımı ile onların elinde bulunan Kuça, Kaşgar, Hoten ve Karaşar'ı almışlardır. Bunun ardından barış görüşmeleri başladı ise de gerginlik sürmüş ve ancak 727 yılında aslında iki tarafın da uymayacağı bir barış anlaşması yapılmıştır⁴⁷. Bundan sonra güçlenen Tibet Çin'i vergiye bağlamış

⁴⁴ Ligetti, **a.g.e.**, s. 279-280. 17. yüzyılda V. Dalay Lama da ruh göçü(reenkarnasyon)ne inanılan Tibet'te merhamet tanrısı Avalokiteşvara'nın bedenleşmiş hali kabul edilmiştir bkz.: Roux, **a.g.e.**, s. 388.

⁴⁵ Roux, **A.g.e.**, s. 154-156.

⁴⁶ **A.e.**, s. 157-158.

⁴⁷ Roux, **A.g.e.**, s. 158

ancak Çin'in bunu ödememesi üzerine yaklaşık 763 yılı sıralarında Çin başkentine saldırmıştır⁴⁸. Çin ve Tibet arasındaki mücadele sürmeye devam etmiş ise de 783 yılında iki taraf arasında sınırları belirleyen Ch'ing-shui Anlaşması imzalanmıştır⁴⁹. Bu anlaşmada çizilen sınırlar kral Ral-pa-çan zamanında yapılan başka bir anlaşma ile yeniden onaylanmıştır⁵⁰.

754 yılında Tibet'te, üç büyük Budist kraldan biri sayılan Trisong Detsen başa geçmiştir⁵¹. Yeni kralın ilk icraatlarından biri devlet içinde bir darbe gerçekleştirerek eski dine inanan başbakanını öldürmek olmuştur. Trisong Detsen bu zamana kadar Budist olmasına rağmen inancını açığa vurmakta zorlanmıştır. Bu darbenin ardından Hindistan'tan Şanti Rakşita isimli bir Budist rahip ülkeye davet edilmiştir. Bu rahip Budizm'i ülkeye yaymakta fazla başarılı olamamış ancak onun tavsiyesi üzerine Padma Sambhava isminde bugünkü Keşmir ile Afganistan arasındaki bir bölgede yaşayan ve sihir konusunda uzman başka bir rahip Tibet'e davet edilmiştir⁵². Halk onun sihir ile karışık inancını çok sevmiştir⁵³. Onun döneminde Budizm Tibet'te yayılmış ve bu rahibin getirdiği Budizm şekli Lamaizm'in temellerinden birini oluşturmuştur⁵⁴.

Trisong Detsen zamanında yaşanan önemli gelişmelerden biri de Lhasa Konsülü olarak bilinen toplantılar olmuştur. Kralın denetimi altında yapılan bu toplantılarda Hintli rahip Kamalasila ile Çinli rahip Mahayana Budizm konusunda

⁴⁸ Charless Bell, **Tibet Past and Present**, Oxford, Clarendon Press, 1968, s. 28. Tibetliler bu zaferlerini anlattıkları bir kitabeyi başkent Lhasa'daki Potala Sarayı'nın önüne dikmişlerdir. Kitabenin tam metni için bkz. **A.g.e.**, s. 273-274; Shakabpa, **a.g.e.**, s. 40-41

⁴⁹ **A.e.**, s. 41

⁵⁰ **A.e.**, s. 49. Sonuncu anlaşma hem Çince hem de Tibetçe olarak uzun dikdörtgen taş bir kitabeye yazılmış ve Lhasa'ya dikilmiştir. Kitabenin doğu tarafından kral tarafından anlaşmanın kral tarafından düzenlenmiş bir özeti, kuzeyinde anlaşmanın yapımına katılan on yedi Tibetli yetkilin güneyinde ise Çinli yetkililerin adları bulunmaktadır bkz. **A.g.e.**, s. 49-507,

⁵¹ Sümer, **a.g.e.**, s. 75;

⁵² Şanti Rakşita (Santaraksita) Budizm'i yaymakta fazla başarılı olamamış ancak Tibet'teki ilk tapınak onun zamanında kurulmuştur. Migyur lhungi Dubpai Tsukla-khang adı verilen bu ye çoğunlukla Sera Manastır olarak bilinmektedir. Bununla birlikte Şanti Rakşita ülkeye Budizm'in yeni bir yorumunu sokar. Bununla Çinli rahipler tarafından yayılan daha eski yorum arasındaki fark aydınlanmaya giden yolda her ikisinin de farklı yöntemler benimsemesidir. bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 37. Şanti Rakşita'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, **a.g.e.**, s. 78

⁵³ Ligetti, **a.g.e.** s. 280-281, 283

⁵⁴ Sümer, **a.g.e.**, s. 79.

tartışmış, sonunda Hintli rahibin kazanması ile ülkedeki din üzerinde Hint etkisi görülmeye başlanmıştır⁵⁵.

Tibet'te Budizm Trisong Detsen zamanında altın bir çağ yaşıyordu. Bu din diğer bir altın çağını da onun torunu Ral-pa-çan(9. yüzyıl ortası) zamanında yaşamıştır. Onun zamanında Hindistan'dan panditalar ülkeye gelmiş, tercüme yapılmış ve eski dinin Budizm içine karışmış unsurları bu dinden temizlenmiştir. Bunun yanında kralın bazı uygulamaları ve yeni koyduğu kanunlar halk ve eski din taraftarları tarafından beğenilmemiştir. Özellikle bir rahibin bakımın yedi aileye verilmesi göçebe halkı maddi sıkıntı içine sokmuş ve sonunda ayaklanan halk Ral-pa-çan'ın devirerek⁵⁶ yerine eski dine inanan kralın kardeşi Darma'yı geçirmiştir. Darma daha sonra "Lang" ünvanını alacaktır⁵⁷.

Lang Darma döneminde ülkede Budizm yok edilmeye çalışılarak, manastırlar yıkılmış, rahipler yaşam tarzlarını bırakmaya, avcılık ve kasaplık yapmaya⁵⁸ ve evlenmeye zorlanmışlardır⁵⁹. Bunun dışında onlar için diğer bir seçenek ise eski din(Bon?)'i benimsemek ve her gittikleri yerde çalacakları bir zil ile bunu belli etmek olmuştur⁶⁰. Bunların sonucunda Tibet'in her yerinde olmasa bile Lhasa ve çevresinde Budizm tamamen ortadan kalkacaktır. Ancak Lang Darma'nın saltanatı çok uzun sürmemiş. Kral 842 yılında bir Budist rahibin ok ile gerçekleştirdiği bir suikast sonucu öldürülmüştür⁶¹. Lang Darma'nın ölümü Budistler yeniden iktidara geçmesi ile sonuçlanmayacaktır.

Yaşanan olaylar üzerine devlet parçalanmış ve Tibet yaklaşık 400 yıl sürecek olan bir fetret devrine girmiştir. Bu dönemde prensler merkezden ayrılmışlar ve kendi bölgelerinde bile düzeni sağlayacak kadar güçsüzlmişlerdir⁶². Karışıklığın ilk yıllarında Blank K'ung-je isminde bir general bir isyanı da başlamış ve bu hareket binlerce insanın kılıçtan geçirilmesine sebep olmuştur⁶³.

⁵⁵ Roux, **a.g.e.**, s. 157.

⁵⁶ Ligetti, **a.g.e.**, s. 284.

⁵⁷ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 51-52.

⁵⁸ Ligeti, **a.g.e.**, s. 284.

⁵⁹ Shakabpa, **a.g.e.** s. 51.

⁶⁰ **A.e.**

⁶¹ **A.e.** s. 52.

⁶² Roux, **a.g.e.**, s. 226.

⁶³ Blank K'ung-je'nin isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Chie-Huei, **a.g.e.**, s. 184 vd.

Bu dönemde Budizm kendine yeni bir yol bulmuş ve önemli bir değişim geçirmiştir. Batı Tibet'teki Ngari⁶⁴,de, rahip hayatı sürmeye karar vermiş eski bir yerel hükümdar olan Tsenpo Khore'in çabaları ile Atişa (Atisha) isminde önemli bir rahip Hindistan'dan Tibet'e davet edilmiştir. Tsenpo Khore ülkedeki Budizm'in yozlaştığını düşünün bir kraldı ve Atişa da Batı Tibet'e geldiğinde Budist metinlerdeki yanlışlıkları düzeltmek çelişkileri ortadan kaldırmak ile uğraşmıştır⁶⁵. Ancak o da yeni okul öğretisine bağlı olsa da Tibet Budizmi'ne Adi Buda yani ezelden beri yaşayan Buda inancını getirmiştir⁶⁶. Atisha 1054 yılında Batı Tibet'ten sonra gittiği merkezi Tibet'te öldü ve kendisine halef olarak seçtiği Drom Tonpa on yıl daha onun öğretisini öğretmeye devam etmiştir⁶⁷.

Rahibin yaptığı gerçekten yeni bir düzenleme idi ve Tibet'te iki mezhebin ortaya çıkmasını sebep olmuştur. Bunlardan ilki Atişa'nın Budizm yorumundan doğan Ka-dam-pa diğeri ise Padma Samba'nın görüşlerini takip eden Nyin-ma-pa idi⁶⁸. Bundan sonra ise sırasıyla Tibet tarihinde önemli rol oynayacak Sak-ya-pa , Kar-ma-pa⁶⁹ ve Gelug-pa mezhepleri ortaya çıkacaktır⁷⁰.

Lamaların dini rolü de bundan sonra önem kazanmaya başlamış ve bunun yanında manastırlar da güçlenmiştir. Öyle ki zaman içinde lamalar dini gücün yanında iktisadi ve siyasi güce de kavuşacaklardır. Manastırlar aynı zamanda ticaret merkezleri olmuş, bir çok büyük toprak sahibi de bunların emrine girmiştir

Gelişen olaylar sebebi ile Tibet Çin için bir tehdit olmaktan çıkması ile yeni bir döneme girilmiş gibidir. İki ülke arasındaki ilişkiler de büyük bir sorun yaşanmamış Bu dönemde Tibet Çin'e bir çok elçi gidip gelmiştir. Bununla birlikte Çin etkisi sanatından düşünce hayatına kadar ülkenin her tarafında kendini göstermeye başlayacaktır⁷¹.

⁶⁴ Ngari Ü-Tsang bölgesinin batısında yer almaktadır bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 2.

⁶⁵ **A.e.**, s. 56,58.

⁶⁶ Ligetti, **a.g.e.**, s. 286.

⁶⁷ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 59.

⁶⁸ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 60. Nyig-ma-pa "eskilerin seçilmiş" anlamına gelmektedir bkz.: **A.e.** Bu mezhep zaman içinde erimiş ve bugün Tibet'in ancak bazı bölgelerinde inanılmaktadır bkz. Ligetti, **a.g.e.**, s. 286.

⁶⁹ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 60.

⁷⁰ Sümer, **a.g.e.**, s. 95

⁷¹ Roux, **a.g.e.**, s. 226-228

c) 13.-15. Yüzyıllar Arasında Tibet

Tibet 13. yüzyılda, Kubilay Han döneminde Moğolların korumasını altına girse de bundan önce Tibetliler topraklarında Moğol işgalini göreceklerdir. 1207’de Moğollar Tangutları yenip hakimiyet altına aldıktan sonra Tibet’te bir meclis toplanmış ve burada seçilen kişiler Moğollar ile görüşüp onların hakimiyetlerini tanıdıklarını bildirmişlerdir. Bu durumda Tibet, Moğollar tarafından işgal edilmediği gibi iki taraf arasında dostane ilişkiler doğmuştur.

1227’de Cengiz Han’ın ölümünden sonra Tibetlilerin Moğollara vergi vermeyi bırakması iki taraf arasında çıkan sorunlardan biridir. Bu sebeple 1240’de Cengiz Han’ın torunu Prens Godan⁷² 30.000 kişilik ordusu ile Tibet’e girmiş, Lhasa’nın kuzeyinde Phanpo’ya kadar gelen askerler Rating ve Gyal Lhankang Manastırı’nı yaktıkları gibi bazı rahipleri ve sivil halktan bir çok kişiyi de öldürmüşlerdir⁷³. Bununla birlikte bu dönemde yaşanan bazı gelişmeler iki taraf için de önemli değişimlerin yolunu açtığı görülmektedir.

Öncelikle Prens Godan 1240 yılında Tibet’e girip yağma ve yıkımlarda bulunduktan sonra adamlarından Tibet’teki tarikatlar hakkında bilgi toplamalarını istemiştir. Godan, kendisine getirilen bilgilere dayanarak ülkenin “en dindar manastırı” Sakya-pa(Kırmızı külah)’nın laması Kunga Gyaltzen(Sakya Pandita)(1182-1251)’i bulunduğu kampa çağırarak burada kendisinden Budizm hakkında bilgi almış ve bu lamayı Merkezi Tibet’teki 13 beyliğin hakimi olarak tanımıştır. Kunga Gyaltzen ise Merkezi Tibet’ten geri döndükten sonra bütün dini yetkilerini yeğeni Phagba’ya bırakmıştır. Rahip, 1251 yılında burada ölmüş, ondan kısa bir süre sonra ise Prens Godan hayatını kaybetmiştir⁷⁴.

Prens Godan’dan sonra dinlere karşı hoşgörüsü ile tanınan Kubilay Budizm’e ilgi gösterdiği görülmektedir. Moğol Han’ı tahta geçmeden önce Şang-tu’da bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantıda Budist rahipler (Na-mo ve Phags-pa) dinlerini Taoizm’in basit uydusu gibi gösteren kaidelerin yanlışlığını ispat etmişlerdir. Bundan

⁷² Prens Godan, Cengiz Han’ın yerine geçen oğlu Ögedey’in ikinci oğlu idi bkz.: Grousset, **a.g.e.**, s. 253

⁷³ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 61

⁷⁴ **A.g.e.**, s. 61-64

sonra Kubilay Taoizm'e ait şüpheli eserleri ortadan kaldırdığı gibi dört tane nizamname çıkararak Budistlerden zorla alınmış tapınakların Taoisler tarafından iadesini istemiştir⁷⁵.

Kubilay Phags-pa'ya büyük bir saygı gösterdiği gibi onu öğretmeni olarak kabul etmiş ve Tibet ile ilgili bir karar vereceği zaman onun da rızasını almayı kabul etmiştir. Bunun yanında Phags-pa Kubilay'ın 25 bakanını kutsaması karşılığında önce Merkezi Tibet'in sonra da Tibet'in her üç bölgesinin hakimiyeti elde etmiş ve kendisine Buda'nın kalıntıları verilmiştir. Bu bilgiler Budist geleneğe dayanmaktadır. Ancak bunun haricinde 1254 yılında Kubilay tarafından yazılmış bir mektup mevcuttur. Burada Kubilay Phags-pa'nın Tibet üzerinde yetkilerini göstermiş⁷⁶ ve kendisinin de onun patronu(hamisi) olduğunu belirtmiştir. Kubilay 1260'da tahta çıktığında ise korucu olduğu lamaya "Emperyal Öğretmen" anlamına gelen "Tishri" unvanını vermiştir⁷⁷. Kubilay'ın mektubu ile Tibet ile Moğollar arasında uzun süre devam edecek pantron-rahip ilişkisi başlamıştır⁷⁸.

Kubilay yaşadığı sürece Tibet ve Moğol Devleti arasındaki iyi ilişkiler sürmüştür ve Phags-pa birkaç defa Moğol sarayını ziyaret etmiştir.⁷⁹ Kubilay'dan sonra yerine geçen hükümdar da kendisi gibi Tibet'e ilgi gösteren Budist Temür(Togan Timur)(Ö. 10 Şubat 1307) olmuştur⁸⁰.

Bahsedilen bu iki kral zamanında Moğollar da Çin'i tamamını ele geçirmişlerdi. Ancak Kubilay Han'ın ölümünden sonra Moğollar Çin'de büyük güç kaybetmiş ve daha Togan Timur zamanında ülkeyi tamamen terk edip yerlerine Ming hanedanını bırakmışlardır⁸¹. Onlar zayıfladıkça Sakya-pa'nın da gücü azaldığından

⁷⁵ Grousset, **a.g.e.**, s. 288

⁷⁶ Kubilay mektubunda şöyle demektedir: "Bu mektup benim hediyemdir. Bu sana Tibet'in her yerinde hakimiyet sağlamakta, dini kurumları ve insanların inancını kollama ve Buda'nın öğretilerini yayma izni vermektedir." Kubilay'ın mektubundan aktaran Shakabpa bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 65. Bunun yanında Sakya-pa baş lamalarının Trikor(yaklaşık on bir aileyi barındıran erken dönemlere ait bir idari birim bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 334)lar'ı yöneten valileri atama ve bunlar arasındaki sorunları çözmek ile sorumlu oldukları anlaşılmaktadır bkz.

⁷⁷ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 64-65

⁷⁸ Pantron-rahip ilişkisi(patronaj) bir gücün diğeri üzerindeki hakimiyet şeklinde algılanmamalıdır. Bu kavram daha çok bir gücün başka bir tanesini koruması altına alması olarak düşünülebilir. Shakabpa bu ilişkiyi "Dini bir gücün ruhani desteğine karşılık laik bir gücün dünyevi destek vermesi" olarak tanımlamaktadır bkz. **a.g.e.**, s. 71, Jean Paul Roux ise bunu kiliseler ile onlara bağış yapan insanların ilişkilerine benzetmektedir bkz. Roux, **a.g.e.**, s. 318

⁷⁹ Dönemin ayrıntıları için bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 65-71

⁸⁰ Grousset, **a.g.e.**, s. 289

⁸¹ Roux, **a.g.e.**, s. 332

1350’de manastırın hakim lamasının elindeki bulunan Ü bölgesi, Chang-chup Gyaltzen isminde bir valinin hakimiyetine geçecektir⁸².

Chang-chup Glaltsen Sakya-pa’yı tamamen ortadan kaldırmadığı gibi bu mezhep günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte yeni kral gücü ele geçirdikten sonra bir çok değişiklik yapmıştır. Eskiden on üç bölge(trikor)ye ayrılan toprakları daha küçük birimlere bölmüş, Ceza sisteminde erken Budist yöneticilerin kullandığı yöntemleri benimsenmiş ayrıca ordu, vergi ve sınır güvenliği gibi değişik alanlara kitaplar yazdırmıştır. Yine bu kral döneminde tarımın desteklenmesi için çiftçiler arasında yarışmalar başlatılmıştır.

Chang-chup Glaltsen’in ardından gelen krallar da çoğunlukla iyi bir yönetim sergiledileri gibi bazıları halk tarafından çok sevilmiştir. Bunlardan 1381’de tahta çıkan Sonam Drakpa bereketli geçen iktidar yıllarından dolayı “İyi Kaderli Kral”⁸³, iktidar yılları barış içinde geçen Drakpa Gyaltzen ise halk tarafından “Büyük ve Üstün Dini Kra”l olarak anılır⁸⁴.

Drakpa Gyaltzen’i ölümünün ardından ise Tibet’te iç karışıklıkların başladığı görülmektedir. Ü bölgesinde Ge-lug-pa mezhebini destekleyenler ile Tsang bölgesinde Kar-ma-pa mezhebini destekleyenler iki büyük güç olarak ortaya çıkmışlar ve onların mücadelesi yüz yıl kadar sürmüştür. Bu mücadeleler sırasında taraflar Kokonor bölgesinde bulunan Moğolların da desteğini almaya çalışmışlar, Tibet’te birinin merkezi başkent Lhasa diğerrinin ise Shigatse olmak üzere iki yönetim ortaya çıkmıştır. Ancak bu siyasi bölünmeye rağmen tek bir kral olmuş yani hukuken bir çözüme yaşanmamıştır⁸⁵. Bunların yanında 16. yüzyılda Ge-lug-pa mezhebi o sırada yeniden güçlenen olan Moğolların desteği ile ayrı bir güç olarak ortaya çıkacaktır.

d) 16-18. Yüzyıllar Arasında Tibet

Tibet’te yukarıda bahsedilen olaylar yaşanırken 14. yüzyılda Tshankapo isminde bir rahip Amdo bölgesinden Merkezi Tibet’e gelmiş ve burada Gel-ug-pa(Sarı

⁸² Shakabpa, **a.g.e.**, s. 71-73

⁸³ **A.e.**, s. 82-83

⁸⁴ **A.e.**, s. 85-86

⁸⁵ Dönemin ayrıntıları için bkz.: **A.g.e.**, s. 86-90

Külah)⁸⁶ mezhebini kurmuştu. Kurduğu mezhep daha o hayattayken siyasi nüfuz kazanmış ve Lhasa’da ortaya çıkan hükümet tarafından desteklenmiştir. Kendisi 1440 yılında öldükten sonra halefleri sırasıyla kendisinin öğrencisi ve en iyi havarisi olan Gedun Truppa(1391-1474), Gedun Gyatso(D. 1475?-1542) ve Sonam Gyatso(1543-1588)⁸⁷ olmuşlardır⁸⁸. Son üç Ge-lug-pa laması bir öncekinin yeniden bedenlenmiş hali kabul edildimşler ve bu silsile günümüze kadar sürmüştür.

Sonam Gyatso’nın baş lamalık dönemi hem Gel-ug-pa hem de Tibet için önemlidir. Bu dönemde Tümed Moğolları’nın lideri Altan Han Sonam Gyatso’yu ülkesine davet etmesi iki taraf arasında yeni bir sayfanın açılması sağlamıştır.⁸⁹ 1577’de yola çıkan Sonam Gyatso 1578 yılında Moğolların Chadar ileri karakolundaki yerleşimlerine varmış, burada hemen bir program hazırlayarak Han’a ve halka Budizm’i öğretmeye başlamıştır⁹⁰. Bu derslerden sonra Altan Han Budist öğretmeni bir çok hediye ve Kubilay döneminde parton-rahip ilişkisinin canlanması için Moğolca “Okyanus” anlamına gelen “Dalay”⁹¹ ünvanını vermiştir⁹². Böylece Sonam Gyatso ilk Dalay Lama olmuş ancak haleflerine de bu unvan verildiği için kendisi III. Dalay Lama olarak anılmaktadır⁹³. Bu yeni durum yaşanan iç mücadeleler de Ge-lug-pa’ya Moğol desteğini sağlayacaktır.

Altan Han’ın ardılları döneminde de Tibet ve Moğollar arasındaki iyi ilişkiler sürdüğü gibi Moğollar arasında Budizm yayılmaya devam etmiştir⁹⁴. 1588’de III. Dalay Lama Sonam Gyatso öldükten sonra onun ruhunun Altan Han’ın torunlardan birinde yeniden dirildiğine inanılmış, bu çocuk IV. Dalay Lama ilan edilerek kendisine Yonten Gyatso ismi verilmiştir. Onun öğretmenliğini yapan Lozang Chosgyan ise “büyük öğretmen” anlamına gelen Pachen Lama ünvanını almıştır⁹⁵.

⁸⁶ Ayrıca mensuplarının giydikleri sarı giysilerden dolayı bu mezhebe Batı’da Sarı Kilise de denmektedir bkz.: Sümer, **a.g.e.**, s. 95

⁸⁷ Sümer, **a.g.e.**, s. 138.

⁸⁸ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 91.

⁸⁹ İrşat Sarıalioğlu, “Hindistan Çin İlişkilerinde Tibet Sorunu”, **T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar arası Ana bilim Dalı**, Ankara, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2007 s. 13.

⁹⁰ karşı. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 94.

⁹¹ Sümer, **a.g.e.** s. 134-136

⁹² Shakabpa, **a.g.e.**, s. 94

⁹³ Roux, **a.g.e.**, s. 381

⁹⁴ Grousset, **a.g.e.**, 473

⁹⁵ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 96-97

Bundan sonra Pachen lamalık da ruhani bir makam olarak kabul görmüş ve ilk panchen lamadan itibaren bir ruh göçü silsilesi başlamıştır⁹⁶.

16. Yüzyılda Sakya tarikatı varlığını sürdürdüğü halde Tibet'te iki tane büyük dini güç kalmış gibi görünmektedir. Bunlardan biri Batı Tibet'te hakim olan Kar-ma-pa mezhebi diğeri ise hem Lhasa hükümetinin hem Moğolların desteğini alan Ge-lug-pa mezhebidir. Bu iki mezhebin arası bu yüzyılın başında kızışmaya başlamış ve 1607'de Kar-ma-pa taraftarları Lhasa'ya saldırmıştır. Bir yanlış anlaşılma üzerine Dalay Lama'nın Moğol süvarilerinin Kar-ma-pa'ya ait bazı yerleri yağlaması üzerine çıkan bu çatışmada Kar-ma-pa taraftarları Ü bölgesinin bir kısmını ele geçirdikleri gibi hakimiyeti de bir süre ellerinde tutmuşlardır. İki taraf arasındaki mücadele bundan sonra da sürmüştür.

Lhasa Kar-ma-pa taraftarları tarafından diğeri bir saldırıyı V. Dalay Lama döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Kar-ma-pa taraftarları bir prensin 1630-6 yılları arasında Lhasa'yı ele geçirmiş ve bunun üzerine Ge-lug-pa taraftarları Doğu Tibet'e yerleşmiş Koşot Moğolları'nın reislerinden Guşi-han'dan yardım istemişlerdir. Guşi-Han kardeşi Kundelung ile birlikte (1639?) Tibet'e girmiş ve Kar-ma-pa ve Bon-po(Bon) taraftarlarını yenmiştir. Guşi-Han 1642'de ise Lhasa'ya girmiş ve V. Dalay Lama'yı Merkezi Tibet'in dünyevi hükümdarı ilan etmiştir. Böylece Moğol Hanı Tibet'in koruyucusu olmuş ve durum 1720'ye kadar ardılları tarafından da sürdürülmüştür⁹⁷.

.VI. Dalay Lama bahsedilen olaylardan sonra 1642 yılında Shigatse'de tahta çıkmıştı. Kendisi ülkenin dünyevi hakimi ilan edilse de siyasi yönetim işleri "desi" unvanlı bir kişinin elinde bırakılır⁹⁸. Bu idari yapı 1720'de Çin'in Tibet'i işgaline kadar sürecektir.

Guşi Han'ın torunu Hazang Han zamanında ise Tibetlier ile Moğollar arasında dini konular yüzünden bazı sorunlar yaşanmıştı. Bu sorunların halledilememesi üzerine Moğol reisi Lhasa'ya saldırmış ve 1705 yılında görevde olan desiyi idam

⁹⁶ Pachen Lamalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Sümer, **a.g.e.**, s. 143-145. Pachen Lamaların idari yetkileri yoktu. Bununla birlikte zaman zaman yönetim üzerinde etkileri artmıştır. 18. Yüzyıl'da Tibet'e giden İngiliz elçileri III. Pachen Lama ile görüşmüşler ve kendisi elçileri East India Şirketi ile Çin İmparatoru arasında arabuluculuk yapmak gibi önemli sözler vermiştir bkz.: **Bölüm II**.

⁹⁷ Grousset, **a.g.e.**, s. 480-481.

⁹⁸ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 111.

ettirmişti. Bir süre sonra Moğol reisi IV. Dalay Lama'yı da tahtan indirmiş ve ardından onun sahte olduğunu söyleyerek yeni bir Dalay Lama'nın bulunduğunu söyleyecektir. Koşotların iktidarı on yıldan biraz daha uzun sürmüştür⁹⁹.

Çin'le ittifak yapmasından dolayı Koşotların Tibet'teki hakimiyeti Çin'in de Sarı Kilise üzerindeki hakimiyetini arttırmaktaydı. Buna engel olmak isteyen Cungar Moğolları'nın lideri Çevang Rabdan kardeşi Çereng Dondub'ın yönettiği bir orduyu Tibet'e göndermiştir. Böylece cungar orduları bir ihanet sonucunda da olsa 2 Aralık 1717 yılında Lhasa'ya girmiştir ve büyük bir yağma ile birlikte Çin taraftarlarını da öldürmüşlerdir¹⁰⁰. Sahte olduğu düşünülen VI. Dalay Lama tahtan uzaklaştırılsa da Kukunor bölgesinde bulunan VII. Dalay Lama ise Çin koruması altında olduğundan dolayı Lhasa'ya getirilememiştir¹⁰¹.

Bu dönemde Çin Türkistan'ı ve Moğolistan'ı kontrol etmek¹⁰² ve Sarı Kilise'nin Moğollar üzerindeki nüfuzundan faydalanmak için Tibet'i hakimiyet altına almak niyetindeydi¹⁰³. Bu sebeple 1718'de İmparatorluk güçleri Cungar hakimiyetine son vermek için Lhasa üzerine yürümeye başlamıştı¹⁰⁴. Tibet ve Cungar güçleri Çin ordusunun ilk ilerleyişini engelleyebilmiş ancak bunun ardından ikinci ordu VII. Dalay Lama ile birlikte Lhasa'ya harekete geçmiştir. Bu sefer Cungarlar Lhasa'dan ayrılmışlar ve Tibet güçleri de Çin'e direnememiştir. Çin orduları Lhasa'ya girmiş yeni Dalay Lama 1720 tahta oturtulmuştur¹⁰⁵.

e) 1720 Yılına Kadar Gelişen Çin-Tibet İlişkileri Hakkında Değerlendirme

Tibetliler ile Çin arasındaki ilişki Tibet devletinin daha var olmadığı milattan önceki dönemlerde başlamıştır. Bu ilişkiler görüleceği gibi çoğunlukla düşmancadır.

⁹⁹ A.e., s. 132 vd.

¹⁰⁰ Grousset, a.g.e., s. 489.

¹⁰¹ Shakabpa, a.g.e., s. 137.

¹⁰² Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, 3. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 313

¹⁰³ Sariali, "a.g.t.", s. 16.

¹⁰⁴ Grouset, a.g.e., s. 488-489. Çin işgalinin sebeplerinden aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir bkz.: **Bölüm I**, s. 24.

¹⁰⁵ Shakhbpa, a.g.e., s. 139.

Bununla birlikte Tibetlilerden ilk bahseden kaynaklar da Han hanedanlığı dönemi Çin yıllıkları olmuştur.

İki ülke arasında bundan sonraki diğer önemli bir hadise 7. yüzyılda Tibet kralı Songtsen Gampo'nun biri Çinli diğeri Nepalli iki eşinin etkisi ile Budizm'i benimsemesi olmalıdır. Bu gerçekten de Tibet tarihi için derin etkileri olacak olan bir olaydır. Çünkü Kral'dan sonra sarayda Budistler ile kadim Tibet dininin taraftarları arasındaki mücadeleler başlayacak ve bu mücadeleler 9. yüzyılda devletin parçalanmasına sebep olacaktır. Bununla birlikte Tibet Budizmi üzerinde en derin etkiyi Hintli rahipler yapmış. Onların çabaları ile bu din Tibet'te yayıldığı gibi, yaptıkları reformlar dinin şekillenmesinde etkili olmuştur.

İki ülke arasında 8. yüzyılda düşmanca ilişkiler gelişmiştir. Bu dönemce hiç şüphesiz Çin kültürünün etkisi ile gelişen Tibet, bu doğu komşusunun askeri seferlerine karşı koyabilmiştir. Tibet bir süre sonra ise karşı seferlere başlamış ve Çin'i vergiye bağlamıştır. Görüleceği gibi bu dönemde askeri alanda iki ülke arasında Tibet lehine bir üstünlük mevcuttur. Ancak Tibet 842 yılında dağıldıktan sonra bu üstünlüğü hiçbir zaman tekrar yakalayamamıştır. Tibetliler 13. yüzyılda manastırlar hakimiyetinde birleşmeye ve yükselmeye başladıktan sonra bile onlara askeri güç adına en fazla Moğollardan aldıkları desteğe sahip olacaklardır.

13. yüzyıl Tibetlilerin güçlendiği ve etki alanlarının genişlediği bir dönem olmuştur. Bu iki durum da kendiliğinden, Moğolların Lamaizm dediğimiz Tibet Budizmi'ne ilgi göstermeleri ile gerçekleşmiştir. Bu din dönemin büyük Asya gücü Moğollar arasında yayıldıkça Tibet manastırları ayağa kalkmış, ayrıca Lamaist Kubilay Han'ın Çin'i işgali ile doğu komşuları Tibetliler için tamamen bir tehdit olmaktan çıkmıştır. Kubilay Han'ın ölümün ardından ise Moğol gücü yerine Çinli Ming hanedanına bırakmak zorunda kalmış ve Tibet'te Kubilay'dan destek gören Sakya-pa manastırı da etkisini kaybetmiştir. Bununla birlikte Ming hanedanlığı tarafından Tibet'e bir tehdit yönetildiği görülmemektedir.

Kubilay ile birlikte Tibet ve Moğollar arasında patron rahip ilişkisinin başlamış olması da önemlidir. Patronaj denilen bu ilişki şekli 1720'de Çin'e miras kalmış ancak ondan önce Altan Han(17. yüzyıl) ve daha sonra Cungar Moğolları tarafından kullanılmıştır.

Moğollar güçlenmeye ve Lamaist manastırların onlar üzerindeki etkisi arttıkça Çin'in Tibet'e olan ilgisi de büyümüştür. Sonunda Çin 1720'de Tibet'in ruhani etkisi ve ülkenin stratejik konumundan faydalanarak Moğol tehdidini önlemek için bu ülkeyi işgal etmiştir. Böylece iki taraf arasında günümüze kadar sürecek yeni bir dönem başlamıştır.

3. 18. Ortasına Kadar Tibet ve Batı Dünyası İlişkileri

Tibet çok eski tarihlerde Batı dünyasında tanınmıştı. Homeros'un eserlerinde Tibet'in altınlardan bahsettiği görülmektedir. Yine Eski Çağ'da Roma topraklarında bilgin Ptolemy (Batlamius)¹⁰⁶ Tibetlilerden bahsetmiş ve onları Bautae olarak anmıştı. Roma'ya bu bilgiler İpek yolu üzerinden gitmiş olmalıdır¹⁰⁷.

16. yüzyılda Marco Polo, Carpini ve Rubruck gibi seyyahlar seyahatnamelerinde Tibet'ten bahsetmiş¹⁰⁸ ve Tibet ismi büyük olasılıkla Marco Polo'dan sonra Batı dünyasına yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır¹⁰⁹. 1328'de ise ilk kez bir misyoner, Pordenoneli Friar Oderic Lhasa'ya varmıştı¹¹⁰.

Güney Asya kıyıları Batı'nın 15. yüzyılda gerçekleştirdiği coğrafi keşiflerin ardından Batılı tüccar ve denizciler ile tanışmaya başlamıştı. Bu tüccarlar Asya'ya sadece yeni bir ticaret alanı değil aynı zamanda misyonerliği de getirmişler ve Hindistan'dan Japonya'ya kadar geniş bir alanda bu faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdi.

Bu dönemin ilk Batılı tüccarları Portekizliler olmuşlar ve bunları Hollandalılar takip etmişlerdi. 16. yüzyılda Cizvit rahipleri bahsedilen ülkelerde faaliyetlerine başlamışlar, 1569'da misyonerlerden duyulan rahatsızlıktan dolayı Papa yabancı ülkelerin geleneklerine uyulması, siyasi temaslardan uzak durulması ve yerel

¹⁰⁶ Ptolemy: Yunan asıllı coğrafya astronomi, matematik konusunda uzman bilgin. Latince adı Ptolemy Cladius'tur bkz.: Hoiberg, Dale H.(haz.), "Ptolemy", **Anabritannica**, C. XVIII., İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş., 2004, s. 222. İslam dünyasına Batlamius olarak bilinmektedir. Hangi yıllara arasında yaşadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır bkz. M. Plessner, "Batlamius", **Encyclopedia of Islam**, Leiden-Londra, E.J. Brill(Leiden)-Luzac&CO.(Londra), C. I, 1960, s. 1100.

¹⁰⁷ Alastair Lamb, **Britian and Chinese Central Asia: The Road to Lhasa 1767 to 1905**, Londra 1960, s. 1

¹⁰⁸ **A.e.**

¹⁰⁹ Chie-Huie, **a.g.e.**, s. 1.

¹¹⁰ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 102.

dillerin kullanılması için bir ferman dahi yayınlamıştı¹¹¹. Buna rağmen 1639'da Japonya misyonerlere ve Batı'ya kapılarını kapatmış¹¹² 1773'te ise Çin misyonerlerin faaliyetlerine son vermişti.

Bu arada Portekizli tüccar d'Almeida yaklaşık olarak 1600'de Tibet'in komşusu Ladakh'a gidecektir. Onun hazırladığı rapor üzerine Cizvit rahipleri tarafından bu yüksek ülke yeni bir misyonerlik faaliyeti alanı olarak belirlenir¹¹³. 1627'de ise iki Portekizli Cizvit rahip Estevão Cacella ve João Cabral Shigatse'ye varmış ve burada ilk misyonlarını kurmuşlardır¹¹⁴. Ancak bu rahipler çok başarılı olamamışlar onlara özellikle buldukları bölgede etkili olan Kar-ma-pa rahipleri büyük engel çıkarmışlardır. İki rahip kısa bir süre sonra ülkeden ayrılmışlar Cacella 1630'da Cabral 1631'de Tibet'e geri dönmüşlerse de önemli bir sonuç elde edememiş gibi görünmektedirler¹¹⁵. Bu rahipler ileride İngilizlerin sıkça temasta bulunacağı Bhutan'da da faaliyet göstermişlerdir. 1661'de iki Cizvit rahip John Grueber ve Albert d'Orville sadece sehayat amacı ile Tibet'te bulunmuşlardı¹¹⁶. Bundan sonra Tibet'te herhangi bir Cizvit faaliyeti görülmemektedir.

18. yüzyıl başlarında bu sefer Kapuçinler tarafından yeni misyon Tibet'te kurulmuştur. 1707'de kurulan bu misyon 1711'de kapansa da 1716'da yeniden açılmıştır. Bu misyonerlerin tıbbi bilgileri sayesinde Tibet'te öncekilere göre daha etkili olduğu görülmektedir. Kapuçin rahiplere önce toprak satın alma ve kilise kurma izni verildiyse de baskılar sonucu 1733'de Tibet'ten ayrılmışlardır. Misyonerlerin 1741 yılında yaptıkları diğer bir girişimde kısa bir süre sonra yasaklanmış¹¹⁷ son Kapuçin rahipler 1745 yılında Lhasa'yı terk etmişlerdir¹¹⁸. Misyonerlik faaliyetleri bundan sonra Katolikler tarafından sürdürülmüş ve bunlar 20. yüzyılın başlarında dahi kendilerini göstermişlerdir¹¹⁹.

¹¹¹ Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi 13. Yüzyıl-20 Yüzyıl**, çev: Muna Cedden, Ankara, İmge Kitapevi, Kasım 2002, s. 75.

¹¹² A.e., s. 79-80.

¹¹³ Sümer, a.g.e., s. 149-150.

¹¹⁴ Shakabpa, a.g.e., s. 102; Lamb, a.g.e., s. 1

¹¹⁵ Shakabpa, a.g.e., s. 102.

¹¹⁶ Sümer, a.g.e., s. 150.

¹¹⁷ Shakabpa, a.g.e., s. 145. krş. Alastair Lamb(haz.), **Bhutan and Tibet: The Travels of George Bogle & Alexander Hamilton 1774-1777**, C. I, İngiltere, Roxford Books, 2002, s. 3.

¹¹⁸ Lamb, a.g.e., s. 3.

¹¹⁹ Tibet, Nepal ve Hindistan'a giden misyonerler, bu ülkelerde onlara bahşedilen fermanlar ve misyonerlerin çalışmaları hakkında bir bildiri için bkz.: Fr. Felix, "On the Persian Farmans granted to

18. yüzyılın başlarında ayrıca Hollandalı gezgin Samuel Van der Putte 1728 ve 1730 yılında Tibet'in başkentine gitmiştir¹²⁰. Ancak seyyah, aldığı notları yakmış ve bu yüzden ondan geriye bir şey kalmamıştır¹²¹. Bu arada 1733'de D'anville Çin haritalarından (misyonerlerce eğitilmiş Budist rahipler tarafından yapılmış) yararlanarak Avrupa'da da bilinen bir Tibet haritası hazırlamıştır¹²².

the Jesuits by Moghul, Emperors and Tibet ve Newari Farmans granted to the Capuchin Missionaries in Tibet and Nepal”, **The Islamic World In Foreign Travel Accounts: Mughal India According to European Travel Account, Texts and Studies II**, ed.: Fuat Sezgin, Almanya, Strauss Offsetdruck, 1997, s. 1-8

¹²⁰ A.e..

¹²¹ Sümer, a.g.e., s. 150.

¹²² Lamb, a.g.e., s. 2.

I. BÖLÜM: 18. YÜZYILDA HİNDİSTAN'DAKİ İNGİLİZ YÖNETİMİ VE TİBET

A. Tibet

1. Çin Patronajı¹ Altında Tibet ve Tibet'te İdari Yapı

Çin, 1720 yılındaki işgalinden sonra Tibet'in idari yapısı üzerinde önemli değişiklikler yaptı. Öncelikle devlet içindeki Moğolları ve onların taraftarlarını bölgeden uzaklaştırdı. Daha sonra Çin, Moğollar tarafından kurulmuş “Desi”lik makamına sonra vererek idareyi ele alacak bir meclis oluşturmaya başladı. Bu meclis(Kashag) iki büyük ve iki küçük bakandan ve bir meclis başkanından oluşuyordu. Üç sene sonra buna bir de meclis bakanı eklendi.

1722 yılında Mançu hükümdarının ölümü üzerine Yung-Cheng imparator olarak tahta çıktı. Yeni imparator 1723 “tasarruf politikaları” çerçevesinde Lhasa'daki Çin garnizonu geri çekti ve Tibet'in idaresini tamamen hükümetin eline bıraktı. Bu arada 1724 yılında Kam bölgesinde Moğolların Çinlilere karşı isyan etmesi üzerine İmparator bu bölgeyi de Çin topraklarına kattı². 1727'de ise yapılan bir anlaşma ile iki ülke arasındaki sınırlar resmen belirlendi. Buna göre Batag'ın batısındaki Bum-la'nın batısında kalan topraklar Dalay Lama yönetiminde fakat Çin “hakimiyeti” altında olacaktı. Kam ve Amdo bölgesinde hükümdarlar ise Çin'e bağlı yarı bağımsız derebeylikler haline gelecekti. Bu anlaşma ile Batang ve Litang'ın yönetimleri ise Szechuan eyaletine bağlandı³.

¹ Moğol-Tibet ilişkilerinde olduğu gibi 1720'den itibaren Çin-Tibet ilişkisi için de “patronaj kavramını kullanabiliriz. Shakabpa 1720'den 1911'e kadar olan Çin-Tibet ilişkileri patron-rahip ilişkisi şeklinde açıklarken Charles Bell'de bu ilişki için benzer kavramlar kullanmıştır bkz.: Shakabpa, **a.g.e.**, s.; Bell, “Tibet and It's Neighbors”, **Pacific Affairs**, C. X/4, Aralık 1937, s. 432. Her ne kadar Pattersen 1727 Çin-Tibet anlaşmasında “hakimiyet” sözünün geçtiği belirtse de iki tarafın ilişkilerinde bunun etkili olmadığı görülmektedir. Tibet konusunda bir çok çalışması bulunan Melvyn C. Goldstein Tibet ve Mançu Hanedanı arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır: “Çin 18. yüzyılda Tibet'e dört kez orduları yollamış bu şekilde Tibet üzerinde zayıf bir koruyuculuk(protectorate) elde etmiştir. Mançu hanedanının siyaseti Tibet'in dini ve dünyevi liderlerini kontrol etmek olmuş ve Tibet'i kendi topraklarına dahil etmek ve ya Tibet kültürünü, kurumlarını ve bürokrasini asimile etmek peşinde koşulmamıştır. Bu yüzden Tibet Tibetliler tarafından yönetilmeye ve kendi dilini ve geleneklerini kullanmaya devam etmiştir” bkz.: Rossabi, **a.g.e.**, s. 188-189.

² Shakabpa, **a.g.e.**, s. 141.

³ Pattersan, “**a.g.e.**”, s. 89.

Çin'in bölgeden çekildiği dönemde meclisin üç üyesi, meclis başkanlığının Batı Tibet valisi Khangchennas'a verilmesine karşı çıktı. Mançu taraftarı olan Meclis başkanı Pholhanas⁴ da diğer üç üyenin itirazlarını reddederek meclis başkanını desteklemiş oldu ve iki taraf arasında bazılarının ölümüyle sonuçlanan bir çatışma başladı. Sonuçta Pholhanas duruma hakim oldu ve üç bakan Dalay Lama'ya sığındı. Buna rağmen Tibet hükümdarının tavsiyesi ile Çin İmparatoru'ndan yardım istendi ve imparator iki ay sonra Lhasa'ya girdi(1728)⁵. Mançular Lhasa'da düzeni sağladıkları gibi burada bir askeri garnizon kurdular. Ayrıca "Amban" ünvanlı ve doğrudan imparatora bağlı iki görevli başkentte bırakıldı⁶.

Meclisin hükümetin laik kesimini temsil ettiğini söylemiştik. Yani bu kesim içinde rahipler yoktu ve meclis üyeleri ve memurlarla birlikte 175 kişiden oluşuyordu. Hükümetteki bu makamlar aristokratlar gibi Tibet'in ayrıcalıklı kesimlerin tarafından dolduruluyor ve makamlar miras yolu ile devrediliyordu. Ayrıcalıklı aileler gelirlerini genelde miras yolu ile elde ettikleri topraklardan sağlıyorlardı. Bu kişilerin hükümetteki mevkileri ile gelirleri arasında bir ilişki yoktu. Yüksek rütbeli bir kişinin geliri az olabilirken, düşük rütbeli biri yüksek bir gelire sahip olabiliyordu. Bu ayrıcalıklı kişiler genellikle Ü ve Tsang bölgesindeki ailelerin üyeleri oluyordu.

Hükümet'in ruhban kesimi laikler gibi 175 kişiden oluşuyordu. Bunların başlarında Dalay Lama ile doğrudan görüşme yetkisine sahip bir baş lama ve onun altında dört üyeli bir meclis bulunuyordu. Bu meclis Dalay Lama'ya doğrudan bağlı Gel-ug-pa tarikatının Lhasa'daki üç manastırı Ganden, Drepung ve Sera haricindeki bütün manastırları yönetiyordu. Meclisin diğer önemli bir yetkisi de Dalay Lama öldükten sonra onun enkarnesini tespit etmekte⁷.

Ruhban kesimin memurları da Ganden, Drepung ve Sera manastırlarına bağlı çocuk rahip adayları arasından seçiliyordu. Bunların topraktan herhangi bir gelirleri yoktu ancak bağlı oldukları manastırlar tarafından destekleniyorlardı⁸.

⁴ Çatışmanın Moğoların destekçilerinin Mançuları destekleyen grubun siyasetlerine karşı çıkması sebebiyle çıkması iddiası için bkz.: Shakabpa, **a.g.e.** s. 18.

⁵ Tarih ve olayların ayrıntıları için bkz.: Sarialioğlu, **a.g.t.**, s. 18-19.

⁶ Shakabpa, **a.g.e.**, 143-144.

⁷ Fletcher, **a.g.e.**, s. 96-97.

⁸ **A.e.**, s. 99.

Dalay Lamalar Tibet'in dünyevi ve ruhani hakimiydiler. Öldükten sonra ruhlarının bir çocukta bedenleştiğine inanılır ve bazı testler yapılarak bu çocuk tespit edilirdi. Dalay Lamaların çocukluk dönemlerinde ülkeyi onlar adına naipler yönetirdi. 19. yüzyıl boyunca Dalay Lamaların genç yaşta ölmeleri yüzünden ülke çoğunlukla naipler tarafından yönetilmiştir⁹.

2. Tibet'te Ticaret ve Ticaret Yolları

a) Ticaret

Tibet halkı ülkenin sert ve verimsiz doğasından dolayı dışarıdan gelecek mallara muhtaçtı. Bu yüzden Tibet komşu ülkelerden birçok ürün almış ve bunların karşılığını altın ile ödediği gibi kendi ürettiği değerli yünleri ihraç etmiştir¹⁰ ve böylece ülkede etkin bir ticaret ağı ortaya çıkmıştır. Bu karlı ticarete devlet dahil olmuş ve elde edilen gelirler manastırları tahsis edilmiştir. “Büyük tüccarlar arasında, borç para veren, manastırlar ve enkarne lamalar da bulunmuştur.” Devletin tekstil gibi bazı sanayileri işlettiği görülmektedir¹¹.

Tibet ticaretinin çoğunlukla Keşmirli, Nepalli ve Çinli tüccarlar tarafından sürdürüldüğü görülmektedir. Tibetli tüccarlar ise daha çok Kam bölgesinden gelmişlerdir¹².

Tibet ticaretinin diğer bir özelliği ise mevsimlere bağlı olmasıdır. Mesela Kokonor bölgesinden Lhasa'ya gelen tüccarlar hayvanlarına yem bulabilmek için Nisan ayında yola çıkmak zorundaydılar¹³. Ayrıca iklimin kendileri için ölümcül olması sebebi ile Tibetli tüccarlar Hindistan'la ticareti tercih etmemişler zorunlu

⁹ A.e., s. 135-136.

¹⁰ “George Bogle tarafından Tibet'te ticaret konusunda hazırlanan lahiya”, 1774” naklen Lamb, **Bhutan**, s. 56.

¹¹ Fletcher, **a.g.e.**, s. 100.

¹² Fletcher, **a.g.e.**, s. 100.

¹³ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 10.

hallerde kışın bu ülkeye gitmişlerdir¹⁴. Bu sarp topraklarda yükler koyunların sırtında taşınmış özellikle tuz ticaretin bu hayvanlardan faydalanılmıştır¹⁵.

Tibet'te alışverişlerde de değerli madenlerin kullanıldığı ve gümüş için Tibet'e has bir standart belirlenirken altında¹⁶ Çin ve Moğol ölçülerine uyulduğu görülmektedir¹⁷. 1750'lerde bunların içinde "Tamka" adı verilen Nepal sikkeleri Tibet'te dolaşıma girmiş ve bir Tamka bir Sho-gang veya beş Karma'ya eşit sayılmıştır¹⁸. Ancak Nepal'in Gurkhalar tarafında işgalinden sonra bu sikke meselesi iki ülke arasında ciddi bir buhrana sebebiyet vermiştir¹⁹.

1792 yılında Tibet'te ilk kez Nepal Tamkaları örnek alınarak para bastırılmıştır. Daha sonra üzerinde aslan mührü olan bakır paralar bastırılmış ve gümüş için kullanılan ölçüler para birimi haline gelmiştir.

Tibet'te eski dönemlerde var olan değiş-tokuş usulünün 18. yüzyılda da yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntem günümüzde Tibet'in uzak köşelerinde hala kullanılmaktadır²⁰.

¹⁴ "Tashilhunpo'da Tashi(Pachen) Lama ile yapılan görüşmeler, Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 260.

¹⁵ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁶ Tibet'teki altınlardan Heradot döneminden beri bahsediliyordu bkz.: Lamb, **a.g.e.**, s. 355. Tibet Budizm'i benimsediği dönemlerde altından hediyeler yapıp Nepal ve Hindistan'daki tapınaklara ve panditler(rahiplere) gönderiyor ayrıca alışverişte bu madeni kullanıyorlardı bkz: Shakabpa, **a.g.e.**, s. 9. Protestan misyoner Dr. Gutzalff'ın 1849 tarihli raporuna göre her yıl Tibet'en Çin'e 200.000 ons(6220 kilo) altın ihraç ediliyordu bkz.: Dr. Gutzalff'ın gezisi hakkında özet niteliğindeki rapor **FO 881/169**. Alastair Lamb'ın eserinde verdiği tablolara göre 1881 yılında yaklaşık 100.000 tael(Tael: Çin'de uzun yıllar gümüş için ağırlık birimi olarak kullanmış ve bazen de para olarak basılmıştır. 1 tael yaklaşık olarak 1,3 ons ve ya 40.4 gram gümüşe eşitti. Bununla birlikte Şanghay'da 1 tael 33,6 gram saf gümüşe eş değer olarak kabul ediliyordu. Bu ölçü biriminin Çin'de kullanımı 1933 yılında son buldu bkz.: Hoiberg, Dale H.(haz.), "Tael", **Anabiritanika**, C. XX, İstanbul 2004, s. 358.) altın tozu Tibet'ten Çin'e ihraç edilmişti bkz.:Lamb, **Britain**, s. 350

¹⁷ "George Bogle tarafından Tibet'te ticaret..." naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 160.

¹⁸ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁹ "George Bogle tarafından Tibet'te ticaret..." naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 160.

²⁰ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 10.

b) Ticaret Yolları ve Satılan Ürünler

(1) Tibet-Çin Ticaret Yolu

Tibet'in yoğun olarak ticaret yaptığı ülkelerden biri Çin'di ve kervanlar Seling(Xining) ve hatta Pekin'e kadar gidiyorlardı²¹. Pekin'e giden yol 2000 milden daha kısa değildi ve ticari faaliyetin tamamı iki yıl sürüyordu²².

İki ülke arasında ticaret çoğunlukla Çinli, Keşmirli ve Tibetli tüccarlar tarafından sürdürülüyordu. Ancak özellikle başkent Lhasa'da yerleşmiş Çinlilerin bu ticaretten büyük bir pay almış oldukları anlaşılmaktadır²³.

Tibet'in Çin'den ithal ettiği ürünlerin başında, büyük oranda satın alınan çay geliyordu. Bunun yanında çeşitli türlerle işlemeli atlas, atkılar(pelong handkerchiefs), ipek, iplik, kürk, porselen fincanlar, cam, enfiye kutuları, bıçak ve diğer kesici aletler, gümüş ve tütün Çin'den Tibet'e ithal ediliyordu²⁴. Bunlar altın ile ödendiği gibi Tibet'ten Çin'e inci, mercan, deniz kabuğu ve yünlü giysiler gibi Hindistan ürünleri ihraç ediliyordu.

(2) Tibet-Ladakh²⁵ Ticaret Yolu

Çin'den başlayan ticaret yolunun Ladakh'a kadar gittiğini önceki bölümde belirtmiştik. 20. yüzyıl başlarında Tibet'te bulunan Sir Charles Bell²⁶ Keşmir ve Tibet

²¹ "George Bogle tarafından Tibet'te ticaret...", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 156.

²² "An Account of the Kingdom of Thibet by John Steward, FRS", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 380.

²³ "George Bogle tarafından Tibet'te ticaret..." naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 157.

²⁴ **A.e.**. Ayrıca bkz.: **Bölüm I**, s. 27-28.

²⁵ Ladakh Tibet'in kuzeybatısında yer alan bir ülkeyken 1949 yılında bir anlaşma ile Hindistan ve Pakistan tarafından paylaşılmıştır bkz.: Hoiberg, Dale H.(haz.), Embree, Ainslie T.(haz.), "Ladakh, **Anabritannica**, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş., 2004, s. 240. Ladakh halkı Indo-Aryan kökenlidir. Bu halk, Ladakh halkı, M.S 7. yüzyılda Hindistan etkisiyle Budizm'le ve 11. yüzyıldan sonra da Lamaizm ile tanışmıştır bkz.: M.N. Kaul, **Encyclopedia of India: Jamnu & Kashmir Ladakh**, C.X/Bölüm 3, Yeni Delhi, Rıma Publishing House, 1992, s. 41.17. Yüzyılın ortalarında kral, Keşmir Valisi tarafından destek görmüş ve bu sebepten İslamiyet'i benimseyerek başkente bir cami yaptırmıştır bkz.: Ainslie T. Embree(haz.), "Ladakh", **Encyclopedia of Asian History**, C. II, New York-Londra, Charles Scribner's Sons(New York)-Collier Macmillan Publishers(Londra), 1988, s. 388.

²⁶ Charles Bell Himalaya bölgesinde ve Tibet'te değişik resmi görevlerde bulunmuş bir İngiliz görevlidir. 1904'te Fransi Youngusband'ın Tibet'e düzenlediği askeri hareket süresince Hindistan'tan Tibet'e bir tren yolu döşenmesi için en uygun güzergahın bulunması için görevlendirilmiş Eylül 1906'tan Şubat 1907'ye kadar geçici bir süre Sikkim, Bhutan ve Tibet ilişkilerini yönetmiştir. Bell,

arasında Ladakh'ın başkenti Leh'den geçen bir yol olduğunu ve bu yolun Keşmir'in başkenti Srinagor'dan başlayıp Leh'ten geçerek Güney Tibet'teki Shigatse ve sonra Lhasa'ya ulaştığını belirtmektedir²⁷.

Çin'den Ladakh'a ulaşan en önemli ürün çay ile birlikte ipek, kadife, brokar ve gümüş ihraç ediliyordu. Tibet'in Ladakh'tan ithal ettiği ürünler ise pamuklu kıyafetler, kaşmir, renkli kumaş, bakır kap, kaşık, Hint ve Avrupa ürünleri, kuru meyve ve hububat idi²⁸.

Bunlar arasında kaşmir ticarete önemli bir yer tutuyordu²⁹. Bu ürünün tekeli Ladakhlıların elinde olduğundan öncelikle bu ülkenin başkenti Leh'e ve buradan Orta Asyalı tüccarlar aracılığı ile Keşmir'e ihraç ediliyordu³⁰. Bu ürün ayrıca İranlı tüccarlar tarafından Osmanlı'ya ve Moskova ve Buhara üzerinden Avrupa'ya satılmaktaydı³¹.

(3) Tibet-Sibirya Ticaret Yolu

Tibet'ten kuzeye(Sibirya'ya kadar olmasa bile) kadim ticaret yollarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Barthold'un verdiği bilgiye göre Ceyhun nehri kenarında bir bölge olan Vahab'dan Kuzey İndus'a(Batı Tibet) bir yol gidiyor ve bu yolda misk ticareti yapılıyordu. Ayrıca Tibet'e yine Ceyhun civarındaki Bedehsah'tan ve onun güneyindeki Cerm'den yol gidiyordu³². 18. yüzyılda Tibet'ten Sibirya'ya giden yol doğrudan Moğol toprakları ve ya Çin'deki Seling üzerinden geçerek Sibirya'ya ulaşmaktaydı³³. Bell iki ülke arasında bir yolun Lhasa'dan başlayıp Nag-Chu-Ka,

İngiliz Hükümeti ve Bhutan arasında Ocak 1910'da imzalanan anlaşmanın oluşturmasına da katkı sağlamıştır. İngiliz görevli 1910-1912 yılları arasında Tibet'te bulunmuş ve Dalay Lama ve bakanları ile görüşmüştür. 1918 yılında emekli olduktan sonra Tibetçe gramer kitabı ve Tibetçe sözlüğün ikinci sürümünü hazırlamıştır bkz. Sir Charless Bell, **a.g.e.**, s. 1 vd..

²⁷ Bell, **a.g.e.**, s. 18.

²⁸ Fletcher, **a.g.e.**, s. 400.

²⁹ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 9.

³⁰ Fletcher, **a.g.e.**, s. 396. Kaşmir Babürler döneminde Hindistan'da aranan bir ürün olmuştur. 18. yüzyılda East India şirketi çalışanları Avrupa'da bu ürünün tanınmasını sağlamış 1665'te Fransız doktor François Bernier Keşmir'e giderek bu ürünün sanayiini yakından görmüştür bkz.: Lamb, **Bhutan**, s. 49-50. İngilizler Ladakh'a müdahale etmeyi göze almış 19. yüzyılda kaşmir için bu ülkeye askeri operasyonlar düzenlemiştir bkz.: Fletcher, **a.g.e.**, s. 396.

³¹ Lamb, **a.g.e.**, s. 49.

³² V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 69.

³³ George Bogle tarafından Tibet'te ticaret..., Lamb, **a.g.e.**, s. 157.

Chang Tang'tan ve Uryga'dan geçip Moğolistan'ın başkentine ve oradan Sibiryaya düzlüklerine gittiğini belirtmiştir³⁴.

Tibet'in ithal ettiği(hem Sibiryaya ve hem de Moğolistan'dan olmalı) ürünler arasında kürkler, kırmızı ve siyah Bulgar derileri, sığır kuyruğu, deve, inci, gümüş bulunmuştur. Bunlar Tibet'te yünlü giysiler, mercan, kehribar boncukları, baharat ve altın ile değiş tokuş edilmiştir³⁵.

(4) Tibet-Hindistan Alt Kıtası Arasındaki Ticaret Yolları

Tibet ve Hindistan alt kıtası arasındaki ticaret Nepal, Sikkim³⁶ ve Bhutan üzerinden geçen yollar ile sağlanmaktaydı. İklimi kendileri için ölümcül olduğundan Bengal'e gitmek istemeyen Tibetli tüccarlar tarafından bu ülkelere mal satmak ve mal almayı tercih ediliyordu.³⁷ Burada ticaret yapan Tüccarlar arasında Keşmirililer de vardı³⁸.

Nepal ticarete çoğunlukla destek verse de 1769'da ülkeyi işgal eden Gurkha lideri Pritnarayan Şah Tibet ile ticareti yasaklamıştı³⁹. Bu tarihten sonra Himalaya ticaretinde büyük bir düşüş yaşanmış, İngilizler bu ticareti hem diplomatik hem de askeri müdahaleler ile yeniden canlandırmak isteseler de önemli bir başarı elde edememişlerdir.

³⁴ Bell, **a.g.e.**, s. 18.

³⁵ "George Bogle tarafından Tibet'te ticaret..." naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 157.

³⁶ Sikkim Nepal ve Bhutan arasında yer alıyordu. Bu ülke sahiplerinin kökeni ile ilgili bilgiler Tibetlilerininki gibi bazı efsanelere dayanmaktadır. Bunlardan birine göre Sikkim'e ilk yerleşenler Moğol kökenli Lepcha ile Limbus isimli iki kabile olmuştur. Sikkim devletinin kökenleri, yaklaşık olarak 15. yüzyıllarda Tibet'te hakim bulunan Sakya Manastırının Sikkim liderlerinden birine Phari'yi vermesi ile başlamaktadır.³⁶ 1604 yılında doğan Phuntsong Namgyal zamanında Sikkimliler Budizm ile tanışmış ve ülkenin Modern tarihi de bu dönemde başlamıştır bkz: S. S. Chib, **Encyclopeddia of India: Sikkim**, C. XIV, Yeni Delhi, 1992, s. 14 vd.. Sikkim 18. yüzyılda Nepal ve Bhutan arasında, Tibet'le sınırları tam olarak belirlenmemiş bir ülkeydi. Laik hükümdarlar tarafından yönetiliyordu. Sikkim nüfusu içerisinde 16. yüzyılda bu ülkeye gelmiş bir çok Bhutanlı kabile vardı. Sikkim'da, Tibet Budist mezheplerinden Karma-pa'nın alt kolu olan Ka'-rgyud-pa'nın üç manastırı bulunuyordu bkz: Fletcher, **a.g.e.**, s. 93; Sikkim Kral Demo Jong zamanında Tibet'e bağlı bir ülke olmayı kabul etti. 18. yüzyılın son çeyreğinde bu bağlılık hala sürüyordu bkz: George Bogle tarafından tutulan Tibet ve Asya'nın diğer bölgeleri ile ilgili etnografik notlar Lamb, **Bhutan**, s. 283-284)

³⁷ "Tashi(Pahcen) Lama ile yapılan görüşmeler..." naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 260.

³⁸ "George Bogle tarafından Tibet'te ticaret", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 156.

³⁹ Bu konuda bkz.:

Bhutan da Tibet ve Hindistan arasında bir ticaret yoluymdu. Burada ticaret çoğunlukla yerli halk tarafından sürdürülmüş, Nepal'den gelen(büyük olasılıkla Şah'ın istilasından sonra) birkaç tüccar da buradaki faaliyetlere katılmışlardır⁴⁰.

Diğer bir ticaret yolu ise Sikkim üzerinden geçmekteydi. Tibet'e bitişik olan bu küçük ülke özellikle Şah'ın istilasından sonra Nepal'den gelen fakirler tarafından kullanılmıştır. Ancak tüccarlar tarafından çok da tercih edilmediği anlaşılmaktadır⁴¹.

Bu yollar üzerinden Tibet ve Himalaya ülkelerine taşınan en önemli ürünler yünlü giysiler, su samuru kürkleri, çivit, inci, mercan, kehribar ve boncuk, deniz kabukları, baharat, tütün, şeker, atlas ve beyaz giysiler olmuştur. Bunların karşılığında tüccarlar altın tozu, misk ve yak kuyruğu almışlardır⁴².

B. Hindistan'daki İngiliz Yönetimi ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış

1. East India Şirketi

İngiltere'nin Hindistan'daki işgalci gücünün temelini East India ismindeki bir şirket oluşturmaktaydı. Aslında bu, 16. yüzyılın hemen sonunda anonim karakterde kurulmuş görünürde sıradan bir şirketti. Kendinden önceki şirketlerin aksine hissedarlar için fazla risk oluşturmayacak küçük yatırımların birleşmesi için oluşmuştu. Bu kişiler arasında belki askerler vardı ama şirketi askeri bir karakteri yoktu. Hatta kraliçe tarafından kendisine tekel hakkı verilerek kurulan bu şirkete işgal ve kolonizasyon faaliyetleri yasaklanmış, sadece ticaret ve kar getiren işlerle uğraşması istenmişti⁴³. Bu açıdan bakıldığında kendisinden önce bölgeye giden ve korsanlık faaliyetleri ile uğraşan İspanyol ve Portekizlilerden daha masum bir karakteri vardı. Ancak bu şirket de zamanla ticari amaçları için silah kullanır hale gelecektir⁴⁴.

⁴⁰ “George Bogle Tarafından Tibet'te Ticaret...” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 159.

⁴¹ “George Bogle tarafından Tibet'te ticaret...” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 159.

⁴² “George Bogle tarafından Tibet'te ticaret...” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 160.

⁴³ Bu konuda ileride daha ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir.

⁴⁴ İleride de görüleceği gibi 1651'de çıkan bir ticaret kanunu sebebi ile Hollandalılar ile savaşılar. Ayrıca Hindistan'daki işgaller için yerli halktan oluşan askeri birlikler kurulacaktır bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. II, 2. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 86 vd..

Şirketin faaliyetleri ve Hindistan'da kurduğu yapıya geçmeden önce şunlardan bahsetmekte yarar var: Öncelikle şirket Kraliçe I. Elizabeth tarafından aldığı buyruktan ile bütün Hint ve Çin denizlerinden Pasifik'e kadar geniş bir alanda 15 yıl için ticaret tekeli hakkı elde etmiştir. Bunun yanında hükümdar tarafından daha önceki şirketlere verilmeyen bazı haklar ve kısıtlamalar bu şirket için geçerli olmuştur: Öncelikle şirkete yukarıda belirtilen yasaklar kondu. İkinci olarak şirketi mali yapısı ortaçağa ait düzenli ticaret özelliğinden çok bir anonim şirket şeklinde olacaktır. Üçüncü olarak şirkete Uzakdoğu'daki mallarla değiştirmek üzere ülkeden altın çıkarma izni verilmiştir. Dördüncü olarak şirketin uluslar arası idari yapısı sözleşme sistemine dayanacaktır. Ancak bu sistem ileride değişecektir⁴⁵.

Şirket bu şekilde devletten yardım almadan bağımsız bir kurum olarak kurulmuş 1601'de ilk gemiler seferlerine başlamıştır⁴⁶.

2. İngilizlerin Hindistan'a Yerleşmeleri

a) Hindistan'da Tutunma Çabaları

Şirketin ilk gemileri Hindistan'ın güneyindeki Cava ve Sumatra ve Moluk adalarına baharat ticareti için geldi. Bundan kısa bir sonra ise tüccarlar Hindistan'ın zenginlikleri ve adalarla daha iyi bir ticaret yapmak için ana karadan pamuklular almak amacıyla burayla ticaret yapmak arayışı içine girdiler⁴⁷. Ancak ticaret, limanlara gemiler götürmek ile olmadığından, karı arttırmak için buralarda kurulacak ticaret merkezlerine ve malları saklayacak depolara ihtiyaç vardı⁴⁸. Bu merkezler için izin ancak Babürlüler'in fermanı ile sağlanabildiğinden İngilizlerce Şah Cihangir'e başvuru yapıldı. 1609 yılında sarayına kabul ettiği İngiliz elçisi Havkins'e Şah tarafından eğer kendi hizmetine girerse İngilizlerin Surat'ta ticaret yapmaları ve emirlerine bir atlı birliğin verilmesi teklifinde bulunuldu. Havkins bunu kabul etti

⁴⁵ Philip Lawson, **The East India Company: A History**, 3. bs., Londra-New York, Longman, 1997, s. 20.

⁴⁶ **A.e.**, s. 21.

⁴⁷ Bayur, **a.g.e.**, C. III, s. 82-83.

⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, C.II s. 181. Bu depo(Factory)lar gemilerin limana vardığında beklemeden yüklerini alabilmeleri ve böylece zaman kazanmaları için gerekliydi. 1620'de şirketin Hindistan'ın Surat ve Masulipatam limanlarında iki tane deposu bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lawson, **a.g.e.**, s. 25-26.

fakat Portekizliler İngilizlerin Hindistan'da ticaret yapmalarını istemediklerinin İngiliz gemilerine engel oldular. Buna rağmen İngilizler Portekiz engellini zor kullanarak aştılar ve 1613 yılında kendilerine Surat'ta ticaret yapmaları için bir yer verildi⁴⁹.

Bundan sonra İngilizler Sumatra'dakine ek olarak önce Broç ve Baroda'da daha sonra da Agra'da üç depo daha kurdular. 1639 yılında şirketin Malay adalarındaki bir hükümdardan Madras bölgesinde bir kurgan kurup oranın yönetim işlerini eline alma izni elde etmesi ise şirketin idari güce dönüşmesinin ilk işareti oldu⁵⁰. Şirket bundan sonra sırasıyla Bombay ve Kalküta'da da önemli haklar elde etti ve 18. yüzyıla gelinceye kadar Madras ile birlikte adı geçen bu yerlerde üç merkez kurdu⁵¹.

Şirket için asıl büyük değişim ise 1757 yılında Bengal'deki Navap değişiminde askeri gücünü kullanarak söz sahibi olması ile başlıyordu. Bu tarihte İngiliz desteği ile başa geçen Mir Cafer İngilizlerin bir kuklası duruma düştüğünden şirket Bengal üzerinde büyük bir otorite elde etmişti⁵². Şirketin Hindistan'ın bu zengin bölgesi üzerindeki etkisi zaman içerisinde giderek arttı ve bu etki II. Şah Alem'in 12 Ağustos 1765'te bir anlaşma ile şirkete Bengal, Orisha ve Bihar bölgelerin vergisini toplama hakkı vermesiyle zirve noktasına ulaştı⁵³. Ancak şirketin eline geçirdiği bu büyük güç İngiltere'deki hükümeti endişelendiriyordu; Çünkü Hindistan'da merkezden bağımsız büyük bir ülke kurulabilirdi. Bu sebeple 1773 yılında bir düzenleme kanunu çıkarılarak yeni bir örgüt kuruldu. Yeni düzenlemeye göre hükümet şirketin işlerini yine denetleyemiyor ancak şirket haberleşme metinlerinin suretini hükümete göndermek zorunda kalıyordu⁵⁴. Ayrıca yeni kanuna göre Lonra'dan gönderilecek dört kişilik bir kurul valiyi atıyor ve ona danışmanlık yapıyordu⁵⁵. Ancak 1784 yılında çıkarılan ikinci düzenleme kanunu ile kararları genel

⁴⁹ Bayur, **a.g.e.**, s. 181-182.

⁵⁰ **A.e.**, C. III, s. 86-87.

⁵¹ D. Barbara Metcalf-Thomas R. Metcalf, **Concise History of India**, İngiltere, Cambridge University Press, 2002, s. 46.

⁵² Lawson, **a.g.e.**, s. 90.

⁵³ Bayur, **a.g.e.**, C. II s. 161; Lawson, **a.g.e.**, s. 106.

⁵⁴ **A.e.**, s. 173.

⁵⁵ Herman Kulke-D. Rothermund, **Hindistan Tarihi**, çev: Müfit Günay, y.y, İmge Kitapevi, Ağustos 2001, s. 345.

valiyi de bağlayan Londra merkezli bir denetleme kurulu kuruldu⁵⁶. Hükümetin bu yetkileri şirketin 1857 yılında devletleştirilmesine kadar artarak devam etti.

1773 tarihli birinci düzenleme kanunu şirketin idari yapısında da önemli değişiklikler yaptı. Bundan önce şirketin Bombay, Kalküta ve Madras'ta üç merkezi vardı ve her biri ayrı ayrı valiler tarafında yönetiliyordu. Yeni kanunla birlikte Kalküta merkezli bir genel valilik kurularak diğer ikisini buraya bağlandı⁵⁷.

b) Warren Hasting Dönemi

Yeni idarenin ilk genel valisi Warren Hasting isimli diplomatik yetenekleri ile övülen⁵⁸ ve Hindistan'daki yerel dilleri bilen bir şahsiyeti⁵⁹. Hasting Görevde olduğu 1774-1785⁶⁰ yıllarında bir çok dikkate değer icraatta bulundu: İslam hukuku ve Hint hukukunu inceleyerek yargı sisteminde yenilik yaptı⁶¹; Eyalet görevlilerinin yetiştirildiği Calcutta Muslim Collage'ı kurdu ve Asiatic Society for Bengal'in kurulmasına destek verdi; Hint sanatı ve edebiyatı ile ilgilenen araştırmacıları korudu; Hindistan ilk gazetesi Bengal Gazette ve Calcutta General Advertiser onun zamanında yayımlanmaya başladı⁶².

Warren Hasting için İngiliz-Tibet ilişkilerini mimarı da denebilir. Her ne kadar iletişimi 1774'te ilk başlatan Tibet'in Ruhani Lideri Panchen Lama oldu ise de Hasting bu sürecin devam etmesi için ısrarcıydı⁶³. Hasting'in yoğun çabalarının ardında o yıllarda şirketin yaşadığı ekonomik buhrana Himalaya ticaretinin çare olabileceği ve Tibet üzerinden Çin'e daha rahat mal satılabileceği inancı bulunuyordu. Aslında bu fikirler İngiliz tüccarlar arasında 1760'da Hindu Gurkhalarnın Nepal Vadisi'ni işgalinden hemen sonra doğmuş ancak bunu hayata geçiren Warren Hasting olmuştu.

⁵⁶ Herman Kulke, **a.g.e.**, s. 345-346.

⁵⁷ Bayur, **a.g.e.**, s. 174. Düzenleme Kanunları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Henry Beveridge, **A Comprehensive History of India**, C. II, Yeni Delhi 1986, s. 441-4.

⁵⁸ Francis Younghusband, Sir, **India And Tibet**, Delhi, Low Price Publications, 2002, s. 5.

⁵⁹ Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve Willam Jones", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 6, İstanbul 2003, s. 71-106

⁶⁰ Bayur, **a.g.e.**, s. 175.

⁶¹ Kulke, **a.g.e.**, s. 345-348.

⁶² Lawson, **a.g.e.**, s. 114.

⁶³ Bkz: **Bölüm II**, s. 47 vd.

c) Genişleme Yılları

Warren Hasting'in ardından Bengal Valiliğine 1776 yılında Lord Cornwallis getirildi. Onun döneminde East India Şirketi'nin ticaret tekeli merkez tarafından yirmi yıl süre ile uzatıldı. 1793 yılında ise Lord Cornwallis'in yerini Sir John Shore aldı. Yeni vali döneminde Allahabad kenti İngiliz hakimiyetinde topraklara katıldı⁶⁴. Ancak şirket asıl coğrafi genişlemesini 1798'de göreve gelen Genel Vali Lord Wellesley döneminde yaptı. Onun döneminde İngiliz yönetimi büyük bir devlet görünümü aldı⁶⁵.

1792'de Tipu Sultan'dan elde edilen topraklar Hindistan'ın güneyinde İngiliz yönetimin başlangıcı oluyordu. Ancak Mysore'un bu hükümdarına asıl darbe 1799 yılında vuruldu. Yapılan savaşta Tipu Sultan öldüğü gibi topraklarının büyük bir kısmı İngilizlerin eline geçti ve geri kalan toprakları burada önceden hakim olan Hindli hanedana geri verildi⁶⁶.

İngilizler kuzeyde ve Batı'da önemli bir yerel güç olan Maratalar ile de bir çok savaş yapmışlardır. Bu sırada 1774'te Allahabad'ta İngiliz hakimiyetinde yaşayan Hindistan İmparatoru Şah Alem bir Marata bölgesi olan Delhi'ye kaçmış ve orada yaşıyordu. İngilizler 1803'te Maratalar'a karşı yapılan savaşta Delhi'yi ele geçirdiler ve Şah'ı kendi hakimiyetleri altına aldılar⁶⁷. İki taraf arasında barış yapılmasına rağmen 1812 yılında Marata akınlarının yeniden başlaması üzerine 1816'da İngilizlerce yeniden savaş kararı alındı ve bu son savaşta İngilizlerce büyük bir galibiyet elde edildi. Savaşın sonra diğer Marata güçleri ile de ayrı ayrı anlaşmalar imzalandı ve elde edilen toprakların bir kısmı Haydarabad Nizamı'na verildi. Böylece İngiliz gücü hem batı hem de kuzeye genişlemiş oluyordu.

İngilizler, Maratalar ile savaştıkları tarihlerde Nepal üzerine de askeri bir sefer düzenlediler(1814-1816)⁶⁸. Bu sefer sonucunda İngilizler Tibet ile ilk kez sınırdış oldular⁶⁹.

⁶⁴ Bayur, **a.g.e.**, s. 217.

⁶⁵ Metcalf, **a.g.e.**, s. 67.

⁶⁶ Kulke, **a.g.e.**, s. 339.

⁶⁷ Enver Konukçu, "Babürlüler", **D.İ.A.**, C. IV, İstanbul 1991, s. 403.

⁶⁸ Bkz.: **Bölüm III**, s. 80.

⁶⁹ Derrek J. Waller, **The Pundits: British Exploration of Tibet & Central Asia**, ABD, The University Press of Kentucky, 1990, s. XX.

Hindistan kuzeyindeki Pencup bölgesinde ise Sihler'den Rancih Sing isminde bir kral Afgan hükümdarı Zaman Şah'ın yardımı ile güçlü bir duruma gelmişti⁷⁰. Bu kişi modern ve güçlü bir ordu kurmuştu. Ancak ardılları döneminde zayıflayan devleti İngilizler tarafından ele geçirildi⁷¹.

⁷⁰ Bayur, **a.g.e.**, s. 239.

⁷¹ Kulke, **a.g.e.**, s. 340.

II. BÖLÜM: 1772–1792 YILLARI ARASINDA İNGİLİZ-TİBET İLİŞKİLERİ

A. 18. Yüzyılda Çin'in Durumu

17. yüzyılın ortalarında Çin siyasi çekişmeler ve iç karışıklıklar içindeyken kuzeyden gelen Moğol asıllı Lamaist¹ Mançular ülkeyi işgal etmeye başlamışlar ve 1644 yılında Pekin'e girmişlerdi². Bu, Ming hanedanının direnişi ile karşılaşsa da çok etkili olmamış ve Mançular ilerlemeye devam etmişler ve 1682'de Tayvan'ın da ele geçirilmesi ile Çin'in işgali tamamlanmıştı³.

Mançular ülkedeki kargaşalığa son vererek 18. yüzyıl sonlarına kadar sürecek olan bir refah dönemi başlatmışlardı. Yabancı olmalarına rağmen Çin geleneklerini benimsemişler ve halktan da büyük bir direniş görmemişlerdir. Ülke bu dönemde ticaretten büyük gelir elde etmiş, Rusya'ya çay, Japonya'ya ise İpek satılmıştır. Avrupa'ya ise porselen ve mobilya gibi ürünler yanında pamuklu dokumalar satılmış ve bu ürünler Avrupa üzerinden Amerika'ya kadar ulaştırılmıştır. Bu durumun tarıma da olumlu bir şekilde yansıdığı görülmektedir⁴.

Tayvan Mançu İmparator Kangşi döneminde(1661–1772) ele geçirilmişti. Bu dönemde Batı Moğolları ile de savaşılmış ve Moğolistan ile Doğu Türkistan'ın bazı bölgeleri Çin tarafından işgal edilmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi Tibet'in işgali de bu dönemde gerçekleşmiştir(1720) ⁵.

Kangşi'den sonra yerine geçen Yung-cheng döneminde Rusya ile önemli bir anlaşma yapılmıştır. Kiachta'da imzalanan anlaşmaya göre Ruslar Pekin'e bir elçilik, kilise ve ticarethane açma izni almışlardı. Aslında bu haklar Çinliler öyle görmese de Ruslara verilen kapitülasyonlardı⁶. Yung-cheng döneminde Tibet ile ilişkiler de

¹ Dorothy Perkins, "Manchu", **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 305. Budizm Çin'e Han Hanedanlığı döneminde M.Ö 1. yüzyılda girmiş ve zaman için yayılmış değişik tarikatları ortaya çıkıştır bkz: Dorothy Perkins, "Buddhism", **a.g.a.**, s. 47-48.

² Wolfram Eberhard, **a.e.**, s. 290.

³ Ray Huang, **Çin Tarihi: Bir Makro Tarih Yaklaşımı**, çev: Atilla Sönmez, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 235-236.

⁴ **A.e.**, s. 242.

⁵ Eberhard, **a.g.e.**, s. 306-307.

⁶ **A.e.**

önemli gelişmeler yaşandı. Bu imparator döneminde Pekin'deki imparatorluk sarayı da Budist bir tapınağa dönüştürüldü⁷.

Yung-Cheng'den sonra 1736'da başa geçen Ch'en-lung Mançular'ın dördüncü İmparatoruydu ve altmış yıl kadar tahta kaldı. Onun döneminde ülke genişlemeye devam etti. Kuzey'de uzun savaşlar yapıldı ve Doğu Türkistan işgal edildi. 1792 savaşında Tibet'in Çin üzerindeki hakimiyeti arttığı gibi Nepal vergiye bağlandı.

Ch'ien-lund döneminde ülkenin nüfusu çok arttı ve 1790'da 300 milyonu geçti. Ancak üretimin aynı şekilde artmaması sebebi ile ülkenin çöküşü de başladı⁸. 1774'te halk isyanları başlamış ve 1775'te İmparatorun baş edemediği Beyaz Lotus Tarikatı harekete geçmişti. Bu isyan ancak 1802 yılında bastırılabilirdi⁹. Çin'in de gerileyiş 19. yüzyıl boyunca sürdü ve özellikle Tibet üzerinde Çin'in hakimiyetinin zayıflaması ile kendisini gösterdi.

B. İngilizlerin Yaşadığı Bazı Sorunlar ve Himalaya Ticaretinin Durumu

1. Hindistan ve Dünya'da Yaşanan Bazı Sorunlar

Bengal için verdikleri mücadele İngilizlere büyük bir yükü de beraberinde getirmiş, 1756'da 375.000 pound olan askeri harcamalar on yıl içinde 885.000'a yükselmişti¹⁰. Bengal'e yönelik askeri harekatı yöneten Clive'in elde ettiği caygir¹¹ ve yaptığı anlaşmalar ise İngiltere'de siyasi krizlere yok açmıştı. 1769-70 yılları arasında yaşanan ve yaklaşık bir milyon kişinin ölmesine sebep olan Bengal kıtlığı da cabasıydı. Bu kıtlık insani yönü bir yana İngiliz şirketine büyük bir ekonomik zarar getirmişti. Bütün bunlar sonunda yönetimin değişmesi ve yeni bir idari sistemin kurulması ile sonuçlandı.

İngilizler bu dönemde Dünya'da da bazı sorunlar yaşamaktaydı. 1770'de başlayan Amerikan kolonilerinin bağımsızlık mücadelesi Fransız ve İspanyolların

⁷ "Lamaism", **a.g.a.**, s. 265.

⁸ Eberhard, **a.g.e.**, s. 302.

⁹ **A.e.**, s. 313-314.

¹⁰ Lawson, **a.g.e.**, s. 92.

¹¹ Caygir: Babürlüler'de bir kişiye kiralanan ve bu sebeple vergisi devlet tarafından toplanmayan toprak bkz: Bayur, **a.g.e.**, C. III, s. 295; Metcalf, **a.g.e.**, s. XX

desteği ile daha da büyüdüğü gibi, İngiltere bu son iki devlete karşı da savaşmak zorunda kalıyordu.¹² Ayrıca Amerikan kolonilerinin Tamshan yasasındaki çay vergisini protesto etmek için çay içmeyi bırakmaları East India şirketini büyük bir zarara soktu¹³. Çünkü 18. yüzyılda şirketin en çok gelir getiren ticaret ürünlerinden biri çay ve bunun en büyük alıcısı da Amerikan kolonileriydi¹⁴. 16 Kasım 1773'te 343 çay sandığının isyancılar tarafından gizlice gemilerden alınıp denize boşaltılması¹⁵ da şüphesiz şirketin zararlarını arttırdı. Sonunda şirket aynı yıl zararları yüzünden hükümete başvurdu ve hükümet ona Amerika'ya yapılacak ticarete tekel hakkı ile toptancılara gitmeden doğrudan perakendecilere ürünleri satma hakkı verdi¹⁶.

2. Himalaya Ticareti

Yukarıda da bahsedildiği üzere Gurkhaların Nepal bölgesinde hakimiyet sağlaması bura ticaretini durma noktasına gelmesine sebep olmuştu. İleride İngiliz elçilerin görüşmelerinde öğrenecekleri gibi yerli tüccarlar dahil bir çok kişi bu durumdan zarar görüyordu¹⁷. Bu, bölgeye mal satarak iktisadi durumlarını düzeltmeyi amaçlayan İngilizler için bir sorundu. Şu var ki İngilizler Tibet-Bengal ticaretin farkındaydı. Tibet buradan ihraç ettiği malların karşılığını altın ve gümüş olarak ödüyordu¹⁸. Bununla birlikte İngilizler kendi mallarının Tibet üzerinden Batı Çin'e ulaşacağını ümit etmekteydiler. Şimdi ise özellikle Kanton'daki kayıplarını¹⁹ bu yolla

¹² Bayur, **a.g.e.**,C.II, s. 179.

¹³ İlk yıllarda bu yasağa fazla uyulmamıştır. Bu konuda ve yasanın ayrıntıları için bkz: Allan Nevins-H. S. Commager, **ABD Tarihi**, çev.: Halil İnalçık, Mart 2005, s. 91.

¹⁴ 18. yüzyılın ortalarında 1.75 milyonluk Amerikan kolonileri İngiltere'den daha fazla çay tüketiyordu bkz.: Lawson, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁵ Nevins, **a.g.e.**, s. 91.

¹⁶ **A.e.**, s. 67.

¹⁷ bkz: **Bölüm II**, s. 64-65

¹⁸ Lamb, **Britain**, s. 5

¹⁹ East India şirketi Çin ile Hindistan'daki kadar iyi şartlarda ticaret yapamıyordu. Öncelikle İngiliz tüccarlara diğer yabancılar gibi Hong-Kong ve Macao civarında küçük bir bölgeye yerleşme izni vermişlerdi bkz.: Eberhard, **a.e.**, s. 315. Ticaret ise malların yabancı tüccarlardan önce Çinli tekelciler(Cohong)e ve onlardan da merkezin görevlendirdiği kişiler(Hoppo)e satılması şekilde işliyordu. Ayrıca, 1805'den önce bu ülkeden yılda 7 milyon dolarlık ithalat yapan İngilizler bu ülkeye 3.5 milyon dolarlık ihracat yapmışlardı. Aradaki farkı ise Amerika'dan getirilerek Çin'e ihraç edilen gümüş ile kapatılmaya çalışılıyordu. Bahsedilen sistem ileride bazı değişikliklere uğramış ve ayrıca "Kanton Sistemi" olarak anılmıştır. İngilizler 1826'dan itibaren Amerikan gümüşünün azalması ile birlikte afyon ticaretine önem vermeye başlayacaklardır bkz.: Fletcher, **a.e.**, s. 163 vd.

telafi etmek isteyen İngilizler için Nepal’de yaşananlar kabul edilemez bir durum oluyordu²⁰.

C. 1772 Bhutan-İngiliz Anlaşması ve Tibet Makamları İle Kurulan İlk Temaslar

Yukarıda da bahsedildiği gibi Nepal bölgesinin Gurka hakimiyetine geçmesi Bengal’den Tibet’e giden ticaret yolunu ulaşma kapamış ve İngilizlerin bütün askeri ve diplomatik çabalarına rağmen bu sorun çözülememişti. Ancak Yüzbaşı Kinloch’un raporları İngilizlerin Tibet ile ticari ilişkiler kurma isteğini arttırmış fakat Nepal üzerinden yapılacak ticari faaliyetlerden umutlarını kesmişlerdi. Bu yüzden şirketin yöneticileri Assam ve Bhutan²¹’ın incelenerek Tibet’e gidecek yeni yollar bulunmasını tavsiye ettiler ve Rangpur ve Bihar²² zemindarlarına talimat vererek Bhutan’ın İngiliz ürünler için bir Pazar olup olamayacağı konusunda bilgi edinilmesini istediler²³. Bu sırada İngilizleri Himalayalar’a biraz daha yaklaştıracak bir olay yaşandı.

1772 yılında Bhutan Rajası Bengal’e komşu bir bölge olan Bihar’a saldırdı²⁴. Bunun üzerine Bihar, Rungpore zemindarına başvurarak İngilizlerin yardımını istedi ve karşılığında onların hakimiyetini tanımayı ve Bhutan’dan alacağı verginin yarısını

²⁰Lamb, **a.g.e.**, s. 6-7.

²¹ Bhutan Himalayalar’da Tibet’e komşu bir ülkedir. Halkın çoğunluğu Lamaist’tir ve ülkede Tibetçe’ni bir şivesi konuşulmaktadır. Bhutan’ın eski tarihi hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Tibet Budizm’i bu ülkeye 7. yüzyılda girmiş, 17. yüzyılda Tibetli rahip Ngawang Namgyal Bhutan’a hukuk sistemi getirmiş laik ve Ruhani liderlerden oluşan teokratik bir devlet sistemi kurmuştur: Gordon Johnson, **Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Hint Dünyası**, çev: Müfide Pekin, C. 10, y.y. İletişim Yayıncılık A.Ş., 1998, s. 219. 18. yüzyıl sonlarında Bhutan, Pachen Lama’ya hem vergi ödüyor hem de yeni Lamalar Pachen Lama tarafından onaylanıyordu. Bununla birlikte 1779 yılları arasında hükümdarlık yapan Deb Zhidar Çin İmparator’un dostluğu kazanmak için onun mührünü de elinde bulundurmuş ancak bu mühür Lama Rimboche’nin hükümdara karşı yaptığı başarısız bir darbe girişimi(1772?) sırasında ortadan kaybolmuştur bkz.: *George Bogle tarafından hazırlanan Bhutan’ın tarihi ve hükümeti hakkındaki bilgiler*, (Lamb, **Bhutan**, s. 101).

²² Bihar hiçbir zaman bağımsız bir devlet olmamıştır. 1330 tarihinde Muhammed b. Tuğlu tarafından Delhi Sultanlığı’na, Babürler döneminde ise Ekbar Şah tarafından kendi ülkesinin topraklarına katılmıştır. Bkz: Arif Naim, “Bihar”, **D.İ.A**, C. 6, s. 138. Bihar’ın yönetimi 1765 tarihinde İngilizler ile yapılan bir anlaşma gereği Orissa ve Bengal ile birlikte bu ülkeye geçmiştir bkz: **Bölüm I**, s. 10. İngilizler 20 Aralık 1765’te Patna’nın yönetici Samuel Middleton’u Bihar’a vergilerin toplanmasını sorumlu kişi olarak atamışlar ancak Middleton burada etkin bir denetim uygulayamamıştır bkz.: Majid Husain(haz.), **Encyclopedia of India**, C. 26, Yeni Delhi 1994, s. 37. Bihar navabının İngilizlere yaptığı anlaşmadan da anlaşıldığı kadarı ile o, bir süre daha burada bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmiştir.

²³ Lamb, **Britain**, s. 8.

²⁴ Youngusband, **a.g.e.**, s. 4.

onlara vermediği teklif etti. İngilizler de kendi sınırlarına yakın bir bölgede barışı sağlayacağı ve Bhutan'ın Rungpore yaptığı saldırıları da kesileceği düşüncesi ile Bihar'ın teklifini kabul ettiler ve Yüzbaşı Jones'u dört Sepoy²⁵ birliği ve iki parça top ile, kendisine Bihar Rajası ile görüşme ve anlaşma yetkisi de vererek Bhutan üzerine yolladılar. Jones Bihar'dan Bhutanlıları kovup "İngilizlerin diledikleri bütün başarıları" elde etti²⁶. Aynı zamanda Bihar'la yukarıdaki vaatlerini de içeren bir anlaşma yaptı. İngiliz tarafınca 5 Nisan 1773 tarihinde imzalanın bu anlaşmanın maddeleri özetle şöyledir:

“

1. Bihar Raja'sı Şirkete yardım masraflarının karşılığı olarak 50.000 Rs ödeyecek eğer masraflar daha fazla tutarsa onları da ödeyecektir.
2. Raja, ülkesi düşmanlardan temizlenirken İngiliz'e bağlı kalmayı ve ülkesinin Bengal'e eklenmesini kabul eder.
3. Bihar'ın yarısını Şirket yarısını Raja elinde tutacak ve Raja İngilizlere sadık kalacaktır.
4. Şirket, masraflarının ödenmesi karşılığında savunma konularında Bihar'a yardım edecektir.”²⁷.

Bu olayın ardından İngilizler Sunesses isminde (tamamen erkeklerden oluşması ve çocukları kaçırmaları gibi ilginç özellikleri ile tanınan)²⁸ bir kabilenin Bengal'e yaptığı saldırılarla karşılaştılar. Hemen Sunesses'e karşı Yüzbaşı Thomas liderliğinde bir birlik gönderildi ancak bu birlik geri püskürtüldü²⁹. Bunun üzerine Sunesses saldırıları devam etti ve onların üzerine gönderilen diğer askeri birlikler de ciddi bir başarı elde edemediler. Böylece bu kabile İngilizleri Bengal bölgesinde zor durumda bırakmış oldu. Bu olaylar sırasında İngilizlerin Bihar'daki birlikleri de

²⁵ Sepoylar İngilizler'in Hindistanın yerlilerinden kurdukları askeri birliklerdi. Sepoy birliklerin teşkili hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Suat Vural, "Hindistan'da İngiliz Yönetimi", **T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Malatya, yayınlanmamış doktora tezi, 2006, s. 45 vd..

²⁶ "Bengal'deki Fort William Meclisi ve Başkandan Mektup 15 Ocak 1773" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 28-31.

²⁷ Lamb, **a.g.e.**, s. 29-30.

²⁸ Lamb eserinde bu kabile hakkında daha ayrıntılı bilgi verir bkz.: Lamb, **a.g.e.** s. 30-31.

²⁹ "Bengaldeki Fort Willam'daki Mesclisi ve Başkandan Mektup 15 Ocak 1773" naklen Lamb, **a.g.e.** s. 30.

Bhutanlılar tarafından saldırıya uğradı. Onların yaklaşık dört bin askerle düzenledikleri gece saldırısı yaklaşık dört saat sürse de İngilizler tarafından geri püskürtüldüler³⁰. Bundan sonra 1773 yılının sonuna kadar Bhutanlılardan her hangi bir saldırı ya da barış talebi gelmedi³¹. Ancak iki taraf 1774 Mart'ında³² aralarındaki sorunları çözen on maddelik bir anlaşma imzaladılar. Anlaşmanın maddeleri şu şekildedir:

“

1. Saygıdeğer şirket, Bhutan ile yaşanan sorunların azaltılması ve komşuları ile barış içinde yaşama arzusu sebebi ile Kuch Bihar Rajası ile yapılan savaştan önce Deb Raja³³,ya ait tam olarak doğuda Chithacotta ve Pangolagaut topraklarını ve batıda Kyruntee, Marragut ve Luckypoor topraklarını iade edecektir.
2. Chitchacotta bölgesinin alınmasından dolayı Deb Raja, daha önce her yıl Bihar Rajasına gönderilen beş Tangun atlık vergiyi Şirkete ödeyecektir
3. Deb Raja Bihar Rajası Drijindernarain [Darendra Narayan]'ın esir edilen kardeşi ile birlikte geri verecektir.
4. Bhutanlılardan tüccar olanlar eskiden sahip oldukları ticari ayrıcalıklara sahip olacaklar kervanlarını vergi ödenmeden her yıl Rungpore sokmalarına izin verilecektir.
5. Deb Raja ülkesine yapılacak herhangi bir saldırıya sebebiyet vermeyeceği gibi saygıdeğer şirketin uyruğuna girmiş hiçbir ryot[yerel köylü]'ü taciz etmeyecektir.
6. Eğer herhangi bir köylü(ryot) ve ya bölge halkından bir kişi saygıdeğer şirketin bölgesinden kaçarsa Deb Raja onu, hakkında başvuru yapılmasına bağlı olarak geri gönderecektir.

³⁰ “Bengal Fort Willam'daki Meclis ve Başkan'ın Gizli Departmanın'dan Gelen Mektubun Eki 31 Mart 1773” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 31-33.

³¹ “Bengal Fort Willam'daki Meclis ve Başkan'ın Gizli Departmanın'dan Gelen Mektub 13 Ekim 1773” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 33.

³² Anlaşmanın İngiliz tarafınca imzalanıp onaylanması 25 Nisan 1774 tarihinde olmuştur.

³³ Bhutan'ın ruhani liderliğini Dharma Rajalar yaparken dünyevi liderliğini Deb Rajalar yapıyordu. Deb Raja birbirleri ile savaş halinde olan, ülkenin valilileri arasından Dharma Rajalar tarafından atanırdı. Dharma Rajalar öldüklerinde ruhlarının başka bir bedende yeniden doğduğuna inanılır ve bu kişi bulunarak hükümdarlık makamına getirilirdi. Bu sistem 1907 yılına kadar sürdü. Bu tarihte vali Ugyer Wangclruk seçim yerine soya dayalı bir düzen kurdu. bkz: Dale H. Hoiberg(haz.) “Bhutan”, **Anabritannica**, İstanbul 2004, s. 184.

7. Bir Bhutanlının veya Deb Raja hükümetinin hakimiyeti altındaki bir kişinin burada(Bihar kastediliyor olmalı) veya Şirket topraklarında yaşayan bir kişiden bir talebi veya bir sorunu olursa davalarını bir başvuru ile buradaki adaleti sağlamakla yükümlü olan yargıca bildireceklerdir.
8. Sunneeyasiler İngilizler tarafından düşman kabul edilse de Deb Raja adı geçen bölgelerde onların barınak kurmasına veya saygıdeğer şirketin kendi bölgesine girmelerine izin vermeyecek ve eğer Bhutanlılar onları geri sürmeye kendilerini muktedir görmezler ise Bihar'daki İngiliz merkezine bilgi verecekler, Sunneeyasiler'in peşindeki İngiliz piyadelerini bu anlaşmanın ihlali olarak görmeyeceklerdir.
9. Saygıdeğer Şirket tepelerin altındaki herhangi bir ormandan kereste kesmek ihtiyacında olursa bunu vergi ödmeden yapacaklar ve gönderdikleri insanlar korunacaktır.
10. Esirler karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.

Bu anlaşma Saygıdeğer Başkan ve Bengal Meclisi tarafından imzalandı ve saygıdeğer şirketin mührü bir tarafa basıldı ve öbür tarafı Deb Raja tarafından imzalandı.

25 Nisan 1774 tarihinde Fort William'da imzalandı ve onaylandı
İmzalayanlar:

Warren Hastings,
Willam Aldersey,
P.M. Dacres,
J. Laurel,
Henry Goodwin,
J. Graham
George Vansittart.”³⁴

³⁴ “Deb Raja veya Butan Rajası ile Saygıdeğer East Indian şirketi Arasında İmzalanan Barış Anlaşmasının Maddeleri” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 34 –35. Köşeli parantez içindeki bilgiler Lamb'a aittir.

Anlaşılan o ki Bhutanlılar anlaşmanın yapıldığı tarihlerde Tibet'in ruhani lideri III. Panchen Lama'ya da başvurarak arabuluculuk yapmasını ve İngilizlerle barışın sağlanması için yardım etmesini istemişlerdi. Bunu üzerine Panchen Lama İngilizlere içerisinde barıştan başka bir şey talep etmediği ve karşılığında da duadan başka bir şey vaat etmediği bir mektup yolladı. Bu mektup da 29 Mart'ta yani anlaşmanın yapıldığı tarihlerde karşı tarafın eline ulaştı. Bu mektuptan bazı bölümler şöyledir:

“Şimdi de olası ki, o (Deb Raja) bu durumları tekrarladı ve onun Himalaya eteklerindeki Bengal ve Bihar'da yaptığı yağma size intikamcı ordularınızı ona karşı göndermek için kışkırtma imkanı verdi. Ama onun ekibi yenildi, insanların çoğu öldürüldü, üç kale ondan alındı ve o hakettiği cezayı gördü... Ama ben şimdi onun aracısım ve size bildiriyorum ki Deb Raja bu ülkede sınırsız bir nüfuz ile hüküm süren Dalay Lama'ya(ancak onun çocukluk döneminde hükümetin sorumluluğu ve idare bana ait) bağlı olduğu için sizin Deb'in ülkesine ilerlemeniz onu ve ona bağlı bütün öğeleri rahatsız edecektir. Bu yüzden, dinimizden ve geleneklerimden gelen bir saygı ile, ona karşı düşmanlığı kesmenizi rica ediyorum ve bunu yaparak bana en büyük iyiliği göstermiş ve arkadaşlığı vermiş olacaksınız... Benim için, ben sadece bir Fakir'im ve elimizdeki tespihlerle insanlığın refahı ve ülkemizde yaşayanların huzuru ve mutluluğu için dua etmek benim mezhebimin adetidir; Ve ben şimdi çıplak başımla yalvarıyorum ki gelecekte Deb'e karşı bütün düşmanlıklarınızı kesebilesiniz...”³⁵.

Youngusband eserinde bu mektubu işaret ederek ilişkilerin Tibetliler tarafından başlatıldığını söyler³⁶. Ancak İngilizler de yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı böyle bir fırsatı zaten kolluyorlardı. Bu mektup Hindistan'daki İngiliz yönetiminin ilk genel valisi Warren Hasting'e gelmiş, Hasting de kısa bir süre içinde Lama ile görüşmeye gidecek kişileri seçmiştir. Genel vali gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra kişilere hemen pasaport verilmesini ve hiç vakit kaybetmeden karşı taraf ile görüşmelerin başlamasını istemiştir³⁷.

³⁵ “Panchen Lama'dan Warren Hasting'e Gönderilen 29 Mart 1774 tarihli Mektup” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 7.

³⁶ Youngusband, **a.g.e.**, s. 5.

³⁷ “Warren Hasting'in Tutanağı 9 Mayıs 1774” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 40-41.

D. Tibet'e Gnderilen İngiliz Elçileri

1. George Bogle'ın Elçilik Görevi

a) Elçi Olarak Atanması

George Bogle İskoç asıllı bir şirket görevlisiydi. 1760-61 yılları arasında Edinburg Üniversitesi'nde kısa bir eğitim görmüş 1764-69 yılları arasında kardeşinin ithalat şirketinde çalışmış ve buradan ayrıldıktan sonra East India şirketine katip olarak girmişti. 1770 yılında Kalküta'ya gelen Bogle burada şirketin dış ilişkilerinin de yürütüldüğü Seçilmişler Komitesi(Select Comitte)'nde göreve başlamıştı. Onun Hindistan'a geldiği dönem Nepal'deki olayların sonuçlarının görülmeye başladığını zamana denk geliyordu. Ayrıca Bogle 1772 yılında Bihar'da başlayan olaylara da tanık oldu³⁸.

Geore Bogle, Bengal valisi olarak göreve başladığı yıllarda Hasting'in dikkati çekmiş ve yine onun tarafından önce Board of Revenue Assistant Secretery olarak daha sonra Kalküta'da bulunan ve o yıllarda yeni kurulan Sadar Diwani Adalat meclisine registrar olarak atanmıştı³⁹. Hasting Tibet ile ilişkilere çok önem verdiği için olacak buraya gönderilecek görevlileri de özenle seçiyordu. Onun kıstaslarından biri bu kişinin genç olmasıydı. Hasting'e göre diğerleri çoğunlukla yaşlı kişileri tercih ediyorlardı. Ancak gençler daha enerji dolu, daha tetikte bu yüzden de daha işe yarar ve etkili oluyorlardı⁴⁰. 1904 Tibet Harekatı'nı yöneten F. Younghusband'a göre Hasting'in terbiyeli ve doğal bir kibarlığı olan bir elçi seçmesi zekiceydi çünkü Asyalılar "iyi ve sıcak bir yüreği olduğu sürece bir kişinin aceleci veya öfkeli veya tavırlarında katı olmasını önemsemezlerdi."⁴¹.

Warren Hasting elçi olarak Bogle'ı seçtikten sonra 13 Mayıs 1774 tarihli bir mektupta ona görevini şu şekilde açıklıyordu: "*Görevinin amacı Bhutan[Tibet]'in*

³⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 5.

³⁹ **A.e.**, s. 5-6.

⁴⁰ Younghusband, **a.g.e.**, 8-9.

⁴¹ **A.e.**, 9.

sakinleri ile Bengal arasında karşılıklı ve eşit ticari ilişkiler başlatmaktır, bu amacı gerçekleştirmeyi sağlayacak her türlü görüşmede kendi yargılarının sana rehberlik edecektir”⁴².

Bogle’ın görevinin başka amaçları da vardır. Bunlardan birincisi gittiği yerlerden kendisine verilen liste dahilinde ticaret ürünlerinden örnekler getirmek ve alım satımı yapılabilecek diğer ürünleri araştırmaktır. Ayrıca bu ülkelerde üretilen sanayi ürünleri, değerli eşyalar ve diğer ülkelerden buralara gelen altın, gümüş, misk, değerli taşlar, rhubarb, munjit [kök boyası, kırmızı boya] gibi değerli maddeler hakkında bilgi toplamaktır⁴³. İkinci olarak Bogle’ın görevleri arasında Lhasa ve Bengal arasındaki yolların durumu, Lhasa’nın komşu ülkeler ile olan iletişimi, onların hükümetleri, gelirleri ve adetleri hakkında bilgi toplanmak vardı. Bunların haricinde her türlü ilginç ve ya işe yarar bilgi elçi tarafından toplanmalıydı⁴⁴.

George Bogle’a Hasting tarafından ayrıca on maddelik bir özel görev listesi de verilmiştir. Önceki isteklerin biraz daha ayrıntılı bir şekli gibi görünen bu liste şöyledir:

1. “Tus denen ve kaşmir üreten hayvanlardan bir çift gönderilmesi.
 2. Sığır kuyruğu(cow-tails) üreten sığırlardan bir veya birden çok çift gönderilmesi
 3. Ekilmek için taze ceviz ve eğer taşınabilirse bütün ağaç; ve diğer ilginç veya değerli tohum ya da bitki, özellikle “rhubard” ve “gingeng” gönderilmesi.
 4. Herhangi ilginç bir şey: doğal ürünler, sanayi ürünler, tablolar veya İngiltere’deki insanlara hoş gelecek herhangi bir şey. İşe yayar ve bunun dışında mesela ilginç hayvanlar.
 5. İnsanlar, hükümetlerinin yapıları, gelirlerinin şekli sizin ilginize değer bilgilerdir.
 6. Bir günlük tutmak, insanların kişiliği, ülke, iklim veya yol, onların tavırları, adetleri, binalar, yemekler vs... yazmak veya ülkenin ticareti ile ilgilenmek.
- Önemli şeyler olurken onları not etmek için bir cep defteri ve kalem taşımak

⁴² “Bogle’ın atanması Fort Willam, 13 Mayıs 1774” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 46. Köşeli parantez içindeki bilgi Lamb tarafından verilmiştir.

⁴³ **A.e.** Köşeli parantez içindeki bilgi Lamb’a aittir.

⁴⁴ **A.e.** , s. 47.

ve hala hafızanda bilgiler tazeyken boş zamanlarında onları doğru sıraya koymak.

7. Lhasa ve Sibirya arasında hangi ülkelerin bulunduğu ve aralarındaki iletişimi incelemek. Aynısını Çin ve Keşmir için de yapmak.
8. Altın ve gümüş kullanarak Bengal’le yaptıkları ticaretin değerini belirlemek ve her ikisinden de birer örneği bana getirmek.
9. Her millet bazı sanat ve ya bilim alanlarında diğerlerinden üstündür. Tibetlilerin hangi konuda üstün olduklarını bulmak.
10. Brahmaputra’ya giden yollar ve geçtiği ülkelerin durumları hakkında bilgi toplamak.”⁴⁵

Bogle’a seyahatinin süresi konusunda bir kısıtlama getirilmiyor ve bu konu onun inisiyatifine bırakılıyordu. Harcamaları konusunda da Bogle’a bir sınır konmuyordu⁴⁶.

b) George Bogle’ın Bhutan Seyahati⁴⁷

Bogle Bhutan’daki ilk resmi görüşmesini gerçekleştirdiği 5 Temmuz 1774 tarihinden Tibet’e gitmek için yola çıktığı 13 Ekim 1774’e kadar yaklaşık üç ayını Bhutan’da geçirdi⁴⁸. Burada bulunduğu süre boyunca Deb Raja, divan üyeleri ve Panchen Lama’nın temsilcileri ile bir çok görüşme gerçekleştirdi.

Bogle Bhutan’da kaldığı süre boyunca Tibet’e gitmek için izin almaya çalıştı ise de bu konuda bir çok engel ile karşılaştı. Öncelikle Deb Raja kendisinin böyle bir izin vermekte yetkili olamayacağını belirterek ve ona Kalküta’ya geri dönmesini tavsiye ediyordu. Bunun yanında Bogle’a Çin’in, sehayatine engel olduğu ve bu yüzden Pachen Lama’nın da kendisine izin veremeyeceği söylenmişti⁴⁹. Bogle ise bu konuda görüşlerini şöyle açıklıyordu: “*Tashi Lama’nın toprakları bu durumdan tamamen farklıdır*(Bhutan’a göre zengin olmasını kastediyor). *Çin ile olan ticareti ve*

⁴⁵“ Bogle İçin Özel Komisyon, . Fort Willam 16 Mayıs 1774 naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 47-48.

⁴⁶ “Bogle’in Atanması” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 47.

⁴⁷ George Bogle’ın takip ettiği yol ve uğradı şehirler için bkz.: Harita 1, s. 142.

⁴⁸ “Bogle’in seyahati Ekim-Kasım 1774” naklen Lamb **a.g.e.**, s. 133.

⁴⁹ “Bogle’in seyahati Ekim-Kasım 1774” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 81.

ürettiği ürünleri işgalcileri her zaman cezbediyor; Bu arada bölgenin açık olması(Dağlarla çevrili olmaması) onu saldırılara daha az dayanıklı bir hale getiriyor. Bunun, Tahsi(Panchen) Lama'nın benim seyahatimi engellemesinin asıl sebebi olduğuna inanıyorum. İmparator'un emri sadece bunu örten bir kılıftır.”⁵⁰. Bogle'a göre suççeği salgını Lama'nın kullandığı diğer bir bahaneydi⁵¹.

Raja'nın sarayında yapılan dördüncü görüşmede Panchen Lama'nın görevlileri de bulunmuş, ondan gelen mektup herkesin önünde okunmuştur. Pachen Lama burada da Raja'nın düşüncelerini paralel sözler söyleyerek “İngiliz Valisinin kendisine birini yollamasından dolayı çok mutlu olduğunu; Kendisinin Çin İmparatoruna bağlı olduğunu ve Avrupalılar'ın ülkeye girmesinin yasak olduğunu, Türkler, Ruslar'ın ve diğer kişilerin de koruma olmadan Lhasa'ya girmediklerini ve bu yüzden hiçbir şey yapamadığını” belirtiyordu. Lama ayrıca hatıra olarak ipek, altın tozu ve gümüş yollamıştı⁵².

Raja 5 Ağustos'ta Warren Hasting'e ulaşan mektubunda gelişmekte olan bir ülkenin başı olduğunu ve İngilizlerle dostluk kurmaktan çekindiğini söyledikten sonra Panchen Lama hakkındaki önceki iddialarını tekrarlayarak, Panchen Lama'nın bir raja değil bir rahip olduğunu bu yüzden de hükümet üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını, bölgesinin Çin kralının hakimiyeti(suzerainty) altında olduğunu ve Lama ile birlikte iki harkarah(amban ?) bulundurduğunu ve kimsenin kralın izni olmadan ülkeye giremediğinden bahsediyordu. Ayrıca Lama'nın kendisine mektup yazarak bu iki beyefendinin ülkesine girmesini izin veremeyeceğini ve ülkesindeki iklimin çok kötü olduğu için hasta olabileceklerini bu yüzden valinin onları geri çağırması

⁵⁰ “Bogle'ın Seyahati”, s. 87 Bogle Dechenrubje'ye vardığında önüne çıkarılan engellerin çoğunlukla Gesup Rimboche(Naip) tarafından çıkarıldığını öğrenmiştir. Bogle, Lama'nın kendisine gösterdiği bir mektupta Gesup Rimboche'nin iki Avrupalı'nın Bhutan'a vardığını öğrendiğini, Avrupalıların savaşmayı seven insanlar olduğunu, gizlice bir ülkeye girdikten sonra, rahatsızlık verdiklerini ve böylece kendilerini o ülkenin efendileri yaptıklarını söylediğini bu yüzden Lama'ya suççeği salgını veya başka bir şeyi bahane ederek onları geri gönderecek bir yol bulmasını tavsiye ettiğini belirtmiştir. Bogle'a göre Pachen Lama'nın ona Kalküta'ya dönmeyi tavsiye ettiği mektubu bunun üzerine gelmiştir. Bkz.: Bogle'dan Hasting'e gönderilen mektuplardan seçmeler,, 27 April 1775 Bhutan'da yazılmıştır, naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 205.

⁵¹ Bogle'dan Hasting'e, 16 Temmuz 1774, Tashichodzong, naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 113. Ancak bu sıralarda Panchen Lama'nın sarayının bulunduğu şehirde suççeği salgını vardı. Aşağıda da görüleceği gibi Panchen Lama ülkeye dönüşünde bir süre şehre girmeyecektir.

⁵² Deb Raja ile yapılan 5 Temmuz 1774 Tarihli Görüşme naklen Lamb, **a.g.e.**, 89. Mektubun aslının olup olmadığını bilmiyor. Bunlar Bogle'n raporunda aktardı bölümlerdir.

gerektiğini söylediğini belirtiyordu⁵³. Panchen Lama'nın Bogle'a onun da Kalküta'ya yolladığı bir mektupta aynı iddialar tekrarlandıktan sonra yaz mevsimi bittikten sonra kendisinin Hindistan'a bir temsilci gönderebileceğini söyleniyordu⁵⁴. Bunlar Bogle'ın Tibet seyahatinin önüne çıkarılan engellerdi.

Bogle'ın Bhutan'da bulunma amaçlarından biri Bhutan ile Bengal arasındaki ticareti canlandırmak için çabalamaktı. İngiliz elçi Raja'ya ticareti canlandırmak istediğini ve Warren Hasting'in buna her türlü desteği vereceği açıklamıştır. Bogle'ın verdiği bilgilere göre Raja'nın cevabı Hasting'in dostluğunu elde etmek istediği şeklinde olmuştur. Ancak Bogle'a göre bu konularda en önde gelen kişi *"bu ülkenin ruhani lideri ve dünyevi işlerde de en önemli yetkilisi gibi hareket eden Tashi(Pachen) Lama"* idi ve *"bu yüzden Raja'ya daha fazla baskı yapmadan önce Tashi(Panchen) Lama ile görüşmemiş"* ve bu konuları dönüşüne bırakmıştır⁵⁵.

Bogle'ın beklediği haber Ağustos ortalarında gelmiş ve İngiliz elçi bunu bir mektup ile Warren Hasting'e bildirmiştir⁵⁶. Hasting bu mektuba cevabında *"bütün zorluklarının üstesinden geldiği ve ve Lhasa'ya ilerlemeye devam ettiği için çok sevinçli olduğunu"* söylemiştir⁵⁷.

Bogle Bhutan'da kaldığı süre içerisinde önemli gözlemlerde bulunduğu gibi, Bhutan'ın tarihine ve yönetim yapısına ilişkin notlar aldı⁵⁸. Ayrıca Hasting ile yaptığı yazışmalarda Bhutan'daki bazı önemli kişiler ve ticaret hakkında bilgi veriyordu.

c) George Bogle'ın Tibet Seyahati

Bogle 13 Ekim 1774 günü Tashichonzong'dan ayrılarak Tibet'e doğru yola çıktı ve yaklaşık bir aylık bir seyahatin ardından 7 Kasım günü Panchen Lama ilk kez görüşeceği Dechenrubje'ye vardı. İngiliz elçi bu sehayeti sırasında günlüğünde ayrıntıları ile bahsettiği birçok şehir ve kasabadan geçmiştir. Bunlardan en önemlilerinden biri Paro'dur. Bolge 16 Ekim'de Paru'ya, 24 Ekim gününde de Tibet

⁵³ A.e., s., 94.

⁵⁴ "Bogle'dan Hasting'e, 18 Eylül 1774, Tashichodzong", naklen Lamb, a.g.e., s. 123

⁵⁵ "Bogle'dan Hasting'e, 8 Ekim 1774, Tashichodzong" naklen Lamb, a.g.e., s. 125.

⁵⁶ "Bogle'dan Hasting'e, 20 Ağustos 1774" naklen Lamb, a.g.e., s. 121.

⁵⁷ "Hasting'den Bogle'a, 8 Eylül 1774, Fort William" naklen Lamb, a.g.e., s. 222.

⁵⁸ "Tarih ve Hükümet" naklen Lamb, a.g.e., s. 95 vd.

toprakları içindeki Pharidzong'a varmıştır. Burası Tibet ve Bhutan toprakların sınırlarının belirlendiği bir bölgedir. Bogle Pharidzong'da Deb Rajah'ın görevlileri ile karşılaştığını ve onları yolladıktan sonra yoluna devam ettiğini belirtmiştir.

Bogle Tibet'te, Bhutan'ın aksine çok büyük bir ilgi ile karşılanmıştı. Bölgenin "Lhasalı" yöneticileri kendisine yağ ve çay gibi hediyeler yollarlar⁵⁹. Bogle ve yanındakiler 27 Ekim günü Pharidzong'dan ayrılarak yollarına devam ederler. Ekip birkaç gün sonra Tashi Lama'ya ait Dudukpai isimli bir köye varırlar. Bogle, kaldığı evin sahibinin ve ailesinin de kendisini çok iyi karşıladığını ve onlarla geçirdiği zamanı kısaca anlatmıştır⁶⁰. Bogle 2 Kasım günü Tibet'te önemli bir şehir olan Gyatse yakınlarındaki bir vadiye varır. Bogle Gyatse'deki kalelerin, evlerin ve insanların da bir portresini çizmiştir. Burada bir gün kadar kaldıktan sonra yollarına devam ederler. Ekip, yine Tibet'te önemli bir şehir ve Pachen Lama'nın sarayının bulunduğu Shigatse'yi geçerler. Ekip 7 Kasım günü Tsango nehrine varır. Onlar burada bir gün geçirdikten sonra 8 Ekim günü eki Dechenrubje'ye ulaşırlar⁶¹.

(1) Dechenrubje

Dechenrubje'ye 8 Kasım günü varan Bogle⁶² 9 Kasım günü öğleden sonra Pachen Lama ile ilk görüşmesini yapmıştır. Bu ilk görüşme daha çok bir tören havasında fazla söz söylenmeden geçmiştir⁶³.

Bu sohbetler sırasında Pachen Lama'nın İngilizler hakkındaki yargılarının değiştiği görülmektedir. Bogle'nin raporunda verdiği bilgilere göre Panchen Lama özetle şirketin bir kral olduğunu, savaşı ve işgali sevdiğini duyduğunu ancak şimdi Avrupalılar'ın adil insanlar olduğunu öğrendiğini ve Bogle'nin orada bulunmasından

⁵⁹ "Tarih ve Hükümet" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 138.

⁶⁰ "Tarih ve Hükümet" naklen Lamb **a.g.e.**, s. 143.

⁶¹ "Tarih ve Hükümet" naklen Lamb, **a.g.e.**, 146-148.

⁶² Dechenrubje Bogle'nin Tibet'te uzun süre kaldığı ilk şehirdir. Buradaki halk bu yabancıya büyük bir merak duyar ve ilgi göster. Bogle insanların tavrını şu şekilde ifade etmektedir: Gördükleri ilk Avrupalı olduğundan, etrafım Tibetlilerce sarıldı. "Bana Tower[Tower of London]'daki aslanlara bakan insanlar gibi bakıyorlardı. Odam sabahtan akşama kadar onlarla doluydu. Tashi(Pachen) Lama rahat rahatsız olabileceğimi düşünerek bir mesaj ile eğer istersem onları kabul etmeyebileceğimi söyledi. Ancak meraklarımı bu kadar kolay giderebilirken neden onları reddedecektim ki? Onları her zaman kabul ettim. Bazılarından sadece koku ve bazılarından bir kaç kelime öğrendim" bkz.: "Dechenrubje'de Notları ve Tashilhunpo'ya Dönüş, Kasım 1774'ten Aralık 1775'e" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 151. Köşeli parantez içindeki ifade Lamb'a aittir.

⁶³ **A.g.e.**, s. 149-150.

mutluluk duyduğunu belirtmiştir⁶⁴. Aslında bu görüşmeler sırasında Pachen Lama'nın sorduğu sorular onun İngilizleri ve şirketi ne kadar az tanıdığını göstermektedir. 9 Kasım günü yaptıkları görüşmelerde Bogle'a şirketin bir kral olup olmadığı sormuş, Bogle'ın cevabı ise şirketin bir kral olmadığını ancak bir kral tarafından korunduğu olmuştur. Bundan sonra Pachen Lama İngiltere'nin Sundirdeep(Seylan)'a yakın olup olmadığını sormuş, Bogle ise buna "İngiltere'nin ondan dört beş ay uzaklıkta" diyerek cevap vermiştir⁶⁵. Bogle daha sonra Pachen Lama'ya İngilizlerin Hindistan'a gelişleri ve burada yerleşmeleri bahsetmiş, onun soruları üzerine Çin'deki İngilizler hakkında bilgi vermiştir⁶⁶.

George Bogle'ın Tibet'te bulunuş amacı Hindistan ile Tibet arasında dostluk kurmak ve ticareti canlandırmaktı. Bogle, Panchen Lama'ya "*Bengal'in bütün dünya ile barış içinde bir ticaret ülkesi olduğunu ve şirketin tüccarlara her türlü desteği vermekte istekli olduğunu... Valinin iki ülke arasındaki ticaretin ve ilişkin ne seviyeye düştüğünü öğrenmek istediğini bunları Tashi Lama'ya bildirmek için kendisinin gönderildiğini... Valinin, kendisinin Tashi Lama ile dostlukta ve iki ülke halkının ticaret konusunda birleşmesini dilediğini*" söylediğini belirtmiştir⁶⁷. Bundan sonra Pachen Lama kendisine Nepal'deki Gurkha işgali hakkında bilgi vermiştir. Pachen Lama ayrıca iki ülke arasındaki ticaretten ve tüccarların yaşadığı sorunlardan bahsetmiş "*Tibetli tüccarların iklimi yüzünden Bengal'e gitmekten korktukları, geçen yıllarda ibadet için Benares'e gönderdiği dört kişinin öldüğünü*" söylemiştir⁶⁸.

Pachen Lama'nın Bogle'ın ticaret konusundaki isteklerine cevabı "eğer kendisi Bengal'e hiçbir kazanç elde etmeden dönerse mahcup olacağı bu yüzden Tashilhunpo'ya döndüğünde orada görevlilere ve Lhasa'dan gelen kişilerle bunu konuşacağı" olmuştur⁶⁹. Pachen Lama Bhutan'ın durumu hakkında da benzer bir cevap vermiş "Deb Rajah'nın ülkesinden geçen yolları açmak için çabalayacağını ancak bu konuyu Tashilhunpo'ya gidişine kadar ertelemek zorunda olduğunu" söylemiştir⁷⁰.

⁶⁴ "Bogle'ın Tashi Lama ile yaptığı görüşme hakkındaki layihası", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 212.

⁶⁵ "Bogle'ın Tashi Lama ile yaptığı görüşme hakkındaki layihası", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 211.

⁶⁶ "Bogle'ın Tashi Lama ile yaptığı görüşme hakkındaki layihası" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 212-214.

⁶⁷ "Bogle'ın Tashi Lama ile yaptığı görüşme hakkındaki layihası", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 219

⁶⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 220.

⁶⁹ **a.e.**, s. 221.

⁷⁰ **a.e.**, s. 225.

Görüleceği gibi Pachen Lama ile yapılan temaslar iki tarafın tanışma süreci olarak gelişmiş ve sorunların çözümü Tashilhunpo'da yapılacak görüşmelere bırakılmıştır. Ayrıca, anlaşılacağı gibi özellikle üzerinde durulan konu ticarettir ve bundan sonra da çoğunlukla ticaretin geliştirilmesi ve tüccarların yaşadığı sorunlar üzerinde durulacaktır.

(2) Tashilhunpo

Bogle Dechenrubje'den büyük bir kabile ile ayrıldıktan sonra 3 günlük bir yolculuğun ardından 13 Aralık günü Tashilinpo'ya varır⁷¹. Bogle burada kaldığı yaklaşık dört aylık süre boyunca Pachen Lama'dan başka Depon Patza[Petsal veya Patchall] adında Lhasa'dan gelmiş Tibetli bir general(daha sonra Pritnarayan Şah'ın kuvvetlerine karşı savaşması için Sikkim'a gönderilmiştir.)⁷², Pritnarayan Şah'ın vekili⁷³ ve Çinli bir tüccar ile de görüşmüştür⁷⁴.

i. George Bogle'ın Tashilhunpo'da Pachen Lama ile Yaptığı Görüşmeler

İki taraf öncelikle burada İngilizlerin Çin'deki faaliyetleri üzerine konuşmuşlardır. Bogle'ın belirttiğine göre Pachen Lama İngilizlerin Kanton'da önemli bir kişi bulundurup bulundurmadıklarını ve Çin İmparatoruna vekil gönderip göndermediklerini sormuş, Bogle ise Kanton'daki ticareti kısaca anlatmıştır⁷⁵.

Pachen Lama'nın üzerinde durduğu diğer bir konu Ganj kenarında kurulmasını istediği tapınak olmuştur. Bogle'ın bunun üzerine "onun isteğine riayet edileceğine inandığını söylemiştir. Bogle'ın bundan sonra naklettikleri ilginçtir. Onun verdiği bilgilere göre Pachen Lama "bu konuda Pekin'deki Changay Lama'ya yazdığını(ya da yazacağını)... İngilizlerin Bengal'in hakimi olduklarını ve kendisine

⁷¹ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 175.

⁷² "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 179.

⁷³ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 184.

⁷⁴ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen, Lamb, **a.g.e.**, s. 192. Köşeli parantez Lamb'a aittir.

⁷⁵ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen, Lamb, **a.g.e.**, s. 192

büyük iyilikler yaptıklarından bahsedeceğini” söylemiştir⁷⁶. Çin ile şirket arasında olabilecek böyle bir yakınlaşma gerçekten o dönemde İngilizlerin üzerinde durdukları bir konudur. Pachen Lama'nın bahsettiği tapınak onun İngilizlerden tek isteği şey olacaktır Warren Hasting bu tapınağın yapılması için çaba göstermiştir. Pachen Lama ayrıca 30 Mart'ta Bogle'a, Pekin'e mektup yazarak buradaki baş lamaya şirket ile dostluk kurmasını tavsiye ettiğini söylemiştir. 3 Nisan'da ise Pachen Lama, İmparatorla görüşerek İngilizlerin Pekin'e elçi yollamasını ve belki Çin'de ticaret merkezleri(factory) açabilmelerini sağlayabileceğini ancak Ambanlar ve naip yüzünden bunun şimdilik zor olduğunu söylemiştir⁷⁷.

İki tarafın Tashilhunpo'da sıkça üzerinde sıkça durdukları olaylardan biri Nepal'in Gurkalar tarafından işgali olmuştur. Bu görüşmede Bogle ve Pachen Lama'dan başka Lama'nın yakın dostların da biri de bulunmuştur. Görüşmede ilk konuşulan konu Gurkha'nın saldırıları olmuş ve Bogle bu konuda kendi fikirlerini söylemiştir. Ona göre Gurkhalılar Sikkim'i ele geçirirlerse burada durmayıp Bhutan'a saldıracaklardır. Bogle bundan sonra hala Gurkha'ya Vijayapur ve Morung'u ele geçirmesine rağmen güvenildiğini ama “on beş yirmi yıldır Bengal topraklarının ötesine geçmeyen ve Bhutan'ın yeniden kurulmasına yardım eden İngilizlere güvenilmemesini anlamadığını” söylemiştir. Lama'nın buna cevabı “Lhasa'nın gözlerini açtığı ve Gurkaların planlarına farklı bir şekilde baktığı” şeklinde olmuştur. Ancak Bogle bu konuda tatmin olmamış ve “Pritnarayan Şah'ı Tibet ve İngilizler arasındaki bağdan daha çok korkutacak bir şey olmadığını” söylemiştir⁷⁸.

Diğer bir görüşme 9 Ocak 1775 günü gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Pachen Lama, Deb Raja'ya yazdığı bir mektuptan bahsetmiştir. Bogle'in aktardığına göre Pachen Lama bu mektupta Deb Raja'ya “tüccarlara ülkesinden özgürce geçme izni verirse hem valinin arzularına uyacağını hem de kendi dostluğunu kazanacağını” yazmıştır⁷⁹. Bogle buna teşekkür ederek karşılık vermiş ve eğer Deb Raja ülkesini yararını düşünüyorsa tüccarlar için konak yerleri de sağlamaya hazır olmalıdır” demiştir. Pachen Lama ayrıca Pritnarayan Şah'a da mektup yazacağını belirtmiş, bunun üzerine Bogle, savaşın olmadığı bir ortamda böyle bir mektubun uygun

⁷⁶ “Bogle'in Sehayatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar”, naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 230

⁷⁷ “Bogle'in Sehayatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 265.

⁷⁸ “Bogle'in Sehayatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar”, naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 233-234.

⁷⁹ “Bogle'in Sehayatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar”, naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 237.

olacağını ancak içinde bulunan şartlarda Lhasa'ya karşı bir saldırıyı hazırlayacağını söylemiştir. Lama bunun üzerine savaşın sonucunu bekleyeceğini söylemiş ve Pritnarayan Şah'ın bir vekilinin iki yıl önce kendisine ülkenin çok fakirleştiğini ve hiçbir altın ve gümüşün ülkeye girmediğini Şah'ın askerlerine para ödeyemeyecek kadar zarar ettiğini söylediğini belirtmiştir. Lama ayrıca Şah'ın oğluna da bir mektup yazarak tüccarları desteklemesi gerektiğini söylediğini ancak Şah'ın oğlunun hayatından endişe duyduğu için bir daha kendisine yazmaması konusuna uyardığını belirtmiştir. Lama'ya göre Pritnarayan Şah büyük bir ordu beslemekte ancak bu orduya kaynak sağlamak için diğer ülkeleri ele geçirmek zorundadır. Şah önce "Vijayapur ve Morung'u ele geçirmiş ve şimdi de silahlarını Lhasa'nın topraklarına çevirmiştir."⁸⁰.

İki taraf 13 Ocak'ta yeniden görüşmüşler, bu görüşmenin ağırlıklı konusu Bogle'ın Lhasa'yı ziyaret etme isteği olmuştur. Ancak elçiye bu konuda olumlu bir yanıt verilmemiş, Gesup Rimpoche'nin buna izin vermediği söylenmiştir. Bu tarihte yapılan konuşmalar üzerine Pachen Lama Bogle'a Tibet'in "Ladakh'tan Çin sınırına kadar" olan bir haritasını vermiş, ancak Bogle bunu Gesup'un şüphesini çekeceği gerekçesiyle istememiş ve amacının bu olmadığını sadece ülkenin kanunları ve adetleri hakkında bilgi toplamak istediğini söyleyerek reddetmiştir. Bunun üzerine Lama kendi adamlarının ona istediği bu bilgileri vereceğini söylemiştir. Bogle buna teşekkür etmiş ve öncelikle kendisinin Pachen Lama'ya Avrupa hakkında bir rapor vereceğini söyleyerek karşılık vermiştir⁸¹.

19 Ocak'ta kısa bir görüşme daha olmuştur. Burada Pachen Lama Bogle'a Pritnarayan Şah'ın vekillerinin geldiğini ve içlerinden birinin Gosain(vali) olduğunu ve kendisine bir mektup getirdiğini söylemiştir. Bu mektup aynı gün yapılan diğer bir görüşme de Bogle'a verilmiştir. Bu mektupta özetle Pritnarayan'ın bir savaş a hazır olduğunu ticaret konusunda ise Bengal ile yapılacak faaliyetlere açık olduğunu ancak Avrupalıların ve Moğolların ülkesine giremeyeceğini söylemektedir. Şah mektubunda belirttiğine göre dolaşıma girmesi için Tibet'e iki bin rupee yollamıştır. Pachen

⁸⁰ "Bogle'ın Sehayatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 237-238.

⁸¹ "Bogle'ın Sehayatnamesi Aralık 1774'den Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 238-240.

Lama'nın Bogle anlattığın göre Şah sadece kendisine değil ayrıca Dalay Lama, Gesup Rimboche ve Gubshay Pandita'ya⁸² da yazmıştır⁸³.

Şah'ın işgallerine devam etmesi yüzünden Bengal ve Tibet arasındaki ticaretin canlanması için Bogle'ın tek umudu Bhutan'dır. Pachen Lama Bogle'a Bhutan'da serbest ticaretin başlaması için yardım edeceği söylemiş ancak "kendisi, Dalay Lama ve bazı yetkililer hariç kimseye teleskop saat gibi değerli eşyaların getirilmemesini çünkü bu tarz eşyaların Çin İmparatoru'nu rahatsız edebileceğini" söylemiştir. Bogle raporunda Pachen Lama'nın bu şartının arkasında başka bir sebep olduğunu düşündüğü, Çin'e her türlü malı sokmakta bir kısıtlamaları olmadığını söyleyebileceği ancak bu konuda bir tartışmaya girmek istemediği için vazgeçtiğini belirtmiştir⁸⁴.

Diğer bir görüşme 3 Mart'ta olmuştur. Bu görüşme Pachen Lama Gesup Rimpoche hakkında bilgi vermiş, Çinli yetkililerin onu muayene ettiğini ve bir "ölümcü hasta olduğu raporunu ile birlikte bir ulaşı Pekin'e yolladıklarını" söylemiştir. Pachen Lama ayrıca Pritnarayan Şah'ın ölüm haberinin doğrulandığını ve yerine oğlu Pratap Singh'in geçtiğini belirtmiştir. Bogle Şah'ın ölüm haberinin, valinin(Nepalli vali) ve Keşmirli tüccarların verdiği bilgilerle de desteklendiğini belirtmiştir⁸⁵. Ayrıca Pachen Lama Bogle'a Pratap Singh'e yazdığı mektubunda göstermiştir. Ticari konularda tavsiyeler de içeren bu mektuptan Bogle'a aktardığı bazı bölümler şöyledir: " *Şimdi sen tahtı devraldın ve şu gerçek ki halkının iyiliği için çalışacaksın ve senin de çıkarına ve ününe faydalı olacak, Hindu, Müslüman ve dört kasta mensup tüccarların ticaretlerini özgürce yapmalarına izin vereceksin*"⁸⁶.

Bogle ve Pachen Lama'nın uluslar arası ilişkiler alanında Rusya meselesi ve bu ülkenin faaliyetlerine de değindikleri de görülmektedir. 17 Şubat'ta Çin'in Moğollar üzerine yaptığı saldırı ve bunlardan bir kısmın Rusya'ya kaçması üzerinde durulmuştur. Pachen Lama ayrıca Ruslar ve Türkler arasında gerçekleşen savaşı ve hangisinin en iyi olduğu merak etmekteydi.. Bogle buna "on sekiz ay önce böyle bir

⁸² Kalonlardan biri bkz: Lamb, **a.g.e.**, s. 242.

⁸³ "Bogle'ın Sehayatnamesi, Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar" Lamb, **a.g.e.**, s. 242.

⁸⁴ "Bogle'ın Sehayatnamesi, Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 249.

⁸⁵ **A.e.**

⁸⁶ Lamb, **a.g.e.**, s. 250

savaşın olduğunu ancak daha sonra bir haber almadığını” söylemiş ve daha sonra savaş hakkında bazı bilgiler vermişti⁸⁷.

15 Mart'ta yapılan görüşmede Panchen Lama Rusya ve Çin arasında esirler yüzünden yaşanan bir sorundan uzun uzun bahsetmiştir. Ona göre Ruslar yakında Çin'e karşı saldırılara başlayacaktır. Bogle ise Rusların Türkler ile bir savaşa girdiklerinden ve bu yüzden uzun bir süre Çin ile savaşmayı düşünmeyecekleri söylemiştir. Bundan sonra Lama, Türkler ve Ruslar hakkında hangisinin nüfusunun daha fazla” ve “hangisinin savaşta daha iyi olduğu” gibi sorular sormuş Bogle'ı bu sorular iki ülkeyi karşılaştırarak cevap vermiştir.⁸⁸

Pachen Lama'nın üzerinde durduğu konulardan biri de Çin ve Yunnan⁸⁹ arasındaki savaş olmuş ve bu konuda kendisine Bengal'den bilgi gönderilmesini rica etmiştir⁹⁰.

Görüleceği gibi İngiliz elçi George Bogle, Tashilhunpo'da Pachen Lama ile yaptığı görüşmeler sırasında Tibet'in bu önemli ruhani kişisi üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır. Bu, Pachen Lama'nın sözlerinden anlaşılmaktadır. İki taraf hazırlanan raporlar ve karşı konuşmalar ile bilgi paylaşımında bulunmuş ve İngiliz elçi Hindistan'a önemli raporlar ile geri dönmüştür.

George Bogle, görevini yapmış ve bütün taleplerini karşı tarafa iletmiş olsa da ticaret konusunda somut adımlar atamamıştır. Bununla birlikte o sırada naip bulunun Gesup Rimboche'nin sağlık durumu ile ilgili olumsuz haberler ve Nepal'deki işgalci hükümdar Pritnarayan Şah'ın ölüp yerine oğlunun geçmesi iki taraf için de sevindirici haberlerdir. Buna rağmen ileride de görüleceği gibi Dalay Lama'nın olgunluğa erişip

⁸⁷ Bogle savaş hakkında şunları söylemiştir bkz: Ona(Pachen Lama'ya) on sekiz ay veya iki yıl önce Rusların savaştığını ancak o günden bu güne bu konuda hiçbir haber almadığımı söyledim; Türkler, savaşın yanında Mısır ve Arapların çıkardığı isyanlar yüzünden kolay kolay telafi edilemeyecek zararlar gördüler” bkz. “Bogle'in Seyahatnamesi, Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 247. Bu bilgilerden bahsedilen savaşın 1768-1774 yılları arasında Rusya ve Osmanlı arasında yaşanan ve 1774 Küçük Kaynarca anlaşması ile son bulan savaş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz: Lamb, **a.g.e.**, s. 247.

⁸⁸ “Bogle'in Seyahatnamesi Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 254-256.

⁸⁹ Yunnan günümüzde Tibet'in güneydoğusu ve Burma'nın doğusunda kalan Çin'in yönetim bölgelerinden biridir. 13. Yüzyılda Moğol hanedanı tarafından ele geçirilmiş ve Çin'e bağlanmıştır. Ming dönemi(1368-1644)nden sonra da günümüze kadarda bölgede Çinlileştirme politikaları uygulanmıştır bkz.: “Yunnan”, **Anabritannica**, C. 22, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş. 2005,s. 509. Pachen Lama'nın burada bahsettiği olay bir savaştan ziyade bölge ile merkez arasında yaşanan sorunlar olmalıdır.

⁹⁰ “Bogle'in Seyahatnamesi Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 269-270.

tahta oturması Tibet'in merkezinde siyasi bir değişiklik gerçekleştirmeyecektir. Nepal'deki hükümdar değişikliği de ticaret üzerinde beklenen olumlu etkiyi yapmayacaktır.

Pachen Lama Çin-İngiliz ilişkileri konusunda George Bogle'a çok değerli vaatlerde bulunmuştur. Bunlar Kanton sistemi⁹¹ içine sıkışmış İngilizleri sevindirmiş olmalıdır. Bununla birlikte Pachen Lama Çin'e yaptığı seyahat sırasında yolda ölmüş ve vaatlerini bu sebeple yerine getirememiştir.

8 Nisan 1775 Bogle'ın Tashilinpo'daki son günüdür. İngiliz elçi buradan ayrılmadan önce Pachen Lama ile tekrar görüşmüş ve Pachen Lama tarafından kendisine bir çok güzel söz söylenmiştir. Lama Bogle'ın ona verdiği rapordan çok memnun olduğunu ve onun için dua edeceğin söylemiş ve Tibet adetleri uyarınca Bogle'ın boynuna bir atkı bağlamıştır ve elini onun başına koymuřtur⁹².

ii. George Bogle'ın Tibetli Ve Keşmirli Tüccarlar ile Yaptığı Görüşmeler

George Bogle Tashilhunpo'da bulunduğu süre boyunca Pachen Lama'dan başka bir çok kişi ile de görüşmüştür. Bunlardan bazıları Tibetli ve Keşmirli tüccarlardır.

Bogle'ın ilk görüşmesi Pachen Lama'nın emri ile kendisini ziyarete gelen Keşmirli tüccarlarla olmuştur. 27 Mart'ta yapılan bu görüşmede Nepal'deki olaylar yüzünden bölgede ticaretin durma noktasına gelmesinden bahsedilmiş, Bogle Keşmirli tüccarlara Hasting'in Nepal hakkındaki dileklerini anlattıktan sonra Bengal'e bir temsilci göndermeleri tavsiyesinde bulunmuştur.

Keşmirli tüccarların Pritnarayan Şah'ın yerine geçen yeni Nepal hükümdarı hakkındaki temennileri Pachen Lama'ninkiler ile aynıdır. Onlarda yeni hükümdarın yani Pratap Singh'in daha makul bir insan olduğu ve kendilerine serbest geçiş izni vereceğini ümidinde bulunmuşlardır.

28 Mart'ta yapılan görüşme de ise Tibetli tüccarlar soğuk bir ülkede yaşadıkları için Bengal gibi sıcak bir ülkeye gitmek istemediklerini, insanların orada

⁹¹ Kanton Sistemi için bkz.: **Bölüm: II**, s. 41.

⁹² "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.e.**, s. 271-272

ölebileceklerini, sekiz yüz yıl önce insanların Bengal'e gittiklerini ancak bunların onda sekizin öldüğünü ayrıca Keşmirliilerin ve Gosainler⁹³'in değişik ülkelere gidebildikleri ancak kendilerinin gidemediklerini söylemişlerdir. Bolge bunun üzerine "Bengal valisinin her türlü yardımı ve korumayı sağlayacağı" konusunda söz vermiştir. Ayrıca Keşmirliiler ve "Gosains"den yardım alınır da bir şey değişmeyeceğini belirtmiştir. Bogle'ın Nepal'deki olaylar yüzünden duran ticaretin canlandırılması konusunda yine benzer sözler söylemiş ve bunlar Tibetli tüccarlar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Bogle ve tüccarlar Bengal'den ithal edilen mallar üzerine de konuşmuşlardır. Tüccarların belirttiğine göre Tibet'e ithal edilen ürünler arasında büyük oranda mercan ve yünlü giysiler ve benzeri eşyalar bulunmaktadır. Tüccarlar ayrıca Tibet'te çok altın çıkarıldığının sanıldığını ancak bunun doğru olmadığını zaten altının başka bir ülkeye gönderilirse Çin İmparatoru'nun bundan rahatsız olacağını belirtmişlerdir. Tüccarlar Bogle'dan bu görüşmeyi rapor etmesini isteyerek oradan ayrılmışlardır⁹⁴.

iii. Nepal Elçisi ile Yapılan Görüşmeler

George Bogle Tibet'e gelen Nepal elçisi ile ilgili ilk haberi 19 Ocak günü Pachen Lama ile yaptığı görüşme sırasında ondan almış daha sonra bu elçilerden biri ile özel görüşmeler yapmıştır.

İngiliz elçi karşı tarafı şirketin politikalarının tamamen barışçı olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Bogle şirketin politikaları hakkında da şu açıklamayı yapmıştır: "Tashi(Pachen) Lama ile İngilizlerin bakış açıları aynıdır ve Şirket büyük bir askeri güç oluşturmaya rağmen uzun süredir bir savaşın içine girmemiştir..."⁹⁵.

Bhutan'ın 1772'de Bihar'a yolladığı askerler arasında Nepallilerin de bulunmasının bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Nepalli elçiye göre kendi askerleri sadece Keranti'deki durumu düzeltmek için Hindistan'a gitmiş ve İngilizlere saldırmak gibi bir amaç taşımamışlardır⁹⁶. Daha sonra elçi Tibet'teki dolaşımında olan

⁹³ "Gosain"lerin kim olduğu hakkında Bogle bir bilgi vermemektedir ancak tüccarların bahsettiği kişiler Bhutanlılar olmalıdır.

⁹⁴ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, a.g.e., s. 258-261.

⁹⁵ "Bogle'ın Seyahatnamesi, Aralık 1774 Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, a.g.e., s. 250-251.

⁹⁶ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, a.g.e., s. 251.

sikkelerin durumuna şaşırıldığını ve fiyatların ne kadar yüksek olduğunu belirtmiştir. Bogle verdiği bilgiler ise bunun sebebin Nepal'in işgali olduğunu göstermek yönündedir⁹⁷.

İki tarafın görüşmelerinde İngilizlerin siyasetinden duyulan kaygı ve ticarete yaşanan olaylar damgasını vurmuştur. Nepalliler aslında bu duygularında haksız değillerdir. Bogle'ın barışçı söylemlerine rağmen aslında İngilizlerin Bhutan, Tibet ve Nepal'e saldırmayı düşündükleri ve elçinin bu konuda bilgi topladığı onun hazırladığı raporlardan da anlaşılmaktadır⁹⁸.

iv. Gesup Rimboche(Naip)'nin Adamları ile Yapılan görüşmeler

Bogle'ın Gesup Rimboche'nin adamları ile yaptığı ilk görüşme nezaket ziyareti görünümündedir. Naip'in adamları Bogle bir çok hediye getirmiş, ancak resmi konularda konuşulmamıştır⁹⁹.

Bogle'ın bu kişilerle ikinci görüşmesi kendisine veda etmek için geldikleri 30 Aralık 1774 günü olmuştur. Bogle kendileri aracılığı ile Gesup Rimboche'ye bir mektup yollamak istemiş, ancak Bogle'ın aktardığına göre onların cevabı "Eğer Çin brendisi vs. hakkında olursa mektubu götürecekleri ancak iş veya Gesup ve ülkeye sorun getirecek Kalmuklar hakkında bir şey yazarsa götürmeyecekleri..." yönünde olmuştur. Bogle ısrarlarına rağmen bu konuda bir sonuç alamamıştır¹⁰⁰. Bogle bundan sonra bu konuda yardım almak için Pachen Lama ile görüşmüştür. O da kendisine Gesup Rimboche'ye yazılacak bir mektup konusunda yardım etmeyi teklif etmiştir. Bu mektubun bazı bölümleri şu şekildedir: " *Şarap, balık, mantar ve bisküviler vs elime geçti, bunları bana yollayarak büyük bir cömertlik gösterdiniz... Valinin bana*

⁹⁷ "Bogle'ın Seyahatnamesi Aralık 1774'ten Nisan 1775'e kadar" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 253.

⁹⁸ George Bogle Tibet'e varmadan önce hazırladığı bir raporda Bhutan'a saldırı için en iyi yolları gösterirken bu ülkeyi elde tutmak için uğraşılmamasını bunun ancak ticarete zarar vereceğini belirtir. Ayrıca İngiliz elçi tavsiyelerini Nepal ve Lhasa için de yinelemiştir bkz: "Bhutan ve Assam Konusunda Tavsiyeler" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 105-107.

⁹⁹ "Bogle'ın Seyahatnamesi, Tashilhunpo Aralık 1774'ten Nisan 1775" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 182.

¹⁰⁰ "Bogle'ın Seyahatnamesi, Tashilhunpo'da Tashi Lama ile Yapılan Görüşmeler" Lamb, **a.g.e.**, s. 235)

verdiği yetki ile sizden bu ülke(Tibet) ve Bengal arasındaki ticarete izin vermenizi rica ediyorum.”¹⁰¹.

George Bogle bunlar haricinde birkaç tane daha resmi ve gayri resmi görüşme yapmış 8 Aralık günü Hindistan’a giderken tekrar uğrayacağı Bhutan’a doğru yola çıkmıştır.

ç) Bhutan’a Dönüş ve Bogle’ın Hazırladığı Bhutan ile Yapılacak Olası Bir Anlaşmanın Çerçevesi

George Bogle Bhutan’ın başkenti Tashichodzong’a ikinci kez 8 Mayıs 1775 tarihinde varmıştır. Bogle yol boyunca yaptığı yazışmalar ile yolculuğu hakkında Warren Hasting’i bilgilendirmiş¹⁰² ve ikisinin mektuplaşmaları Bhutan’da da sürmüştür.

Warren Hasting’in Bogle’a yazdığı mektuplar ona görevini yeniden hatırlatır ve açıklar niteliktedir. Hasting’in yazdığına göre elçinin görevi “*Tashichodzong’a ve buradan Lhasa ve Tibet’in en uzak bölgelerine doğru bir ticaret ilişkisi başlatmak*”tır. Ona göre böyle bir plan Deb Raja için de faydalıdır ve ona bir çok yararlar sağlayacaktır. Ayrıca Hasting Bogle’a da kendi sunacağı örnekler ile bu görüşü desteklemesini önermektedir. Ayrıca Hasting, Bogle’a eğer gerekirse Bhutanlıların ödediği verginin kaldırılmasını konusunda teklif verebileceğini söylemiştir¹⁰³.

George Bogle genel valinin bu mektubuna verdiği cevapta Bengal ve Tibet arasındaki ticaretin önündeki engelleri kaldırmayı en büyük amacı olarak gördüğünü söylemiştir. Ona göre Bhutan’ın başkenti Paro önemli bir ticaret merkezi olabilecek konuma sahiptir. Ancak özellikle Tibetli tüccarlara burada(bazı ürünler hariç) ticaret izni verilmemektedir. Misk, at ve murjit gibi ürünlerin Bhutan’daki ticareti Bhutanlı yöneticilerin tekelindedir. Bogle’ın bu fikirleri daha sonra da değişmemiş ve 9 Haziran 1775’te Warren Hasting’e yazdığı bir mektupta bunları tekrarlamıştır¹⁰⁴.

¹⁰¹ “Bogle’ın Seyahatnamesi, Tashilhunpo’da Tashi Lama ile Yapılan Görüşmeler” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 236.

¹⁰² “Bogle’dan Hasting’e, 9 Haziran 1775, Koch Bihar” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 316-320.

¹⁰³ Hasting’den Bogle’a, 9 Mayıs 1775, Tashichodzong’da 25 Mayıs 1775’de alınmıştır naklen “Lamb, **a.g.e.**, s. 311.

¹⁰⁴ “Bogle’dan Hasting’e, 9 Haziran 1775, Cooch Bihar”, Lamb, **a.g.e.**, s. 316-320.

Bu yüzden Bogle Hintli ve Müslüman tüccarların Bengal'den Tibet'e gitmeleri için izin elde etmeye çalışacağını ancak Tibetli tüccarların durumun Pachen Lama'ya bırakacağını belirtmiştir. Ayrıca Bogle mektubunda buna uygun olarak hazırladığı bir anlaşma taslağından bahsetmektedir. Bu taslak şöyledir:

1. “Bhutanlılar eskisi gibi Rangpur'a yapılan ticaretteki ayrıcalıklara sahip olabilecekler ve ayrıca kendileri ve ya temsilcileri aracılığı ile Bengal'in her yerine ticaret yapmak ve atlarını satmak için vergilerden ve engellerden muaf olarak gitmelerine izin verilecektir.
2. Rangpur'da Bhutan kervanlarından alınan vergiler bundan sonra alınmayacaktır.
3. Deb Raja Hintli ve Müslüman tüccarların Bengal ve Tibet arasında giderken ülkesinden serbeste geçmesine ve izin vermelidir.
4. Hiçbir İngiliz ve ya Avrupalı tüccar Deb Raja'nın dominyonlarına girememelidir.
5. Ticareti Bhutanlılar ait olmalı ve tüccarların bunları Deb Rajah'nın ülkesine ithal etmeleri yasak olmalıdır.
6. İngiliz Hindistanı valisi çivit için de aynı kuralları Rangpur'a vereceği bir emir ile onaylamalıdır.”¹⁰⁵

d) Kalküta'ya Dönüş ve George Bogle'in Hazırladığı Rapor

George Bogle Bhutan'dan ayrıldıktan sonra önce Bihar'a¹⁰⁶ gitmiş buradan da Saibganj¹⁰⁷ ve Dinajpur'dan¹⁰⁸ geçerek Kalküta'ya ulaşmıştır. Warren Hasting Bogle'a çabalarından dolayı teşekkür etmiş “temaslarının sonuçlarından son derece

¹⁰⁵ “Bogle'dan Hasting'e, 25 May 1775, Tashichodzong” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 313-315. Lamb Bogle'in hazırladığı bu taslağı 1778-79 Kış mevsiminde Kalküta'da iki taraf tarafından onaylandığını ancak anlaşmanın son halinin elde bulunmadığını belirtmiştir bkz. Lamb, **a.g.e.**, s. 315.

¹⁰⁶ Bogle'dan Hasting'e 9 Haziran 1775, Koch Bihar, 9 Haziran 1775, ikinci mektup” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 341-343

¹⁰⁷ Bogle'dan Hasting'e, 20 Haziran 1775, Saibganj naklen Lamb, **a.g.e.** s. 343.

¹⁰⁸ Bogle'dan Hasting'e, 6 Temmuz 1775, Dinajpur naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 344.

tatmin ve memnun olduğunu” belirtmiştir¹⁰⁹. Bogle da Kalküta’da gezisi ile ilgili bir rapor hazırlamıştır.

George Bogle İngilizlerin Tibet ile iki şekilde ticaret yapabilecekleri belirtmiştir. Bhutan üzerinden yapılacak birinci şekle göre ticaret doğrudan olmayacak ancak Bhutan’ın başkenti Rinjipu’ya gönderilecek tüccarlar mallarını burada satacaklardır. Ayrıca bu tüccarlar Tibetlilerin mallarını da buradan alacaklardır. Bogle, Bhutanlıların Avrupalılara karşı olan tutumlarını değiştirmenin imkanı olduğunu bu yüzden onlar için ülkeye giriş izni almayı denemediğini belirtmiştir. Bu yüzden ticaret Hindu ve Müslümanlar tarafından yapılacaktır¹¹⁰.

İkinci seçenek ise Nepal yoludur. Bogle’ın burada Prithap Singh’in tahta geçişinden umutlu olduğu görülmektedir. Yine Bogle’a göre “Nepal yolunun açılması eskiden zorla konulan vergilerin kaldırılması iki ülke arasındaki serbest iletişimin sağlanmasında en önemli hedef olarak görünmektedir.”. Ancak ileride yaşanan olaylar gösterecektir ki İngilizler bütün çabalarına rağmen bu konuda bir ilerleme kaydedememişlerdir.

Bogle ayrıca iki önemli ticaret ürününden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi yünlü giysilerdir. Tibetliler yünlü giysiler giydikleri gibi bunları alıp Tatarlar(Türk veya Moğol)’a da satmaktadırlar. Himalayalar’da bu alana çoğunluklu Fransız malları hakimdir. İkinci önemli ürün mercandan yapılmış boncuklardır. Tibetliler bunları da kullandığı gibi Tatarlar(Türk veya Moğol)’a satmaktadırlar. Bunun dışında yerliler “yabancı ülkelerden gelen her şeye ilgi duymaktadırlar”.

Bogle’a göre yünlü giysilerin satışın artırılması ve yeni pazarların açılması da bazı şartlara bağlıdır. Bunun için öncelikle Keşmirli, Gosain, Bhutanlı ve Tibetli tüccarların desteklemesi gerekmektedir¹¹¹.

¹⁰⁹ Hasting’den Bogle’a,tarihsiz, Fort Willam, naklen Lamb, **a.g.e.** , s. 345.

¹¹⁰ “Bogle’ın Tibet’ten dönüşünde hazırladığı genel rapor, 30 Eylül 1775, Kalküta, Lamb, **a.g.e.**, s. 356.

¹¹¹ “Bogle’ın Tibet’ten dönüşünde hazırladığı genel rapor, 30 Eylül 1775, Kalküta, Lamb, **a.g.e.**, s. 360-361.

e) George Bogle'ın İkinci Kez Elçi Olarak Görevlendirilmesi

(1) İngilizlerin Yaşadığı Sorunlar

Bogle'ın görevinin son bulmasından 1779'a kadar yaklaşık üç yıl geçmiş ancak anlaşıldığı kadarı ile bu süre içerisinde Himalaya'daki pazarların durumunda bir değişiklik olmamıştır. 1779'da East India şirketinin Çin'in Kanton limanlarında ki durumu da çok iyi değildir. İngilizler hala Pekin'e bir elçi göndermekte zorlanmakta ve çay ticaretinin hacmi büyümeye devam etmektedir. Ayrıca Çinli tüccarların Kanton'da ticaret yapan İngilizlere olan borçları artmış ancak bu durum İngilizlere Çin makamları ile doğrudan temas kurmak için bahane vermiştir¹¹².

Himalyalar'dan ise bazı sevindirici haberler gelmiştir. Özellikle Lhasa'da Gesup Rimboche'nin ölümü üzerine tahta Dalay Lama'nın geçecek olması¹¹³ önemli bir değişiktir. Ayrıca aynı zamanlarda Bhutan Raja'sı da ölmüş ve İngilizlerle görüşmeye açık olan Lama Rimboche'nin yönetimdeki yetkileri artmıştır¹¹⁴. İngilizler bu şartlar altında Tibet'e yeniden elçi yollamaya karar vermişlerdir. Ancak bu sefer amaç *“Hindistan-Tibet ticaretini canlandırmaktan çok Pekin'e bir elçilik heyeti yollamak için Tashi(Pachen) Lama ile Çin İmparatoru arasındaki ilişkiyi kullanmak”*¹¹⁵ olmuştur.

George Bogle'ın ikinci görevi Pachen Lama'nın 1780'de ani ölümü üzerine başlamadan son bulmuştur¹¹⁶.

(2) George Bogle'ın Görevi

Warren Hasting Tibet'e gönderilecek yeni bir elçi konusunda hazırladığı zabıtta iki konu üzerinde durmaktadır. Hasting Tibet'e giden elçilerden, ticaretin

¹¹² Çinli tüccarların İngiliz özel girişimcilerine toplam borcu 1779'da 1.000.000 Sterlin'i bulmaktaydı bkz. Lamb, **a.g.e.**, s. 438. Ayrıca bkz.: “Hasting'den Bolge'a, 18 Kasım 1779” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 441-442.

¹¹³ Lamb, **Britain**, s. 15-16. Dalay Lama bu dönemde yirmi yaşındadır. Kendisine hükümet görevlerini üzerine alması teklif edilmiş ancak o eğitimini tamamlamadığını söyleyerek bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Sera tapınanın üyesi Ngawang Tsultrim naip olarak atanmıştır bkz.: Shakapba, **a.g.e.**, s. 155.

¹¹⁴ Lama Rimboche'nin ticaret konusundaki tavrı için bkz.: s. 14.

¹¹⁵ Lamb, **a.g.e.**, s. 16.

¹¹⁶ **A.e.** s. 17.

önceki ve şimdi durumundan bahsettikten sonra bu ülkeye gönderilecek heyetin görevleri hakkında şunları söylemiştir: “*Bu ticareti(Çin ticareti) bu(Nepal’deki durum) ve diğer sebeplerden oluşmuş engellerden temizleyerek ve tüccarlara Nepal veya komşu ülkelerden geçecek güvenli bir geçit sağlayarak canlandırmak ve geliştirmek Tibet’e gidecek heyetin başlıca görevi olacaktır*”¹¹⁷.

Hasting zabıttın devamında Çin İmparatoru’nun Budist oluşundan ve Dalay Lama ile Pachen Lama’nın onun üzerindeki etkisinden kısaca bahsetmiş ve “*Tashi(Pachen) Lama’nın durumunda dolayı Pekin ile iletişim yollarının açılacağı ümidini taşımaktayım. Bu, Pachen Lama’nın aracılığı ile veya hükümetten gönderilecek bir görevli ile olabilir*”¹¹⁸ demiştir.

f) Pachen Lama’nın Ölümü

Çin İmparatoru Dalay Lama aracılığı ile Pachen Lama’yı ülkesine davet etmişti. Pachen Lama ilk başta Pekin’deki suçiçeği salgınını bahane göstermek istediysen de meclis ile yaptığı görüşmeler sonucunda onun Çin’e gitmesine karar verilmiş ve Budist lider 17 Haziran 1779’da yola çıkmıştır.

22 Temmuz 1780 tarihinde Jehol’e varan Pachen Lama burada Çin imparatoru tarafından iyi karşılanmış ve görüşmeler sırasında Çin İmparatoru üzerinde büyük bir etki kazanmayı başarmıştır. Ancak Pachen Lama 27 Kasım 1780’de yakalandığı suçiçeği hastalığı yüzünden Pekin’de hayatını kaybetmiştir¹¹⁹. Pachen Lama’nın ölümünün ardından onun şirket ile olan yakınlığı yüzünden öldürüldüğüne dair bazı söylentiler de ortaya çıkmıştır¹²⁰.

Bundan birkaç ay sonra 3 Nisan 1781 tarihinde George Bogle da kolera yüzünden Kalküta’da hayatını kaybetmiştir¹²¹.

¹¹⁷ “Bengal’deki genel istişareden seçmeler 19 Nisan 1779” naklen Lamb, **Bhutan**, s. 432.

¹¹⁸ “Bogle’in Seyahatnamesi Aralık 1774’ten Nisan 1775’e kadar” naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 433-434.

¹¹⁹ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 155.

¹²⁰ Lamb, **Britain**, s. 17. Lamb ayrıca bu konuda görüşün artık çoğunlukla kabul edilmediğini belirtir bkz.: **A.e.**

¹²¹ Lamb, **Bhutan**, s. 9.

2. Alexander Hamilton'un Bhutan Seyahati ve Tibet'e Gitme Çabaları

a) Hamilton'un Seyahati'nin Amaçları

George Bogle Hindistan'a döndükten sonra İngiliz genel valili ve Pachen Lama arasındaki iletişim kesilmemiş ve mektuplaşma sürmüştür. Pachen Lama Hindistan'a hediyeler göndermiş ve mektuplarında Ganj Nehri kenarında kurulmasını istedi tapınak üzerinde durmuştur. Sonunda Warren Hasting 1775 yılının sonlarında hem ticaretin durumunu denetlemek hem de Tibet ile iletişimi devam ettirmek için Bhutan'a ikinci bir elçi gönderecektir¹²².

b) Hamilton'un Bhutan'da Bulunduğu Dönem

Alexander Hamilton 1775 yılı sonlarında bazı sorunları halletmek için Bhutan ile sınır olan bir bölgede bulunuyordu ve büyük olasılıkla yeni görevi ile ilgili talimatları burada aldı. İngiliz doktor 1776 Şubat'ında Bhutan'da yer alan Doonga¹²³, Cantalbary¹²⁴, Buxaduar¹²⁵, Punakha¹²⁶ gibi bir çok bölgede bulunmuştu.

Alexander Hamilton'un Bhutan'da yaptığı resmi görüşmelerde ele alınan konulardan biri sınır anlaşmazlıklarıydı. Bu anlaşmazlık 1772 yılında Bihar ile Bhutan arasında yaşanan savaşın sonunda değişen sınırlar yüzünden ortaya çıkmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla 1772 olaylarından sonra Bihar'ın elinde bulunan bir çok bölge için Bhutan hak iddia etmiş ve İngilizlerden sınırların belirlenmesi için inceleme yapılmasını istemiştir.¹²⁷ Bu mesele Bhutan'da kaldığı dönemde uzunca bir süre Hamilton'u meşgul edecektir.

Hamilton'un üzerinde durduğu diğer bir mesele tabii ki ticaret olmuştur. Öncelikle Deb Raja'ya Dinajpur'da bir vekil bulundurmasının ona sağlayacağı faydalardan bahsetmiş ve yine Hamilton'un aktardığına göre Raja buna katılsa da

¹²² A.e.

¹²³ Hamilton'dan Bogle'a, 7 Ocak 1776, Doonga naklen Lamb" naklen Lamb, a.g.e., s. 393-393.

¹²⁴ "Hamilton'dan Bogle'a 15 Ocak 1776, Cantalbary naklen" Lamb, a.g.e., s. 393-394.

¹²⁵ "Hamilton'dan Bogle'a 25 Mart 1776, Buxaduar" naklen Lamb, a.g.e., s. 399-402.

¹²⁶ "Hamilton'dan Bogle'a 10 Nisan 1776, Punakha" naklen Lamb, a.g.e., s. 402-404.

¹²⁷ "Hamilton'dan Bogle'a 27 Şubat 1776, Cantalbary" naklen Lamb, a.g.e., s. 394-395.

ileriye dönük bir adım atmamıştır¹²⁸. İngiliz doktorun daha sonra yaptığı görüşmelerin ardından da ticaretin başlaması konusunda fazla ümitli olmadığı görülmektedir¹²⁹.

Alexander Hamilton Bhutan'dayken Tibet'e gidebilmek için bazı görevliler aracılığı ile Pachen Lama ile görüşmüş ancak buna olumlu bir yanıt alamamıştır. Bir mektubunda Tibet'e gitmek için hiç umudu olmadığını, Pachen Lama'nın "İmparator'un vekillerinin ve Kalmuk şeflerinin orada bulunuşunu ve Lhasa hükümetinin günlük kaygılarını" bahane gösterdiğinden bahsetmektedir¹³⁰. Aynı tarihli başka bir mektubunda artık Tibet'i ziyaret etmek için ümidin kalmadığını belirtmiş ayrıca kendisine çıkarttıkları zorluklardan dolayı Bhutanlıların Bengal ve Tibet arasında serbest iletişimi istemediklerinden şüphelendiğini söylemiştir¹³¹.

Alexander Hamilton'un 1777 yılı içerisinde yaptığı ziyaretlerden de önemli bir sonuç çıkmamıştır¹³². Ancak Hamilton'un elçilik dönemi ve gösterdiği çabalar Tibet ve Bengal Hükümeti arasındaki iletişimin kesilmediğinin göstermesi yönünden dikkate değerdir.

3. Samuel Turner'ın Elçilik Dönemi ve Tibet Seyahati

a) Samuel Turner'ın Bhutan ve Tibet'te Yaptığı Görüşmeler

George Bogle ve Pachen Lama'nın ölümüne rağmen iki ülkenin ilişkilerin sürdürülmesi gerekiyordu ve bu bütün süreci yöneten Warren Hasting tarafından çok önemsenmiştir.¹³³ Bu sebeple Hasting, Ocak 1782'de Pachen Lama'nın enkarnesinin bulunması haberini alması üzerine bunu tebrik etmek için Tibet'e bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiş ve Samuel Turner'ı bu göreve atamıştır¹³⁴.

¹²⁸ "Hamilton'dan Willam Harwood'a, 1 Mart 1776, Cantalbury" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 395-397.

¹²⁹ "Hamilton'dan Bogle'a, 30 Mayıs 1776, Tashichodzong" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 407.

¹³⁰ "Hamilton'dan Bogle'a, 30 Mayıs 1776, Tashichodzong", naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 405.

¹³¹ "Hamilton'dan Hasting'e 30 May 1776, Tashichodzong" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 409-411

¹³² Lamb, **Britain**, s. 15

¹³³ **A.e.**, s. 18

¹³⁴ Youngusband, **a.g.e.**, s. 27

Samuel Turner East India şirketinde görev yapmış ve Tibet'teki elçilik görevini bitirdikten sonra da askeri hizmette bulunmuş bir yüzbaşıydı¹³⁵. Turner'ın Tibet'e gönderilmesinin sebebi yeni Pachen Lama'yı tebrik etmek olmuş, ancak onun seyahatinden bazı siyasi çıkarlar da beklenmiştir. Özellikle Turner'ın Tibet'e giderken Deb Raja ile de görüşmesi ve sınırlarla ilgili bazı sorunları çözmesi istenmiştir¹³⁶.

Samuel Turner Nisan 1783'te Kalküta'dan yola çıkmış Bihar ve Buxaduar'dan geçerek Bhutan'a gitmiş ve 1 Haziran'da Tshichodzong'a varmıştır¹³⁷. Turner Bhutan'da Bogle'dan daha iyi karşılanmış ve yeni Raja ile görüşmelerde bulunmuştur. İlk görüşmeler sırasında Turner Raja'ya bir mektup vermiş Raja'nın sorusu üzerine buraya geliş sebebinin "*valinin arkadaşına ve şöhretli hükümdara saygılarını bildirmek*" olarak açıklamıştır¹³⁸. İngiliz elçi Bhutan'da çıkan iç savaş yüzünden yoluna hemen devam edememiş ve 8 Eylül'e kadar yaklaşık üç ay burada kalmıştır¹³⁹.

Samuel Turner 22 Eylül tarihinde Tashilinpo'ya varmış ancak yanında seyahat eden arkadaşı Davis "*...Bogle'ın getirdiğinden daha fazla Avrupalı'yı (Tibet'e) getiremeyeceği*" bahane edilerek ülkeye sokulmamıştır¹⁴⁰. Bununla birlikte Turner Tashilinpo'da iyi karşılanmış Pache Lama'nın naibi iki ülke arasında hiçbir şeyin değişmediğini, bu dostluğunun Bhutan'da İngilizler tarafından verilen barıştan beri sürdüğünü söylemiştir. Naibin yakındığı konulardan biri ise Tibet'teki Çin etkisi olmuştur. Ayrıca bu dönemde Rusya'nın Çin ile yaptığı ticareti Tibet'e doğru genişletmek istediği görülmektedir. Ancak Rusya'nın bu çabaları Çin tarafından bertaraf edilmiştir¹⁴¹.

İngiliz elçi Tibet'te yaklaşık beş ay kalmış ve Mart 1784 tarihinde Patna'da Warren Hasting ile buluşmuştur¹⁴².

¹³⁵ A.e.

¹³⁶ Lamb, **Bhutan**, s. 451

¹³⁷ A.e.

¹³⁸ Samuel Turner, **Account of an Embassi and The Court of the Teshoo Lama in Tibet**, New Delhi 1991, s. 69.

¹³⁹ Lamb, **a.g.e.**, s. 451.

¹⁴⁰ A.e.

¹⁴¹ Younghusband, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁴² Lamb, **a.g.e.**, s. 452.

b) Samuler Turner'ın Seyahatinin Etkileri

Turner'ın Hindistan'a geri dönüşünden sonra Warren Hasting, onun tavsiyesi üzerine Tibet'e tüccarlardan oluşan bir kabile göndermeye karar vermiştir. Turner'ın çabalarının ardından bir ticaret yolunun açılabilme olasılığı görülmüş ve Hindistanlı tüccarlar bu seyahate katılmaya davet edilmişlerdir. Tüccarlar tarafından orada satılmak üzere birçok ürün hazırlanmıştır. Bunlar arasında ikinci kalite yünlü giysiler, pantoluk kumaş, saatler, makas, mercan gibi eşyalar ve ürünler bulunmuş, kafilenin sattığı mallar karşılığında Tibet'ten dönüşte getirmesi beklenen ürünler ise altın tozu, gümüş, misk, yak kuyruğu ve yün olmuştur. Her türlü vergiden muaf tutulan bu kafilenin büyük bir başarı getirmesi umulmuş ve gerçekten de heyetle ilgili başarı haberleri Hindistan'a ulaşmıştır¹⁴³.

Ancak Turner'ın seyahatinden sonra Tibet ile yapılan ticarete bakış değişmiştir. İngiliz valilerince artık bu ilişkiler bir ticaretten çok Çin'e giden yola açılan bir kapı olarak görülmeye başlanmıştı. İngiliz elçi bunu şu sözleri ile ifade eder: *“Bengal Hükümetinin yetkilileri ile Tibetli liderler arasında ne zaman düzenli bir ilişki başlasa ben bunu Çin ilişkileri için sağlam bir temel olarak kabul ederim...”* Warren Hasting'in yerine geçen Macherson da Tibet ile gelişecek ilişkilerin Çin İmparatoru ile de iletişimi açacağına işaret etmiştir¹⁴⁴.

E. 1792 Nepal-Tibet Savaşı ve İngiliz-Tibet İlişkilerine Etkileri

18. yüzyılın sonlarında Himalayalar'da yaşanan en önemli ve etkisi uzun süre hissedilen olay 1792 Nepal-Tibet savaşı olmuştur. Sonunda Çin ve Nepal arasındaki bir anlaşma ile sonuçlanan bu savaş aslında Tibet topraklarında gerçekleşmiş ve Tibet ordusu da savaşa etkin bir şekilde katılmıştır. Savaşın belirsiz ama her biri dikkate değer birkaç sebebi vardı ve bunlar Tibet ile Nepal arasında yaşanan iktisadi ve siyasi sorunlardan oluşuyordu.

¹⁴³ Lamb, *Britain*, s. 19-20.

¹⁴⁴ *A.e.*, s. 19.

1. Savaşı Hazırlayan Sebepler

Nepal-Tibet savaşını başlatan iki önemli sebebi vardır. Birinci ve siyasi olanı Nepal'in 1774 yılında Sikkim'a saldırdığı dönemde ortaya çıkmıştı. Bu savaşta Tibet Sikkim'a orduları ile destek vermiş, bundan fazlası ile rahatsız olan Nepal hükümdarı Pritvinarayan Şah, Tibet'e saldırmak için sebep aramaya başlamıştı.

İkinci sebep ise ticarete yaşanan bazı sorunlar ile o dönemde Tibet'te dolaşımda bulunan avari düşük Nepal sikkeleri ile ilgilidir. Sikkeler ile ilgili sorun 18. yüzyılın ortalarında başlamış Nepal'deki devletçiklerin bakır katılmış avari düşük gümüş sikkeleri dolaşıma sokmaları üzerine bundan rahatsız olan Dalay Lama Kathmandu, Patan ve Bhatgaon'a mektup yazarak buna bir son vermelerini istemişti. 1769'da Pritvinarayan Şah'ın işgalleri Nepal'de yeni bir dönem başlatmıştır ancak sikkeler ilgili sorun devam etmiş ve bu sefer Tibet Şah'tan bu sorunu çözmesi istemiştir. Gerçekten de Şah, bu buhrana tanık olan Bogle'ın verdiği bilgiye göre de yeni sikkeler basarak bunları Tibet'e yollamış ancak bu sefer Tibetliler eski sikkeleri dolaşımdan kaldırmanın çok uzun ve zararlı olacağını söyleyerek bunları reddetmişlerdi¹⁴⁵. Nepallilerin diğer şikayet ettiği konu tuz meselesidir. Aşağıda da görüleceği gibi savaşın arifesinde Nepal, Tibet'ten gelen tuza suni maddeler karıştırıldığını ileri sürerek bu durumun engellenmesini isteyeceklerdir¹⁴⁶.

Bununla birlikte bu dönemde Tibet'te Pachen Lama'nın kardeşleri arasında toprak yüzünden bir sorun yaşanmıştı. Bunun halledilmesi için kardeşlerden biri olan Shamar Trulku Nepal'e başvurmuş ve bu, savaşı etkileyen olaylardan biri olmuştur.

¹⁴⁵ Shakabpa, **a.g.e.**, 156-157.

¹⁴⁶ **A.e.**. Shakabpa iktisadi sebepleri birincil sebepler arasında gösterirken Lamb bunların sadece bir bahane olduğunu söylemektedir. Ona göre asıl sebep çok da belirli değildir. Ancak Nepal'in saldırgan tutumunun bir savaşa sebebiyet vermesi kaçınılmazdır bkz. Lamb, **a.g.e.**, s. 22. Ayrıca George Bogle şu gözlemlerde bulunmuştur: "Pritvinarayan Şah büyük bir ordu kurmuş ancak bu orduyu beslemekte zorlanmaktadır. Bu yüzden Sikkim toprakları içindeki Vijing ve Morung'a saldırmıştır. Bundan sonra gözünü Tibet topraklarına dikmesi muhtemeldir." bkz: "Bogle'ın Seyahatnamesi" naklen Lamb, **Bhutan**, s. 238.

2. Savaşın Gelişimi ve İngilizlerin Durumu

Nepal'in para basma hakkı olduğunu iddia etmesi ve tuz konusundaki sorunu ileri sürmesi ile Tibet ile Nepal arasında mesajlaşmaları başlamıştı¹⁴⁷. Nepal'in Tibet'ten talepleri yeni sikkelerin kabul edilmesi ve eskilerin piyasadan çekilmesi ayrıca tuza suni madde karıştırılmaması idi. Ayrıca Nepal, talepleri karşılancaya kadar Tibet toprakları içindeki Nyanang, Rongshar ve Kyirong'u elinde tutacağını belirtiyordu. Bununla birlikte Shamur Tulku da Dalay Lama'ya başvurarak kendisinin Nepal'de rehin tutulduğunu bildiyordu. Tibet meclisi Kashag bu taleplerin her birine ayrı ayrı yanıt vererek, eski sikkelerin değerini düşürmeyi kabul ettiği belirtiyor ancak tuzun zaten sınırda hem Nepalli hem de Tibetli tüccarlar tarafından denetlendiğini söyleyerek bu konuda bir sorun olmadığını açıklamaya çalışıyordu. Kashag'ın Shamar Trulku hakkındaki meseleye cevabı ise Nepal'de bulunmasının onun kendi sorunu olduğu ve Tibet meclisini ilgilendirmediği oldu¹⁴⁸.

Sonuçta sorunların çözülememesi üzerine harekete Nepal orduları 1788 yazında Tibet'e ait Dzongka ve Shekar isiminde iki kasabayı yağmaladıktan sonra Shigatse'ye doğru ilerlemeye devam etti. Ancak Tibet ordusu da bu sırada harekete geçtiğinden ve adı geçen iki kasaba etrafında uzun mücadeleler oldu. Tibet güçleri kendi başlarına Shekar'ın ele geçirdilerse de sonra yeniden kaybetmişler ancak bir süre sonra Gurkhaları buradan atmaya muvaffak olamadılar. Böylece savaş iki taraf için de daha bitmediği gibi daha da hızlandı. Yaşanan olayların ardından ambanlardan birinin Çin'e haber vermesi üzerine ile iki bin askerlik İmparatorluk gücü Lhasa'ya geldi¹⁴⁹.

Bu arada Tibet makamları Hindistan'da İngiliz valiliğine de bir mesaj yollamışlardı. Tibetlilerin Nepalli işgalcilere karşı yardım istediklerini içer mesajına o zaman Genel valisi Lord Cornwallis'in yanıtı pek de olumlu oldu. Lord Cornwallis cevabında Tibetlilere Gurkhalar'a hiçbir destek vermeyeceğini konusunda söz verdiğini ancak kendilerine de destek veremeyeceğini belirtiyordu. Cevabın bu şekilde olmasında şirketin o sırada Himalayalar'da gerçekleşecek bir savaşı finanse

¹⁴⁷ Lamb, **Britain**, s. 23.

¹⁴⁸ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 157-158.

¹⁴⁹ **A.e.**, s. 158.

edemeyecek olmasının ve ayrıca Çin ile kurduğu dostluğunun bozulmamasını istemesinin etkisi olmalıdır¹⁵⁰. Ancak şirketin bu şekilde davranması Himalayar'da sürdüreceği başarısız bir politikanın da ilk halkası oluyordu.

Tibetli güçler her ne kadar İngilizlerden destek görememiş olsalar da Çin askerleri batıya doğru ilerlemeye devam ederk ve Shekar'a kadar geldi. Çin kuvvetleri kış ayının gelmesini bahane ederek sekiz ay burada kaldılar ve yine burada iki bin askerlik bir güç daha kendilerine katıldı. Kış boyunca Tibet'te iki taraf arasında bir saldırı olduğu görülmemektedir. Ancak Gurkhalar bu sefer Sikkim'e saldırması üzerine Shekar'dan bir grup Tibetli asker yardım için Sikkim'a gönderildi. Buraya barut ve malzeme de götüren Tibet birlikleri, Sikkimli Drakar'ın da yardımı ile Gurkhaları ülkeden atmayı başardı.

1789 baharında arabulucular Shekar'da Shamar Trulku ile buluşmuştu ve Shamar Trulku onlara Gurkhalar ile görüşmeye başlamalarını önermiştir. Ancak Tibetliler bir anlaşmaya karşı olduklarından Çin güçlerine savaşa devam edilmesini istemişlerse de bu kabul edilmemiştir. Bu sebeple Çinli ve Tibetli yetkililer Nepal sınırındaki Kyirong'a giderek burada Gurkhalar ile görüşmeyi başlatmışlardır¹⁵¹.

Birkaç gün sürer görüşmeler sırasında şu kararlar alınmıştır: Tibet eski Nepal sikkelerini piyasadan çekecek ayrıca eski sikkeler yenileriyle aynı değerde kabul edilecektir. Tibet'in ihraç ettiği tuz hiçbir suni madde içermeyecek ve sınırda görevliler tarafından kontrol edilecektir. Ayrıca pirinç ve tuz o günkü pazar fiyatına göre değerlendirilecektir. Nepalli pirinç tüccarlarına Tibet'te ücretsiz konaklama ve yakacak sağlanacak, ancak satışlardan elde ettiği gelirin yüzde onunu konakladığı yerin sahibine verecektir. Tibetli tüccarlar hiçbir şekilde Nepal'e giremeyeceklerdir. Eğer bir Nepalli Tibet topraklarında suç işlerse Nepalli bir temsilci tarafından yargılanacak ve cezalandırılacaktır. Ele geçirilen dört bölgenin Tibetlilere geri verilmesine karşılık olarak Tibet Nepal'e yıllık 200 Dotsed'lik vergi ödeyecektir. Nepalliler ilk yılın vergisini aldıktan sonra askerlerini hemen geri çekecektir.¹⁵² Bu anlaşmaya koyulan ekte ise şu karar yer almıştır: 300 dotsedlik vergi bu yıl ödenecek

¹⁵⁰ Lamb, **a.g.e.**, s. 23-24.

¹⁵¹ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 159-160.

¹⁵² **A.e.**, s. 161. Shakabpa bu bilgiyi görüşmelere katılmış bir kalon(bakan)un verdiği bilgilerden aktarır.

ancak seneye Tibetli yetkililer Nepal'e gelir ve bu verginin azaltılmasını talep ederlerse Nepalliler bu konuyu yeniden görüşecektir.

Anlaşmada ayrıca iki tarafın isteği üzerine Çinli yetkililer de şahit olarak bulunmuşlardır. Anlaşmanın imzalanmasının ardından Çinli yetkililerin isteği üzerine hem Nepal hem de Tibet Çin İmparatoru'na birer elçi yollamış, Çin güçleri Tibet'i terk etmiş ancak bir kısmı ise Nepal heyetine eşlik etmek için orada kalmıştır¹⁵³.

Tibet ve Nepal arasında yapılan anlaşma barışı sağlamış olsa da iki taraf arasında huzursuzluklar kısa bir süre sonra yeniden baş göstermiş ve sorunlar kısa zamanda büyüyerek yeni bir savaşa sebep olmuştur.

Öncelikle vergi ile ilgili hükümler bir sorun meydana getirmiştir. Tibet tarafı birinci vergiyi ödedikten sonra anlaşmada yer alan hükümlere de uygun olarak Nepal'den verginin indirilmesini istemiş, ancak Nepal bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Tibet meclisi o sırada Pekin'de bulunan naibi ülkeye çağırılmış ve bu konuyu onunla görüşmüştür. Naip, tamamen haysiyet kırıcı bulduğu bu anlaşmaya çok sinirlenmiş, Kalonlar'ın Nepal ile yapmak istediği bütün görüşme tekliflerini geri çevirerek, "eğer Nepal vergisini almak istiyorsa gelip kendisi alır" diyerek vergi ödemeyi reddetmiştir. Bu sırada Nepalli yetkililer Nyanang'da Tibetlilerden izin alarak Mahadeva isimli festivallerini kutlamışlar ancak eğlence ile geçen bir gecenin ardından sabah Tibetli yetkililere saldırarak olay çıkarmışlardır. Ardından Kalon Doring, Kalon Yuthok ve Tibetli generaller yakalanarak Nepal'e götürülmüşlerdir. Kısa bir süre sonra da Gurkha birlikleri Tibet içlerine ilerlemeye başlamışlar ve Nyanang ve Kyirong'u işgal etmişlerdir.

Nepal ordularının bu saldırısı büyük bir heyecan yaratsa da etkili olamamıştır. Tibetli bir çok üst düzey yetkili önce kaçmayı denemişler, ancak daha sonra bundan vazgeçerek savaşa hazırlanmaya başlamışlardır. Tibet orduları Gurkhalara önce Shigatse'de saldırmışlardır. Bu sırada Nepal askerleri arasında çıkan bir salgında Tibetlilere yardım etmiş gibi gözükmektedir. Tibet güçleri Mart 1792'de Gurkhaları Nyanang ve Kyirong'a kadar geri püskürtmeyi başarmışlardır. Bu sırada Tibet hükümetinin istememesi rağmen on üç bin kişilik İmparatorluk birliği Gyarong ve Üstang bölgelerinden toplanmış on bin kişilik Tibet güçlerine katılmışlardır. Bundan

¹⁵³ A.e..

sonra iki ordu birlikte Nepal askerlerini Tibet'ten atmayı başarmış hatta daha da ilerleyerek Nepal topraklarına girmişlerdir. Çatışma süresince Nepal güçleri iyice dağılmış Nepal kralı Bahadur Şah bir bahane ile kaçmış ve Shamar Trulku kendini zehirleyerek intihar etmiştir¹⁵⁴.

Hem Nepal hem de Tibet daha ilişkilerin sertleştiği 1788-89 döneminde İngilizlere ayrı ayrı başvurmuştur. İki tarafın da talepleri birbirinden farklıydı. Tibet şirketin tarafsızlığını isterken Nepal ondan askeri destek talep ediyordu. İngilizler açıkça iki tarafa da arabuluculuk yapma teklifini götürürken Nepal'e gizlice başka bir teklifte daha bulunmuşlardır. Jonathan Duncan aracılığı ile yapılan bu teklif ile İngilizler Nepal'e askeri destek vermeyi öneriyorlar karşılığında ise Nepal'in İngiliz tüccarlarına açılmasını istiyorlardı. Sonuçta 1 Mart 1792'de bir anlaşma imzalandı, ancak hiçbir askeri destek Hindistan'dan Nepal'e gitmedi. Dahası İngilizlerin bu planı Tibetliler tarafından da öğrenildi¹⁵⁵. Bu arada genel vali Cornwallis arabuluculuk teklifinin tekrarlanması niyeti ile Albay Kirkpatrick¹⁵⁶'i Nepal'e yollamıştır. Ancak elçi İngilizler ve Çin arasında bir anlaşma imzalandıktan sonra oraya varmış ve bir sonuç elde edememiştir¹⁵⁷.

3. Savaşın Sonuçları ve Etkileri

a) Savaşın Nepal'e Etkisi

Savaştan sonra Nepal'den bir elçilik heyeti Çin'e gitmiş ve dönüşlerinde Rana Bahadur Şah'a Wang ünvanı verildiği gibi başlığına takması için tavus kuşu tüyü getirildi. Ayrıca Şah'a bazı ayrıcalıklar tanınmış ve benzer saygı ifadeleri amcasına da verilmiştir¹⁵⁸. Ancak Nepal üzerindeki Çin etkisi çok uzun süre devam etmedi. 1814-16 arasında gerçekleşen İngiliz-Nepal savaşından sonra Nepal'e İngiliz nüfuzu

¹⁵⁴ A.e., s. 164- 167.

¹⁵⁵ Lamb, a.g.e., s. 25-26.

¹⁵⁶ Albay William Kirkpatrick 1773 yılında Bengal ordusuna girmiştir. Kirkpatrick bundan bir süre sonra bu güçlerin komutanı General Stibbert için Farsça tercümanı olarak atanmıştır. Nepal'e ilk gönderilen heyete elçi olarak görevlendirilmiş ve dönüşünde seyahati hakkındaki notlarını yayınlamıştır bkz: Henry George Briggs, **The Nizam: His History and Relations with the British Government**, c. II, 2. bsk., Delhi, Manas Publications, 1985, s. 8-9, 11.

¹⁵⁷ Lamb, a.g.e., s. 26.

¹⁵⁸ Shakabpa, a.g.e., s. 169.

yerleşmeye başladığı gibi bu dönemde Çin Hindistan ile arasının bozulması istemediğinden buraya müdahale etmekten kaçındı¹⁵⁹.

b) Savaşın Tibet'e Etkisi

Savaşın sonuçlarından en çok ve uzun süreli etkilenen ülke Tibet'tir. Şu var ki bu dönemde Tibet üzerindeki Çin etkisi en yüksek seviyesine ulaştı¹⁶⁰.1792'den itibaren bu yüksek ülke Çin tarafından yüzyıldan fazla bir süre dünyadan koparılmış bir halde yaşayacağından ve bu durum "her türlü dış müdahaleyi reddeden gizemli Tibet söylencesini"¹⁶¹ ortaya çıkaracaktır.

Çin Tibet üzerindeki hakimiyeti ambanları daha fazla yetki vererek arttırmayı denemiştir. Tibet'teki bu imparatorluk görevlileri savaştan önce bir siyasi gözlemcinden biraz daha önemli bir durumundayken, savaştan sonra Szechuan Genel valisi ile aynı seviyeye çıkarılmış ve böylece eskiden imparatora bağlı olan kişiler ambanlara karşı sorumlu hale gelmiştir. Bunun yanında Nepal saldırılarına karşı bir İmparatorluk gücü Shigatse ve Dingri'ye yerleştirmiştir¹⁶².

Çin'in Tibet'e getirmeye çalıştığı yeni bir adet ise Dalay Lama ve Pachen Lamaların seçilmeleri konusunda olmuştur. Çin yeni adayların belirlendikten sonra Dalay lama ve ya Pachen Lama olacak kişinin şans eseri bir seçim ile belirlenmesi istemiş ve bunun için altından bir kupa göndermiştir. Bu usule göre son kalan adayların ismi bu kupaya atılacak ve bunun içinden biri seçilecektir. Bu seçim hakkı da ambanlara verilmiştir. Bununla birlikte Çin'in Tibet'te yaptığı yeni düzenlemeler etkili olmamış ülkeyi yine Naipiler yönetmiştir. Altın kupa adeti de uygulanmamış, Dalay Lama'nın yeni enkarnesi bu sistem göz ardı edilerek Tibetli yetkililer tarafından seçilmiştir¹⁶³.

Tibet 19. yüzyılın sonlarına kadar hiçbir uluslararası anlaşma imzalamasa da Avrupalılar tarafından ziyaret edilmiştir. Bunlar arasında en ünlüleri 29 Ocak1846

¹⁵⁹ Fletcher, **a.g.e.**, s. 397.

¹⁶⁰ Alfred P. Rubin, "The Position of Tibet in International Law", **The Quarterly**, No: 35, Temmuz-Eylül 1968, s. 110.

¹⁶¹ Roux, **a.g.e.**, s. 391. İleride görüleceği İngilizlerin işgalci politikaları sebebi ile 19. yüzyılın başlarından itibaren Tibet de içe dönmeyi tercih edecektir.

¹⁶² Shakabpa, **a.g.e.**, s. 169

¹⁶³ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 172; krş: Lamb, **a.g.e.**, s. 25

yılında Lhasa'ya giren Huc ve Gabet adındaki iki Fransız rahiptir¹⁶⁴. Ancak bunlar 1792 Savaşın ardından İngiliz casusu olduğu düşünülen bazı tüccar rahiplerin ülkeden kovulmasından sonra olacaktır¹⁶⁵.

c) Savaşın İngilizlere Etkisi

Savaşın sonunda Çin'in hakimiyet sahasını genişletmiş olması Çin ve Hindistan'daki İngilizleri neredeyse komşu iki güç haline getiriyordu. İngilizlere göre bu durum Nepal'e gidecek İngiliz tüccarları için bir tehdit oluşturduğu gibi sınır sorununun da sürekliliğine sebep olabilirdi¹⁶⁶. Bununla birlikte 1792 savaşın yaşandığı dönem iki taraf arasında ilişkilerin gerginleşmesine de sebep olmuş ve komşuluk ilişkilerini olumsuz yönde etkilemişti.

Savaşın sonlandığı günlerde Lord Macartney'in elçilik heyeti de Pekin'e ulaşmak üzereydi. Ancak şirketin Kanton'daki sorunlarını çözmek için yola çıkan elçinin Nepal'de yaşananlar ile ilgili hiçbir bilgisi yoktu¹⁶⁷. Bu konudaki haberler Çin'de olduğu sırada kendisine verilmiş ve İmparator'un ne kadar kızgın olduğunu öğrenmişti. Ancak Macartney bu söylenenlere inanmamış ve kendisinin kandırılmaya çalıştığını düşünmüştü. Daha sonra Çinli yetkiler tarafından İngilizlerin Himalayalar'daki asileri durdurmak için kendisine yardım edip edemeyeceğinin sorulması üzerine Macartney bunun da askeri güçlerini ve samimiyetlerini ölçmek isteyen Çinlilerin bir oyunu olduğunu düşünmüş ve soruya yanıtı hayır olmuştu. Aslında İngilizlerin Çin'e yardım etmemek gibi bir düşüncesi yoktu ancak bu yanlış anlaşılmalardan yüzünden İngilizler önemli bir fırsatı kaçırmış oldular¹⁶⁸.

¹⁶⁴Huc ve Gabet'in gezileri hakkında özet niteliğindeki rapor **FO 881/130** İki rahip gezilere ait bir eser yazmış ve bu eser sonradan yayınlanmıştır.

¹⁶⁵ Lamb, **a.g.e.**, s. 30

¹⁶⁶ **A.e.**, s. 26

¹⁶⁷ Şirket 1787 yılında Cathart ismindeki bir görevliyi Çin'e Kanton'daki sorunları çözmesi için yollamıştır. Önce elçilik heyetinin Çin'e Tibet üzerinden gitmesi düşünülmüş ancak çok zorlu bir yolculuk olacağından dolayı bundan vazgeçilmiş ve Cathart bunun üzerine, Pekin'e ulaştıktan sonra buradan yardımcısı Agnew'in Tibet yolu ile Hindistan'a geri dönmesini teklif etmiştir. Cathart'ın görevi ekibin liderinin denizdeyken ölmesi üzerine son bulmuştur. Şirket 1792 yılında bu görevi yeniden uygulamak istemiş ve Lord Macartney'i elçi olarak atamıştır bkz: **A.e.**, s. 21-22.

¹⁶⁸ **A.e.**, s. 27-28; Lamb burada ayrıca Macartney'in görevinin başarısızlıkla sonuçlanmasının Çin İmparatorunun tavrından kaynaklandığını, kendisine tanrının oğlu olarak gören Çin İmparatoru'nun İngiliz heyetinin kendisine bağlılıklarını bildirmek için yola çıktığına inandığını belirtir. Lamb'a göre bu sebeple hiçbir elçi daha iyi bir sonuç elde edemezdi bkz: **A.e.**, s. 29

İngilizler Şimdi Tibet ve Himalaya devletleri ile olan bağları hala Kanton'daki durumları üzerinde etkiliyken nasıl bir siyaset izleyecekleri sorusunu soruyorlardı. Kurulacak yeni ilişkilerin kendilerine fayda getirmesi yanında Çin'i kızdırma olasılığı vardı. Ancak İngilizler yine de ne Tibet ne de Himalaya lkeleri ile olan ilgilerini kestiler¹⁶⁹. 19. yüzyıl sonlarına kadar Tibet ile açık bir ilişki kurulamasa da bu yüzyıl başlarından itibaren birçok İngiliz ya da onlar için çalışan yerli casuslar Tibet'e gitmeye ve bilgi toplamaya başladılar. Himalaya lkelerinin durumu ise farklıydı. Onlar bir Şekilde İngilizlerin askeri hareketlarından nasibini aldılar. 1814-16 yılları arasında Şirket Nepal'de önemli bir başarı kazandığı gibi 1817 yılında Sikkim ile bir anlaşma imzalayacaktır¹⁷⁰.

¹⁶⁹ A.e., s. 30-31

¹⁷⁰ Fletcher, a.g.e., s. 396-397

III. BÖLÜM: 1792 NEPAL-TİBET SAVAŞINDAN SONRA İNGİLİZ-TİBET İLİŞKİLERİ

A. İngiliz-Tibet İlişkilerine Genel Bir bakış

1792 Nepal-Tibet savaşından sonra İngilizlerin Tibet'e olan ilgisi sürüyordu. Artık Tibet'e girmek eskiden daha zor olduğu gibi Bhutan yolu da İngiliz tüccarlarına kapalıydı. Bununla birlikte bu dönemde Nepal, Tibet'in zenginliklerine giden yeni bir yol olarak ortaya çıktı¹.

Yine bu dönemde aşağıda da görüleceği gibi adı geçen ülkelerle East India şirketinin kurduğu ilişkiler zamanla askeri bir karakter kazandı ve Nepal ile 1814–1816 arasında savaşıldı. Bu savaş sonunda önce Nepal, 1817'de Sikkim ile de ayrıca birir anlaşma yapıldı. Bundan sonra yavaş yavaş Sikkim'in bir kısmı İngiliz denetimine girdi. Buna rağmen bu ülke, bağımsızlığını tamamen kaybetmedi ve Tibet ile İngilizler arasında tampon bir bölge olarak varlığını sürdürdü².

İngilizler Nepal'e 1795 yılında şirket tarafından Abdül Kadir Han isminde Müslüman bir tüccar bölgedeki ticaret hakkında bilgi toplanması için yolladılar. 1810'da ise Gillman isminde bir tüccar kendi adına, bir yerliyi ajan olarak çok değerli olan ve sadece Tibet'te yetiştirilen ve bu dönemde İngiliz-Tibet ilişkilerinin gelişmesinde rol oynayan kaşmir yünü araştırması Tibet'e yolladı³.

Bununla birlikte şirket Tibet'e yapılacak seyahatlere ilgilenmiyorlardı. Öyle ki 1811'de Tibet'e giden Thomas Manning⁴'in çabalarına yöneticiler hiç ilgi

¹ Lamb, **a.g.e.**, s. 31- 32.

² Dale H. Hoiberg(haz.), "Sikkim", **Anabritannica**, C. XX, İstanbul 2004, s. 363

³ Fletcher, **a.g.e.**, s. 395-396

⁴ Manning şirketten bağımsız hareket eden bir gezgindi. Kendisi Cambrid'teki eğitimini yarıda bırakmış ve Fransa ve İngiltere'de Çince eğitimi almıştı. Manning Çince eğitimin ardından Kanton'a gitti ve burada üç sene kaldı. Tibet seyahatini yanında Çinli bir yardımcı ile gerçekleştirdi. Bhutan üzerinden Tibet'e gitti ve 21 Ekim 1811 giben Tibet topraklarındaki Pari'ye vardı. Manning Lhasa'ya giren ilk İngiliz oldu ve 17 Aralık 1811 tarihinde Potala sarayını ziyaret etti. İngiliz gezgin Kanton'daki İngilizler'den(Select Comitee) Bengal'deki Genel Vali Lord Minto'ya verilmek üzere bir mektup aldı. Bu mektupda kendisine her türlü desteğin verilmesi isteniyordu. Ancak Manning hiç destek görmedi bkz.: Younhusband, **a.g.e.**, s. 33. Younghusband Manning'den devletten az da olsa destek görmüş olabileceğini belirliyor ancak bu konuda bir bilgi vermiyor bkz.: **A.e.** Thomas Manning'in sehayati hakkında daha ayrıntılı için bkz. **A.e.**, s. 33-41.

göstermediler ve destek vermediler. 1812 yılında Gartok⁵'a kadar giden William Moorcroft⁶ ve H. Y. Hearsey de aynı şekilde hiçbir destek görmedi. Onların amacı da yeni taylor bulmak ve kaşmir ticareti hakkında bilgi toplamaktı. Şirket ise bunları gereksiz ve tehlikeli görüyordu⁷. Ancak 1814'te Nepal ile savaşın başladığı yıllarda Çin'in tepkisini merak eden İngilizler bu araştırmalara ilgi göstermeye başladılar⁸.

Batı Tibet'e İngilizler tarafından resmi veya gayri resmi birçok seyahat bundan sonra da gerçekleştirilmeye çalışıldı ancak hepsi Tibetli sınır görevlileri tarafından engellendi. Mesela 1816'da Yüzbaşı Willam Webb isminde bir şirket görevlisi Manasarowar gölünü ziyaret etmeyi denedi ancak başarısız oldu⁹. 1819'da aynı kişi Kumaun-Tibet sınırında bir ticaret merkezi açmak için Çinli yetkililere başvurursa da bundan da bir sonuç alamadı¹⁰. 1846 İngiliz-Sih anlaşmasından sonra da sınırların çizilmesi problemi ortaya çıktı. Ancak Tibetli ve Çinli yetkililerin bölgeye kimseyi göndermemeleri sonucunda İngilizler sınırları çizme işinden vazgeçtiler¹¹.

B. Nepal Ticaret Yolu ve 1814–1816 Nepal-İngiliz Savaşı

1. Nepal'in Yeni Bir Fırsat Olarak Düşünülmesi

1792 Nepal-Tibet savaşından sonra İngilizler için asıl soru kuzeye giden yeni bir yolun nereden geçebileceğiydi. Savaş sırasında İngiltere'nin aracılık teklifini

⁵ Gartok Batı Tibet'te önemi bir ticaret mekezi idi. Doğu Türkistan ve Rus hakimiyeti altındaki ülkelerden bir çok tüccar buraya kendi ürünlerini Tibet'te üretilen, boraks, tuz, altın, kaşmir, çay ve Çin'den gelen çay, porselen ve ipek ile değiştirmek için geliyordu bkz.: Lamb, **a.g.e.**, s. 54-56; Bunlar içinde İngilizlerin de büyük ilgi duyduğu kaşmir ticareti büyük olasılık Ladaklıların elinde bulunuyor, bu ürün Ladak'a gittikten sonra buradan işlenerek Keşmir'e satılıyordu bkz.: Fletcher, **a.g.e.**, s. 396.

⁶ William Moorcroft şirket içinde görevli bir veterinerdi ve ayrıca Bengal'deki bir haranın yöneticisiydi. Batı Tibet'e ilk giden İngiliz oldu ve buradayken gizli göl Manasarowar'da ve Rakas Tal'da bulundu. Birkaç yıl sonra Ladak'ın başkenti Leh'e gitti ve burada iki yıl kaldı bkz.: Walker, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁷ Lamb, **a.g.e.**, s. 38.; Fletcher, **a.g.e.**, s. 396.

⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 39.

⁹ Şirket için çalışan bir çok uzman Hindistan, Türkistan ve Himalayalar'ı inceliyor ve bölgenin haritasını çıkarıyordu. Adı dünyanın en yüksek zirvesine verilecek olan George Everest'te bunlardan biriydi. Bunun yanında 1774 yılında ilk kez bir Hindistanlı(bir sepoy) bölgenin araştırılması için görevlendirildi. Bundan sonra Hindistan'dan daha eğitilmiş yerliler de benzeri görevlere gönderildiler. 1830'larda ise bu kişiler resmen şirketin bünyesinde çalışmaya başladılar. bkz.: Walker, **a.g.e.**, s. 1 vd..

¹⁰ **A.e.**, s. 12.

¹¹ **A.e.**, s. 13.

sunmak için Nepal'e gönderilmiş olan Albay Kirkpatrick daha 1792 yılında Nepal'i Bhutan'a alternatif bir yol olarak kullanılabileceği söylemişti.

Bu dönemde az da olsa Hindistanlı tüccar Nepal ile ticareti sürdürüyordu. Bunlardan, şirketin amaçları doğrultunsa görevlendirdiği Duncan ile yakın ilişkileri olan Abdülkadir Han isminde bir Müslüman yeni planların gerçekleşmesini sağlayacak uygun kişi olarak görülüyordu. Bu sebeple Abdülkadir Han, kendisine bazı İngiliz malları verilip, bu malları Nepal üzerinden Tibet'e satmanın bir yolu olup olmadığını araştırmak ayrıca mallara ne kadar değer verildiğini öğrenmek için Nepal'e gönderildi. Müslüman tüccarın seyahati Londra'da, Tibet'in zarar eden Çin ticaretine alternatif olabileceğini düşünen merkez tarafından da ilgi ile takip ediliyordu¹².

Abdülkadir Han'ın 1795 yılı sonunda Bengal'e geri dönmüş ve şirkete bir rapor sunmuştu. Rapor İngiliz ürünlerine olan ilgi konusunda iyi haberler içeriyordu. Buna göre her türlü renkteki yünlü giysiler ve Hindistan ürünlerinin çoğu iyi fiyattan satılmıştı. Yünlü giysilerde bir rupee karşılığında on annas kazanıldığı gibi deniz kabuğu, ayna, bıçak gibi ürünlerde bir rupee karşılığında bir rupee kazanılabiliyordu. Ayrıca dokumaların çoğu buradan Tibet'e gönderebiliyordu ve aslında Nepal ticaretinin kuzey ile yapılan ticaretle yakın ilişkisi vardı. Ancak bu ticareti çoğunlukla Nepalli aileler ellerinde tutuyor ve bunun, kendi tekellerinde olmasını istiyorlardı. Şirket ise kar edebilmek için Nepalli aracılıları kullanmadan doğrudan Tibetli tüccarlar ile ticaret yapmak istiyordu. İngilizlerin önünde duran diğer bir engel ise Çin'di. Bu sırada Nepal ile Çin ilişkileri hala güçlü olduğu gibi Nepal-Tibet sınırını Çin askerleri koruyordu ve bu yüzden siyasi durum tüccarları cezp etmiyordu¹³.

Bu sırada İngilizler adına şanslı bir olay gerçekleşti. Nepal'de Rana Bahadur Şah tahtan çekilmiş ve yerine başka bir kişiyi bırakmış bulunuyordu. Dahası eski hükümdar tahta geri çıkmak istemiş ancak Kadi Damodar Pande'nin etkisindeki Nepal meclisi izin vermemişti. Nepalli ailelerin de meclisin tarafına geçmesi üzerine olaylar büyümüş ve bir sivil savaşı önlemek isteyen Rana Bahadur Şah Mayıs 1800'de ülkesinden ayrılarak Benares'te bulunan İngiliz merkezine gitmişti¹⁴. Bu

¹² Lamb, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹³ **A.e.**, s. 34

¹⁴ Leo E. Rose, **Nepal: Strategy For Survival**, ABD, University of California Press, 1971, s. 77

durum Nepal'deki hükümeti endişelendiriyor ve Rana Bahadur'un İngilizleri kendi tarafına çekeceği düşünülüyordu¹⁵. Gerçekten de Şah İngilizlere kendisine yardım edilmesi karşılığında gelirlerinin bir kısmını vergi olarak ödemeyi teklif etmişti. Ancak Kalküta'daki yetkililer şah yerine Nepal hükümeti ile anlaşma yapmaya karar verdiler. Genel Vali Lord Wellesley'e göre de Nepal'deki hükümet ile bir anlaşma yapmak için Şah'ı kullanmak ülkesinde taraftar bulamayan bir hükümdarı desteklemeye göre daha uygundu. Ayrıca Rana Bahadur Şah'ı desteklemek Nepal'e bir askeri operasyon gerektirirdi ki bu Çin'i kızdırabilirdi¹⁶. Benares valisi Vanderheyden'e bu şekilde davranması için emir verildi. Sonuçta Nepal hükümetinin yapılacak bir anlaşmanın görüşülmesi için bir İngiliz elçisinin Nepal'e girmesine izin vermesi üzerine Yüzbaşı Knox bu ülkeye gönderildi¹⁷.

Yüzbaşı Knox 1801 yılında vardığı Nepal'de 1803 yılına kadar kaldı. Bu sırada önemli bilgiler yollayarak, ticaret yolu ile hem Tibet hem de Bhutan altın ve gümüşlerinin elde edilebileceğini merkeze bildirdi¹⁸. Ancak Knox burada kaldığı iki yıllık süre boyunca önemli diplomatik bir başarı elde edemediği görülmektedir. Nepalliler İngilizleri temsilen ülkelerinde bulunan bu kişiye sıcak bakmamışlar, onun kendi ikametgahının dışına çıkmasını bile doğru bulmamışlardır. İngiliz elçi burada kaldığı süre boyunca sarayda kimse ile görüşmediği gibi halkla da temas kuramamış ve 1803 Mart'ın da Hindistan'a geri dönmüştür¹⁹. Bunun üzerine Lord Wellesley çabaların faydasız olduğu söyleyerek 1801'de yapılan anlaşmayı iptal etmiş²⁰ ve Rana Bahadur Şah'ı serbest bırakmıştır²¹.

Yüzbaşı Knox'un elçilik dönemin Nepal üzerinde bazı siyasi etkileri de olmuş ve ülkede İngiliz taraftarları ve İngiliz karşıtları olmak üzere iki grup oluşmuştur. Bu ikilik 19. yüzyılın ortalarına kadar sürecek ve Nepal'i sağlam bir siyasi zeminden mahrum edecektir.²²

¹⁵ Lamb, **a.g.e.**, s. 35

¹⁶ Rose, **a.g.e.**, s. 78

¹⁷ Lamb, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁸ **A.e.**

¹⁹ Ramjee P. Parajulee, **Democratic Transition in Nepal**, ABD, Rowman and Littlefield Publishers, 2000, s. 30.

²⁰ Lamb, **a.g.e.**, s. 36.

²¹ Rose, **a.g.e.**, s. 79.

²² Parajulee, **a.e.**, s. 31.

İngiliz tarafında ise Genel Vali Lord Wellesley, Knox'ın geri dönüşünden sonra bir daha Nepal ile hiçbir ilişki kurulmamasını ümit etmiştir²³.

2. Nepal-İngiliz Savaşı(1814–1816)

a) Savaşın Sebepleri ve Gelişimi

Gurkhalar ve İngilizler birincilerin Nepal işgalini tamamladıkları süreden beri sınır sorunları yaşıyorlardı. Gurkhalar İngilizlerin daha önce Oud Navab-Vezir'inde aldıkları bölgelere saldırıyorlar ayrıca İngiliz hakimiyetindeki bölgelerden kaçan suçlulara yataklık yapıyorlardı²⁴. Aslında iki tarafın çıkarları daha önceden de çatışmıştı. İngilizler 1768'den itibaren Nepal ve Sikkim'de yer alan ve gemi kerestesi elde edilen Morung ve Terai bölgelerini ilgi duymuşlar ancak bu bölgeler Gurkhaların saldırısına uğramıştı. Warren Hasting de Gurkhalar'ı Morung bölgesinden silahlı güç ile atmayı düşünmüş ancak daha sonra bundan vazgeçmişti. 1813'te Lord Moira başa geçtikten sonra sorunların çözülmesi için Nepal ile bazı temaslar kurulmuş ancak bunlardan bir sonuç alınamamış ve sonuçta savaş ilan edilmiştir²⁵.

Nepal tehlikenin yaklaşması üzerine Lhasa'daki Ambanlara başvurarak İngilizlerin ülkeyi işgal etmek ve Çin'e ödediği vergiyi kesmek niyetinde olduklarını belirtti. Çin hükümetinin buna cevabı ise Nepal tamamen İngilizlerin elinde olsa bile vergiyi ödemeye devam edebileceği olmuş ancak kendi toprakları dışındaki bir savaşın kendilerini ilgilendirmeyeceğini oldu. Bu sırada Tibet'te Pachen Lama ve Lhasa'daki bazı yetkiler Çin'i Nepal'e destek vermeye ikna etmeye çalışıyorlar²⁶, o sırada yönetimde bulunan naip bütün manastırların baş lamalarına mektup yazarak Nepal'in başarısı için dua etmelerini istiyordu²⁷. Bu arada İngiliz işgalinden çekinen Bhutan da Nepal'e destek verenler arasındadır. Sikkim ise Nepal işgali altında olduğundan İngiltere ile ittifak kurmak niyetindeydi²⁸.

²³ Lamb, **a.g.e.**, s. 36.

²⁴ Bayur, **a.g.e.**, C. III, s. 218.; Lamb, **a.g.e.**, s. 37.

²⁵ Lamb, **a.g.e.**, s. 37.

²⁶ Fletcher, **a.g.e.**, s. 105

²⁷ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 174.

²⁸ Fletcher, **a.g.e.**, s. 105.

İngilizler ise bir savaşa karar vermekle birlikte onlar için asıl soru şuydu: Böyle bir savaşa Çin'in tepkisi ne olacaktı? Böyle bir soruya Tibet dış dünyaya kapalı olduğu dönemden beri cevap vermek zordu²⁹. Ancak William Moorcroft'un bağlantılı olduğu bazı tüccarlar bölgede dolaşan dedikoduları İngilizlere ulaştırdılar. Patna'daki Keşmir tüccar evine bağlı Mir İzzettulah'ın getirdiği habere göre Nepal Çin'den olası bir savaş için yardım istemiş Çin ise bunu olumlu bulup ne kadar silah ve askere ihtiyaç duyulduğunu sormuştu. Ancak Moorcroft bu bilgiye çok güvenmediğinden Ladak ve Kaşgar'a ajanlar gönderilerek doğruluğun denetlenmesini önerdi. Savaş sırasında ise İngilizlerin eline daha güçlü bir kanıt düştü. Bu Nepal Rajası'ndan Çin İmparatoru'na yollanan bir mesajdı. İngilizlere karşı yardım isteği içeren bu mesajda ayrıca Çin'e Bengal'deki İngilizlere saldırması aksi haldi Nepal düşerse İngilizlerin buradan Lhasa'ya kadar ilerleneceği söyleniyordu³⁰.

İngilizleri yalnızca Çin'in savaşa müdahil olması değil savaşın Kanton'daki ticari çıkarlarına zarar verebilecek olması da endişelendiriyordu. Bu yüzden Lord Moira Kanton'daki memurlara Çin'i kendilerinin Nepal'deki gerçek amaçları konusunda bilgilendirmelerini söylemişti. Ancak Kanton'daki memurlar savaş haberlerinin Pekin'e kadar ulaşmayacağını düşündükleri gibi bu iyimserliklerini savaşın sonlandığı 1816 Ağustos'unda bile korudular³¹. Lord Moira'nın endişeleri ise en azından Nepal sınırlarında Çin tehlikesinin ortadan kalktığı dönemde dahi sürüyordu³².

Şimdi Çin'i rahatsız etmeden böyle bir operasyonun nasıl yapılacağı düşünülmeliydi. Bunun için iki konuda karar verilmişti. Birincisi Nepal İngiliz hakimiyetine alınmayacak ve Gurkalar cezalandırıldıktan sonra bölge yerel devletçiklere bırakılacaktı. İkinci olarak Çin'e İngilizlerin gerçek amaçların anlatılması gerekiyordu. Bunun için de Tibet ile yakın bağları olan Sikkim üzerinden Lhasa ile bağlantı kurulması kararlaştırıldı. Bu amaçla şirketin Rangpur'daki yetkilisi David Scott'a Sikkim veya Bhutan üzerinden Lhasa ile bağlantı kurması istendi. Ayrıca Bhutan'a bir mektup yollanarak sınırın bu tarafında İngilizlere karşı gelmemesi söylendi. 1815 baharında ise Yüzbaşı Latter liderliğindeki 2000 kişilik

²⁹ Lamb, **a.g.e.**, s. 37.

³⁰ **A.e.**, s 40-41.

³¹ **A.e.**, s. 46-47

³² **A.e.**, s. 52

İngiliz gücü Morung'a girdi ve Sikkim Rajası ile temas kurdu. Sikkim yöneticileri iyi bir anlaşma karşılığında İngilizler ile işbirliği yapmaya razı oldular ve buradan Ambanlara bir çok mektup yollandı. Bu temaslar Lord Moira'da iyimser bir hava yaratığında o, Çinliler kendileri ile Nepal arasındaki soruna karışmayacaklardı kanaatindeydi. Ayrıca yine Genel Vali'ye göre bu temaslar Pekin ile İngilizler arasındaki ilişkilerin başlangıcı da olabilirdi³³.

Sonuçta iki taraf arasında savaş başladı ve Lord Moira 3000'i İngiliz 25.000 asker ile saldırıya geçti³⁴. İngilizler birkaç yenilgiye uğrasalar da sonunda Gurkhalara karşı zafer kazandılar³⁵.

İngilizlerin beklediği asıl tehlike ise savaştan sonra gerçekleşti. Görüldüğü gibi Çin Nepal'e destek vermemişti. Ancak Çin yine de Nepal'in isteği üzerine savaş sırasında harekete geçmiş ve Saicungga isminde bir imparatorluk yüksek komiserini olayı araştırmak üzere Nepal'e yollamıştı. Ancak görüldüğü gibi bu kişi savaşın bittiği sıralarda ülkeye varmıştı. Saicugga Nepal'e yardımı reddediyor ancak İngilizlerden de kurdukları elçiliği Nepal'den geri çekmelerini istiyordu. İngilizler buna verdikleri cevapta eğer Pekin Nepal'e iki ülke arasındaki sorunları çözmek için bir elçi yollarsa bunu yapacaklarını söylemişler, Saicungga'da bu sorunla daha fazla uğraşmayarak ülkesine geri dönmüştür³⁶.

b) Savaşın Sonuçları

Savaştan sonra öncelikle Nepal ile İngilizler arasında Mart 1816'da Sagauli anlaşması imzalandı. Buna göre İngilizler Nepal'de bir elçilik açma hakkı elde etmiş ayrıca iki taraf karşılıklı asker değişimi yapılmasını kabul etmiştir³⁷. Bunun yanında İngilizler savaş sırasında Batı Himalayalar'da yer alan Kumaon ve Garwhal'ın değerini görmüşlerdi. Bu iki bölge İngilizler için Batı Tibet'e giden bir yol olabilir ve ayrıca Lord Moira'ya göre Rus tüccarlarla rekabet etmelerini sağlayabilirdi³⁸. Bu

³³ A.e., s. 41-43

³⁴ Edgar Sanderson, **British Empire in XIX. Century**, C. IV., Glasgow-Dublin, Blackie and Son, t.y., s. 133

³⁵ Bayur, **a.g.e.**, s. 217

³⁶ Fletcher, **a.g.e.**, s. 397.

³⁷ Vural, **a.g.e.**, s. 62.

³⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 50-51.

sebeple adı geçen yerler ile ilgili hükümler anlaşmaya da konmuş ve Kumaon İngiliz topraklarına katılırken Garwhal İngiliz koruması altına alınmıştı. Ayrıca Simla ülkeleri de bu anlaşma ile birlikte İngiliz koruması altına girdi³⁹. Tibet'e komşu bu yerlerin İngiliz hakimiyetine geçmesi ile iki taraf ilk defa sınırdaş olmuş oluyordu.

Savaştan sonra İngilizler Ağustos 1817'de Sikkim ile de Titalia anlaşmasını imzaladılar. Buna göre İngilizler Sikkim'ı Gurka saldırılarına karşı korumayı üstleniyor, Sikkim ise dış ilişkilerini şirketin denetiminde gerçekleştirmeyi, İngiliz adaletinden kaçıp oraya gelen kişileri geri vermeyi ve İngiliz tüccarlarına koruma sağlama ile onları aşırı vergilerden muaf tutmayı kabul ediyordu⁴⁰. İngilizler ile Sikkim hükümeti arasında imzalanan bu anlaşma Tibet ve Çin tarafından tanınmadı⁴¹.

Savaştan sonra İngiliz siyasetinde de bir değişme olduğu görülmektedir. Öncelikle Şirketin Nepal'de aldığı yeni konum Bhutan'ı onun gözünden düşürdü. Bu durum Warren Hasting'in siyasetinin sonu gibi görülebilir⁴². Ayrıca daha önce de bahsedildiği gibi savaş zamanına kadar İngilizler Pekin ile olan ilişkilerinde Tibet'in arabuluculuğuna güveniyorlardı. Savaştan sonra ise 1822'deki Topaz olayları⁴³ sayılmazsa Tibet böyle bir rol için düşünülmemiş ve İngilizler bu ülke ile sadece sınır ticareti ve Himalaya sorunlarını çözmek için ilgilenmiş, onların bu tavrı, 1842 Afyon savaşından sonra daha da belirginleşmiştir⁴⁴.

C. Batı Tibet ve Kuzey Hindistan Olayları ve Sih-İngiliz Mücadelesi

1814–1816 Nepal-İngiliz savaşından sonra İngiltere önemli bir zafer kazandığı gibi Batı Himalayalar'da yer alan Simla Hill ülkeleri üzerinde de nüfuz elde etti. Bu ülkelerden özellikle Başar'ın ve Batı Tibet'in merkezi Gartok ile sıkı siyasi ilişkileri bulunuyor ve Kumaon Tibet arasında ticaret sürüyordu.

Bu dönemde bazı keşif girişimlerinde de bulunuldu. William Moorcroft ikinci kez büyük bir ısrar sonucu hükümetinden Himalayalar'ı geçme izni aldı ve onun

³⁹ Fletcher, **a.g.e.** s. 396.

⁴⁰ Lamb, **a.g.e.** s. 49.

⁴¹ Fletcher, **a.g.e.**, s. 397.

⁴² Lamb, **a.g.e.**, s. 49.

⁴³ **A.e.** s. 53.

⁴⁴ **A.e.** s. 48.

seyahatine iki ticaret şirketi de maddi destek verdi. Moorcroft'un George Trebeck ile yaptığı seyahat sonucunda önemli bilgiler de elde edildi. Bunun dışında 1821'de Yüzbaşı Alexander Gerard Gartok'a mektup yazarak bölgeye girmeyi denese de bu isteği Tibet tarafından reddedildi⁴⁵. Bu sırada Kuzey Hindistan'da yaşayan Sihler tarafından Keşmir'in işgal edilmesi buradan birçok dokumacının İngiliz bölgelerine gelmesine sebep olduğu gibi az miktarda kaşmirin de onların topraklarına akmasını sağladı. Bundan sonra İngilizlerin çabası ile Tibet ticareti Başar'a doğru ilerlemeye başladı⁴⁶. Bölgeye gelen yünün oranı giderek arttı. 1817'de Başar'ın başkenti Rampur'a 35.630 rupee değerinde yün gelirken, 1837'de 73.090 rupee 1840'da ise 94.807 rupee değerinde yün gelmeye başladı.⁴⁷

Bu ticarete ilgisi olan sadece İngiltere değildi. Keşmir'i ele geçiren Sihler de ortaya çıktı ve söylenebilir ki onlar bu dönem içerisinde önemli bir rol oynayacaklardır. Gulap Sing isminde Sihlere bağlı bir Dogra Hindu 1822'de başlayarak Ladak üzerine bir seri saldırılara başladı. Bu tekrarlanan saldırılar sonunda 1840'de Dograslar Baltistan'ı tamamen ele geçirip Ladak üzerinde hakimiyet kurabildiler. Ancak Dograslar burada durmamış ve 1841'de Tibet ile savaşmışlar ancak mağlup olmuşlardır⁴⁸. Bu savaşın özelliği Tibet'in Çin'in desteği olmadan zafer kazanmış olmasıdır. Bu sebeple Çin etkisi Tibet'te azalamaya başlamıştır. Ancak İngilizlerden çekinen Tibet yine de Çin'in ülkede hakim olduğu imajını korumaya devam etmiştir⁴⁹. Fakat Çin'in gücünün azaldığı somut olarak gösteren başka örnekler de vardı. Mesela 1844 yılında Kamdo bölgesinde çıkan bir isyanı bastırmak üzere Çin güçleri buradaki hakim Lama ile birlikte çalışmışlar ancak başarılı olamadı. Ancak Lhasa'nın olaya karışıp isyancıların isteklerini yerine getirmesi ile sorun çözülebildi, böylece Lhasa'nın burada hakimiyeti arttığı gibi bölgede Çin karşıtı güçler iktidara geldi⁵⁰.

İngilizler Bengal'e yerleştikleri dönemden beri Hindistan'da genişlemeye de devam ediyorlardı. 1792 ve 1799'da güneyde güçlenen Tipu Sultana karşı iki savaş

⁴⁵ Lamb, **a.g.e.**, s. 62.

⁴⁶ Fletcher, **a.g.e.**, s. 398-400.

⁴⁷ Lamb, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁸ Sarıalioğlu, **a.g.t.**, s. 28.

⁴⁹ Fletcher, **a.g.e.**, s. 402.

⁵⁰ **A.e.**, s. 404.

yapmışlar ve sonunda burada toprak elde etmişlerdi. İngilizler kuzeyde ve batıda önemli bir yerel güç olan Maratalar ile de bir çok savaş yapmışlardır. Bu sırada, 1774'te Allahabad'da İngiliz hakimiyetinde bulunmuş Hindistan İmparatoru Şah Alem bir Marata bölgesi olan Delhi'ye kaçmış ve bir süredir orada yaşıyordu. İngilizler 1803'te Maratalara karşı yapılan savaşta Delhi'yi ele geçirmiş ve Şah'ı kendi hakimiyetleri altına almışlardır⁵¹. Ancak iki taraf arasında barış yapılmasına rağmen 1812 yılında Marata akınlarının yeniden başlaması üzerine 1816'da İngilizlerce savaş kararı alınmış ve bu son savaşta İngilizler büyük bir galibiyet elde etmişlerdir. Savaştan sonra diğer Marata güçleri ile de ayrı ayrı anlaşmalar imzalanmış elde edilen toprakların bir kısmı Haydarabad Nizamı'na verilmiştir. İngiliz güçleri 11 Aralık 1845'te Kuzeydeki Sihlerle savaşmışlardır. 10 Şubat 1846'ya kadar süren savaşlar İngilizlerin galibiyeti ile sonuçlanmış, sonunda Sih hükümdarı Delip Sing ve hakimiyetini Ladakh'a kadar genişletmiş olan Gulab Sing ile ayrı ayrı anlaşmalar yapılmıştır. Gulap Sing İngilizler ile yaptığı anlaşma sonucu Keşmir hakimi olmuş ve gerektiğinde İngilizlere askeri yardımda bulunmaya söz vermiştir⁵². İngilizler ayrıca Gulap Sing'in Ladakh üzerindeki hakimiyetini tanıdıkları gibi onun kendilerine bağlı olduğunu bir mesaj ile Lhasa'ya bildirmişlerdir. Bu mesajın içeriği ayrıca Hong-Kong üzerinden Çin'e de iletildi⁵³.

⁵¹ Konukçu, "Babürlüler", **D.İ.A.**, C. IV, s.403.

⁵² Bayur, **a.g.e.**, s. 275-276.

⁵³ Fletcher, **a.g.e.**, s. 404.

IV. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA İNGİLİZLER ADINA ASYA'DA YAŞANAN DİĞER ÖNEMLİ GELİŞMELER

A. Afyon Savaşları ve Tibet-İngiliz İlişkilerine Yansıması

19. yüzyıl başlarında İngilizlerin Çin'deki ticari ve siyasi durumlarında bir değişiklik olmadı. Kanton sistemi aynen korunuyor ve siyasi çabalar Çin başkentinden geri dönüyordu. 1816 yılında Nepal savaşının devam ettiği dönemde Lord Amherst elçi olarak Pekin'e yollandı⁵⁴. Ancak onun, ticari ayrıcalıklar elde edilmesi, daha fazla limanın ticaret için kendilerine açılması ve Çin'de bir konsolosluk açmak izni elde etmek amacı ile yaptığı girişimler Çin tarafından kaba bir şekilde reddedildi⁵⁵. İngilizlerin Tibet üzerinden Pekin ile diplomatik temas sağlama girişimleri de bir sonuç vermedi ve daha önce de bahsedildiği gibi 1816 yılından sonra Tibet'e yüklenen bu siyasi amaçtan vazgeçildi.

Londra 1810'da artık Çin ile yapılan çay ticaretin büyük bir gelir getirmediği de gördü. Ancak görüldüğü kadarı ile Kanton sistemi de çökmek üzereydi⁵⁶. 4 Temmuz 1813 tarihinde şirketin Hindistan ticaret tekeli hükümet tarafından kaldırılırken Çin tekeli korundu. Bu kararın önemli bir etkisi Kalküta ve Madras'ta daha fazla bireysel girişimcinin ortaya çıkması oldu. Bu tüccarlar Çin'e satacak yeni bir ürün buldular ve bununla önemli karlar elde ettiler. Ancak sattıkları bu ürün yani pamuk da 1827-28'de çıkan iktisadi buhrandan etkilendi ve ticareti son buldu. Bununla birlikte başka bir ürünün getirdiği ticari kâr aynı tarihlerde giderek artıyordu. Bu, iki ülke arasında büyük sorunlara da sebep olacak afyondur.

19. yüzyıl başlarında Çin limanlarında İngilizler için yeni bir rakip olarak Amerika ortaya çıktı. İngiltere'nin eski kolonileri bağımsızlıkları kazandıktan sonra Çin ile ticarete başlamışlardı. 1820'lere gelindiğine şirket ile birlikte özel girişimciler ve Amerika Çin ticaretin üç büyük ortağı oldular⁵⁷.

⁵⁴ Dorothy Perkins, "Opium War", **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 369.

⁵⁵ Jonathan Spence, **The search for Modern China**, ABD, W.W. Norton & Company, 1990, s. 148.

⁵⁶ Fletcher, , **a.g.e.**, s. 170.

⁵⁷ **A.e.**, s. 169.

İngilizler bu yüzyılda afyon sayesinde yine de büyük kârlar elde ediyorlardı. Şirket Çin ile afyon ticaretine Portekizlilerden daha sonra, 1773 yılında başlamıştı. Ancak 1796'da İngilizler Çin'i rahatsız etmemek için bu ürünün ticaretini bireysel tüccarların eline bırakmışlardır. Afyonun büyük gelir getirmesinin sebebi gemilerde çok yer işgal etmemesi ve çok değerli olmasıydı⁵⁸. Ancak ilk başta, Çin tarafından yasaklanmış bu ürünün ticareti büyük oranlarda yapılmıyordu. 19. yüzyılın başlarında dahi yılda dört bin sandıktan fazla afyon satılmıyordu. 1819'dan sonra ise afyon ticaretinde büyük bir patlama yaşandı⁵⁹. 1835'te satılan afyon miktarı 30.000 ve 1838'de 40.000 sandığı geçiyordu⁶⁰. Buna bağlı olarak İngilizler büyük kârlar elde eddiler. 1836'da Kanton'da satılan afyondan 18 milyon dolar kazanç sağlanmıştı⁶¹. Çin imparatoru ise ülkesine giren bu üründen fazlası ile rahatsız olmaya başlamış ve sonunda aldığı tedbirler iki ülke arasında büyük bir savaşa yol açmıştır.

1. I. Afyon Savaşı

Çin hükümetine göre afyon halka zarar verdiği gibi bazı tüccarların çok zengin olmasına ve aynı zamanda büyük oranda gümüşün dışarı akmasına sebep oluyordu⁶². 1820'de 2 milyon tael gümüş dışarıya giderken 1830'larda bu 9 milyona çıktı⁶³. Kesin sayılar bilinmemekle birlikte 1836'da yabancılar tarafından ülkede 12.5 milyon afyon kullanan kişi olduğu belirtilmişti ve bu sayı 19. yüzyıl boyunca arttı⁶⁴. İmparator Daoguang(1821–1850) 1835 yılında bu konuda önlemler almaya karar vermişti. Kendisinin yüksek rütbeliler ile yaptığı görüşmede afyonun Çin'de yetiştirilmesi gibi farklı görüşler ortaya çıktı. Ancak sonunda İmparator konuyu inceledikten sonra 1838 yılında afyon ticaretini yasakladı ve ticarete son vermesi için Lin Zexu isminde özel görevli bir komiseri Kanton'a yolladı⁶⁵.

⁵⁸ Eberhard, **a.g.e.**, s. 316.

⁵⁹ Wakeman, **a.g.e.**, s. 171- 172.

⁶⁰ Spence, **a.g.e.**, s. 149.

⁶¹ Wakeman, **a.g.e.**, s. 172.

⁶² Eberhard, **a.g.e.**, s. 316.

⁶³ Spence, **a.g.e.**, s. 149.

⁶⁴ Wakeman, **a.g.e.**, s. 178.

⁶⁵ Jonathan, **a.g.e.**, s. 149-150.

Lin Zexu görevli olduğu bölgede sert önlemler aldı. Öncelikle 1600 Çinli tüccar tutuklandı ve 35.000 pound değerinde afyon ile 43.000 afyon nargilesine el konuldu ve bu el koymalar devam etti. Lin yabancı tüccarları de önce ikna etmeye çalıştı ve bu konuda Kraliçe Viktoria'ya da bir mektup yazdı⁶⁶. Ancak bundan bir sonuç alamayınca 13 depoyu kapatıp, 350 yabancı tüccarı da esir etti. Bu kişiler 20.000 sandık afyon kendisine teslim edilinceye kadar esir tutulacaklardı⁶⁷. İngilizlerin ticari temsilcisi Charles Elliot bu sandıkları İngiliz tüccarlardan toplayarak çok da gönülsüzce olmadan Çinli komisere teslim etti. Bu sandıklar imha edildi ve İngiliz hükümeti bunun üzerine Çin'den altı milyon dolar tazminat istedi⁶⁸. Aynı tarihlerde İngiliz tüccarlar Makao ve Hong Kong'dan da çekildiler, ancak afyon ticaretini kaçakçılar aracılığı ile sürdürmeye devam ettiler.

İki taraf arasında ilişkilerin gergin olduğu bu dönemde İngiliz denizcilerin Hong-Kong'ta bir Çinliyi öldürmeleri savaşın fitilini yakan olay oldu. Lin Zexu denizcilerin kendisine teslim edilmesini istedi, ancak İngilizler bunu reddettiler. Bunun üzerine Çin gemileri, denizcileri ele geçirmek için Hong-Kong'a ilerlerken İngiliz donanması tarafından ateş açıldı⁶⁹. 1839 Eylül ve Ekim'inde gerçekleşen çarpışmalarda Çin gemileri batırıldı ve Lin Zexu bölgede yaşayanlardan destek almak zorunda kaldı. 1840 George Elliot komutasındaki İngiliz filosu bu sefer Kanton'a saldırdı ve iki taraf burada savaş olmadan görüşmelere başladılar. 1841 Şubatı'nda iki tarafın temsilcileri bir anlaşmaya vardı. Buna göre Çin 6 milyon dolar tazminat ödeyecek ve Çin hükümeti ile İngilizler arasında doğrudan görüşmeler başlayabilecekti. Ancak bu anlaşma ne Çin'i ne de İngiltere'yi tatmin etmedi ve iki tarafta temsilcileri geri çektiler. Bundan sonra İngiliz gemileri bu sefer yeni bir liderin komutanlığında Kuzey'e ilerleyerek burada bazı bölgeleri çevrelediler ve Şangay'ı ele geçirdiler. İngiliz güçlerinin daha ileriye gitmesi üzerine Çin barış talebinde bulundu ve 29 Ağustos 1842'de on üç maddelik Nankin anlaşması imzalandı.⁷⁰

⁶⁶ A.e., s. 151

⁶⁷ Perkins, "Opium War", **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 369

⁶⁸ Huang, a.g.e., s. 258

⁶⁹ Perkins, "Opium War", **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 369

⁷⁰ Spence, a.g.e., s. 156-158

Nankin Anlaşması Çin-İngiliz ilişkilerini temelden etkileyecek şartlar içeriyordu. Anlaşmanın ikinci maddesi Kanton Cohong tekeline kaldırıp beş Çin şehrini, Kanton, Fuzhou, Xiamen, Ningbo ve Shangay'ı İngiliz yerleşimine açtığı gibi buralarda yeni yerleşimcilere konsolosluk açma hakkı da veriyordu. Ayrıca onuncu maddeye göre bu şehirlerde ödenecek gümrük vergileri adil bir oranda olacaktı. Anlaşmanın üçüncü maddesine göre Hong-Kong daimi surette İngilizlere bırakılıyordu. İki taraf arasında daha eşit ilişkiler kurulmasını sağlayan 11. maddeye göre artık görüşmelerde aşağılayıcı ve küçük gören ifadeler kullanılmayacaktı. Ayrıca İngilizler bu anlaşmada daha önce yakılan afyon sandıkları için istedikleri 6 milyon dolar tazminatın yanı sıra Çinli tüccarların borçlarına karşılık 3 milyon ve savaş tazminatı olarak da 12 milyon dolar istemişlerdir⁷¹.

Böylece Nankin anlaşması ile birlikte Kanton Sistemi⁷² son bulmuş oluyordu. İngilizler artık rahatça ve daha geniş alanda ticaret yapabilecekler ve Çin ile eşit şartlarda temas kurabileceklerdi. Afyon konusunda ise bir değişiklik olmadı. Aslında yakılan sandıklar için istenen tazminat dışında bu konuda anlaşmaya bir madde konmadı ve⁷³ afyon ticareti kaçakçılar aracılığı ile devam etti⁷⁴.

Nankin Anlaşması'ndan bir yıl sonra iki taraf buna ek olarak ikinci bir anlaşma daha imzaladılar. Buna göre gümrük tarifeleri sabitleniyor ve İngiliz uyruklarının kendi konsolosluklarında yargılanacağı kabul ediliyordu⁷⁵. Bu anlaşmanın 8. maddesi diğerlerine göre daha önemliydi. Buna göre İngiltere en saygıdeğer ulus olarak Çin'in bundan sonra diğer devletlere vereceği bütün ayrıcalıklara sahip olacaktı⁷⁶.

Çin daha sonra 1844 yılında önce Amerika ile daha sonra da Fransa ile birer anlaşma imzaladı. Bu ikisi benzer anlaşmalardı. Buna göre bazı ticari düzenlemeler yapıldığı gibi iki ülkenin misyonerlerine Çin'de çalışma izni verildi⁷⁷. Ancak bunlar 1860'a kadar ancak anlaşmalarda belirtilen limanlar dışına çıkmadılar⁷⁸. Ayrıca ek

⁷¹ Anlaşmanın maddeleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. **A.e.**, s. 159-160

⁷² Kanton sistemi için bkz.: **II. Bölüm**, s. 42

⁷³ Spence, **a.g.e.**, s. 159-160

⁷⁴ Eberhard, **a.g.e.**, s. 317

⁷⁵ Huang, **a.g.e.**, s. 259

⁷⁶ Jonathan, **a.g.e.**, s. 161

⁷⁷ **A.e.**

⁷⁸ Eberhard, **a.g.e.**, s. 317

anlaşmanın sekizinci maddesi ile İngiltere'ye verilen haklar Amerika ve Fransa ile yapılan anlaşmalara da konu⁷⁹.

Yapılan anlaşmalardan sonra Çin ekonomisi daha da kötüleşti. Artık daha fazla gümüş Çin'den dışarıya akıyordu. Zor duruma düşen Çin borç almak zorunda kalıyor ve Avrupalılar ile işbirliği yapan küçük bir grup dışında ülkenin her kesimi fakirleşiyordu⁸⁰.

2. Nanking Anlaşmasından Sonra Çin-İngiliz İlişkileri ve II. Afyon Savaşı

a) Anlaşmadan Sonra Çin-İngiliz İlişkileri

Nankin anlaşmasının şartlarına iki tarafın da uyduğu söylenemez⁸¹. Bunun yanında İngilizler anlaşmada tam olarak istediklerini alamamışlardı. Çinlilerin kendilerine kötü davranmaları, borçlarını ödememeleri gibi durumlarda başvurabilecekleri bir merci yoktu. Ayrıca afyon ticaretinin durumu da belirsizdi. İngilizler bu sebeple sorunların halledilebilmesi için Pekin'de bir elçilik bulundurmak istiyorlardı⁸². İngiliz dışişleri bakanı da bu konuların çözümü için, Hong Kong valisine yazdığı bir mektup da bütün Çin'in bu olmazsa Zhejiang sahili ve aşağı Yangzi'den Nankin'e kadar olan bölümlerin İngilizlere açılması, afyon ticaretin yasal hale getirilmesi ve Pekin'de bir İngiliz konsolosluğunun açılması için izin verilmesini kendisine tavsiye etti⁸³.

3. II. Afyon Savaşı

Çinliler gerçekten de İngilizlere zorluk çıkarıyorlardı⁸⁴. Kanton halkı onların şehre girmelerini engelliyordu. Bu şartlar altı İngilizler, Çin'in Hong-Kong'a bağlı bir savaş gemisi olan Arrow'u yasa dışı şekilde aramalarını bahane ederek savaşı başlattı.

⁷⁹ Huang, **a.g.e.**, s. 259

⁸⁰ Eberhard, **a.g.e.**, s. 318.

⁸¹ Eberhard, **a.g.e.**, s. 320.

⁸² Huang, **a.g.e.**, s. 263.

⁸³ Jonathan, **a.g.e.**, 179.

⁸⁴ Eberhard, **a.g.e.**, s. 321.

Bu arada İngilizler Amerika ve Fransa'yı da Pekin'e baskı yapmak konusunda ikna etmişlerdi⁸⁵. Bu devletlerden Fransa Kanton'da bir Fransız misyonerinin yerel yöneticiler tarafından idam ettirildiğini bahane ederek İngiltere'nin ardından savaşa girdi⁸⁶.

İngilizler bu sırada Kırım harbinden yeni çıktıklarından ve Hindistan'da spoy isyanları sürdüğünden küçük birliklerle savaşa katıldılar⁸⁷. Bu birlikler öncelikle Aralık 1857'de Kanton'u kuşattı ve genel valisi esir alarak Kalküta'ya götürdüler. Buradan daha kuzeye ilerleyen güçler 1858'de Fransız, Rus ve Amerikan gemileri ile birlikte Pekin'in limanı olan Tienjin'e yöneldiler ve Dagu kalesini ele geçirdiler⁸⁸. Çin bundan sonra bir anlaşmaya razı oldu ve Haziran'da iki taraf arasında Tienjin Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma İngilizlerin Pekin'de elçilik buldurması, pasaportu olan kişilerin Çin'de istedikleri yere gidebilmeleri gibi maddelerin yanında bir çok yeni limanın daha Avrupalı tüccarlara açılmasını içeriyordu⁸⁹. Ayrıca ithalat ve ihracattan %5 gümrük vergisi alınacak, nakliye vergisi %2.5 olacaktı. Bu anlaşma ile İngilizler ile olan afyon ticareti yasal hale getiriliyordu⁹⁰. Bunların dışında anlaşmada belirtildiği gibi resmi iletişim dili İngilizce olacak ve İngilizler hakkında belgelerde barbar kelimesi(simgesi) kullanılmayacaktı⁹¹.

Bu anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için iki tarafın hükümetleri tarafından onaylanması gerekiyordu. Çin bunun olmaması için bir çok önlem aldı. Öncelikle Tienjin limanına girişleri kapattı. Ancak Avrupalı güçler arasında Amerika Pekin'e ulaşmayı başardı ve anlaşmayı onaylattı. İngilizler ise Fransızlar ile birlikte askeri güç toplayarak savaşa geçtiler⁹². Bu arada İngilizler başka bir yoldan Pekin'e elçiler göndermeyi denedilerse de bu kişiler Çinliler tarafından yakalanıp idam edildiler. İki Avrupalı güç yine de Pekin'e ulaşmayı başardı ve anlaşmayı uygulattı. İmparator şehirden kaçmıştı. Onun kardeşi Prens Gong görüşmelere katıldı. İlk yapılan

⁸⁵ Spence, **a.g.e.**, s.

⁸⁶ Huang, **a.g.e.**, s. 263.

⁸⁷ Eberhard, **a.g.e.**, s. 321.

⁸⁸ Huang, **a.g.e.**, s. 264.

⁸⁹ Spence, **a.g.e.**, s. 180.

⁹⁰ Huang, **a.g.e.** s. 264.

⁹¹ Johanthan, **a.g.e.**, s. 180-181.

⁹² Huang, **a.g.e.**, s. 264.

anlaşmaya ek olarak 1860'da iki taraf arasında Pekin anlaşması imzalandı⁹³. Buna göre prens kraliçeye üzüntülerini bildiriyor, 8 milyon tael tazminat vermeyi, Çinli göçmenlerin İngiliz gemileri ile taşınmasını, Tianjin'i ticaret limanı yapmayı ve Kowlong yarımadasının bir kısmını Hong-Kong'a katmayı kabul ediyordu⁹⁴.

Diğer taraftan Çin'de 1840 sonlarında Taiping isminde bir lider Hıristiyan görüşlerden de etkilenerek bir isyan başlatmıştı. İsyan hızla büyümüş ve isyancılar iki ay gibi kısa bir sürede Nankin'e kadar ilerlemişler ve burayı başkent ilan etmişlerdi⁹⁵. İsyancılar burada durmamış. 1853-55 yılları arasında Tiejin'i ele geçirmişler, ancak Pekin'i işgal edememişlerdir. Bu dönemde Avrupalılar Hıristiyan olduklarını vurgulayan bu isyancıların yanında yer almayı ve bunları desteklemeyi tercih etmişlerdir. Ancak daha sonra Mançulardan elde ettikleri tavizleri düşünerek Çin'deki bu hanedanı yıkabilecek isyancı gücü desteklemekten vazgeçmişlerdir⁹⁶. Sonunda Çin kurduğu özel birlikler ile isyancıların üzerine yürümüş ancak on yıldan fazla süren savaşlar 1864'te Nankin'in geri alınması ile son bulmuştur⁹⁷.

Böylece Tienjin anlaşmanın kabulü ile İngilizler Çin'in her tarafına girme hakkını elde etmişler ve Nankin anlaşmasına ek olarak ticarete önemli düzenlemeler yapılmıştır. İngilizler ayrıca bundan sonra Pekin'de bir elçilik de bulundurabileceklerdi. Böylece ilişkilerin başında İngilizler tarafından Tibet'ten beklenen diplomatik misyon önemini tamamen yitirmiştir. Ayrıca İngilizler Mançular'dan istediklerini aldıkları için, uzun süredir bu hanedanı tehdit eden Taiping liderliğindeki isyancılara karşı⁹⁸ Mançuları desteklemişlerdir.⁹⁹

Savaşın sonra Çin'de bazı yenilikler yapmıştır. Bunların arasında 1861'de açılan Dış İşleri Bürosu (Zongli Yamen) önemlidir. Bunun dışında liman kentlerinde dil okulları açılmıştır. Ayrıca Taiping savaşları sırasında gördükleri ateşli silahlardan

⁹³ Dorothy Perkins, "Beijing(Peking) Convention of(1860)", **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 31

⁹⁴ Spence, **a.g.e.**, s. 181.

⁹⁵ Huang, **a.g.e.**, s. 266.

⁹⁶ Eberhard, **a.g.e.**, s. 320.

⁹⁷ Huang, **a.g.e.**, s. 268.

⁹⁸ Taiping İsyancıları için bkz.: Eberhard, **a.g.e.**, s. 319-320; Huang, **a.g.e.**, s. 265-269; Johanthan, **a.g.e.**, s. 171-178; Sarıalioğlu, **a.g.t.**, s. 27

⁹⁹ Dorothy Perkins, "Beijing(Peking) Convention of(1860)", **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 31

ve buharlı gemilerden etkilenen Çin bunların yapımı için tersaneler kurmuş ve Batı'dan uzmanlar getirtmiştir¹⁰⁰.

B. Asya Üzerinde Rus-İngiliz Mücadelesi ve Tibet'e Yansıması

1. Rusların Güneye İnmesi ve Batı Türkistan Siyaseti

Rus gücü Tatarların zayıflaması ile birlikte 15. yüzyılın sonlarında doğuya doğru imkanı buldu. 1552 yılında Kazan'ın Ruslar tarafından alınması onlar için bir dönüm noktası olduğu gibi tüccarların da güney bölgeleri ile ticaret yapması istekleri Rus yayılması destekleyen bir etmendi¹⁰¹. Bundan sonra I. Petro(1672–1725) Rusların bu siyasetinde önemli bir rol oynamadığı gibi onun gösterdiği hedefler kendisinden sonra gelenler tarafından da takip edildi.¹⁰² Bir vasiyet içinde yer alan bu hedeflerde Petro kendinden sonra gelenlere İstanbul ve Hindistan'a olabildiğince yakınlaşmalarını öğütlemiştir¹⁰³. Daha sonra Rus ileri hareketlerinde kullanılacak olan Or nehri üzerindeki kasaba da Petro zamanında kuruldu¹⁰⁴. Rusların bu uzun yıllar süren yayılma siyasetinden Kafkaslar ile birlikte büyük pay alan bölgelerden biri Batı Türkistan oldu. Ruslar Kafkaslarda İran ile savaşırken Batı Türkistan'da da Türk hanlıkları üzerine sefer düzenliyorlardı.

Rusya en büyük işgal hareketlerini ise 19. yüzyılda gerçekleştirdi. Öncelikle 18. yüzyılda yapılan hazırlıkların ardından 1820-50 yılları arasında Kazak bozkırları tamamen işgal edildi. Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgi Rusya için bir dönüm noktası oldu. Paris anlaşması ile bu ülkenin Batı'ya yaptığı seferlerin önü kesildi. Rusya reformlar ile ülkesini ve ordusunu güçlendirdikten sonra yeniden ve bu sefer tek şansı olan Asya içlerine ilerleyişine başladı¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Huang, **a.g.e.**, s. 270

¹⁰¹ Mehmet Saray, **Rusların Orta Asyayı Ele Geçirmeleri**, çev: Erkut Göktan, Ankara, Orta Doğu Üniversitesi, 1984, s. 1.

¹⁰² Alaeddin Yalçınkaya, **Türkistan: Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında (1856'dan Günümüze)**, İst., Timaş Yayınları, 1997, s. 38.

¹⁰³ **A.e.**, s. 60.

¹⁰⁴ Saray, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁰⁵ **A.e.** s. 3.

Planlarının gerçekleşmesi için Kafkaslar'da sağlam bir şekilde tutunmak gerektiğini düşünen Ruslar öncelikle bu bölgeye ilerleyerek önemli başarılar elde ettiler. Bundan sonra Rusya tarafından Türkistan harekâtına geçilerek 1880'e kadar bir çok kanlı mücadeleden sonra Türkmenistan hariç bütün Türkistan Hanlıkları ele geçirildi.

Rusya bu ilerleyişi sırasında Avrupa ülkelerinden kendisine gelecek tepkileri de gözetmek zorundaydı. 1864 yılında bir toplantı ile işgal harekâtına başlanması kararlaştırıldığında bu faaliyetlerinin diplomatik yoldan gizlenmesine karar verildi. Bu sebeple amaçların açıklayan ve haklı göstermeye çalışan bir sirküler hazırlanarak yurtdışındaki Rus elçiliklerine gönderildi¹⁰⁶. Ancak 1865'te Ruslar ilerleyişe başladıktan ve Taşkent ele geçirildikten sonra bundan rahatsız olan İngiltere Rus amaçlarının kendilerine verilen sirküler ile uyuşmadığını söyleyerek buna tepki gösterdi. Rusya tarafından İngiliz elçisine daha önce belirtildiği gibi Taşkent'in sürekli olarak elde tutulmayacağı garanti edildi. Ancak İngiliz tarafı bu açıklama ile tatmin olmadı ve İngiltere Dışişleri Bakanı Rusya ile bir anlaşma yapılarak o sırada mevcut olan sınırların korunmasını ve İran'ın bağımsızlığına iki tarafın da saygı göstermesini teklif etti¹⁰⁷. Bu fikirler Rus tarafı ile görüşüldü ancak görüldüğü üzerine Rus ileri ve iki ülke arasındaki çekişme devam etti.

İşgallerin sürdüğü sırada Türkistan hanlıklarından İngiltere'ye yardım talepleri de geliyordu. İlk önce Buhara'dan bu konuda hem Hindistan'a hem de İngiltere'deki kraliçeye mektuplar yazıldı, ancak karşı taraftan bu mektuplara olumlu bir cevap verilmedi. Daha sonra 1873'te Rus ordularının Hive üzerine yürümesi üzerine buranın hakimi Said Muhammed Rahim Han Hindistan'a elçi göndermiş ancak o da bir şey elde edememiştir¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 8-9.

¹⁰⁷ **A.g.e.**, s. 10-11.

¹⁰⁸ Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 87.

2. Rusların Çin ve Tibet Ticareti ve Doğu Türkistan

a) Çin

Rusya Türkistan meseleleri ile meşgul olduğu dönemde Çin ticareti ile de ilgileniyor ve iki ülke arasında önemli anlaşmalar imzalanıyordu. 1689 yılında imzalanan Nerchinsk Anlaşması'nda Çin ve Rusya arasındaki sınırlar hemen hemen belirlenmiş ve iki taraf arasında eşitlik prensibi kabul edilmişti. Bundan sonra üç ön anlaşma ve 1727'de imzalan Kiakhta Anlaşması ile birlikte sınırlar belirginleştirildiği gibi Kiakhta ve Tsurukhaitu isminde iki bölge de Rus ticaretine açıldı. Zaman içinde Tsurukhaitu'nun değeri azaldı ve Kiakhta ön plan çıktı. Bunlar Rusya için önemli kazançlardı ve İngilizler benzer şartları daha önce de belirtildiği gibi ancak 1840'larda elde edebilmiştir¹⁰⁹. Rusya'nın Çin ile ticari münasebetleri sürmeye devam etti ve 1860'da bu ülkeden yeni ayrıcalıklar elde ettiler.

Ruslar o dönemde Çin hakimiyeti altında olan Doğu Türkistan ile ticaret yapıyorlardı. Ruslar bu ülke ile Deli Petro döneminde dahi ilgilenmişler, 1717'de Yarkend civarında altın madeni olduğu haberleri üzerine bir keşif heyeti buraya yollamışlarsa da heyet başarı elde edememişlerdi¹¹⁰. Ancak Ruslar 18. yüzyıl sonlarında, Çin ile bir süre mücadele ettikten sonra Kulca ve Tarbagatai'ye getirdikleri mallarını Çinli tüccarlara satmaya başlamışlardı.

19. yüzyılın başlarında da Ruslar Doğu Türkistan'a bir çok kervan yolladı ve ayrıca Taşkent ve Kazan'da anlaşlıkları tüccarlar aracılığı ile Aksu'daki ticari durumu anlamaya çalıştılar. Aksu 1830'larda Çin ve Rus mallarının satıldığı önemli bir pazar haline gelmişti¹¹¹. Rusya bu durumun sürekli olmasını için Çin ile bir anlaşma yapılması gerektiğine inandığından ve Rusya'nın ısrarı üzerine 6 Ağustos 1851 yılında Kulca Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Ruslar İli ve Tarbagatai'de serbest ticaret yapma ve ticaret merkezleri kurma hakkı elde ediyorlardı. Şu var ki

¹⁰⁹ Fletcher, **a.g.e.**, s. 318.

¹¹⁰ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar**, 2. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 263.

¹¹¹ Fletchere, **a.g.e.**, s. 325-326.

Rusya'nın hedefi Doğu Türkistan ve Tibet üzerinden mallarını Çin ve Hindistan'a ulaştırmaktı¹¹².

b) Doğu Türkistan

Bu sırada Doğu Türkistan siyasi olarak kaynıyordu ve ülkenin eski hakimleri Hocalara mensup kişiler Çinlilere karşı mücadele ediyorlardı. Ülkenin bağımsızlığını sağlamak ise Batı Türkistan'da Ruslara karşı savaşmış olan Yakup Bey'e nasip oldu ve onun çabaları ile 1865 yılında Kaşgar yeniden Türklerinin eline geçti¹¹³. Yakup Bey ne Rusya'ya ne de Çin'e güveniyordu. Ona göre bu devletlere karşı İngiltere ve Osmanlı ile ittifak yapılması gerekiyordu¹¹⁴. Ancak Yakup Bey bir süre sonra Ruslara karşı olan tavrını değiştirmiş ve onlarla ticari münasebetler kurmayı daha uygun gördüğünden iki taraf arasında 10 Temmuz 1872'de bir ticaret anlaşması imzalandı. Bu sırada İngilizler Rus ilerleyişi karşısında Batı Türkistan'daki ticari imkanlardan mahrum kaldıkları için Doğu Türkistan ile ilgilenmeye başlamışlardı. İki ülke arasında 1857'de ilk İngiliz elçisinin Kaşgar'a gelmesi ile başlayan ilişkiler zaman içinde gelişti ve sonunda 1873 yılında ilk kez bir İngiliz-Doğu Türkistan ticaret anlaşması imzalandı¹¹⁵.

Yakup Bey çevresindeki ülkeler ile diplomatik ilişkilerini sürdürürken Çin ordusu da Doğu Türkistan'a doğru harekete başlamış ve İşgalci güçler 1869'da Şansi ve 1873'te Kansu bölgelerini ele geçirmişlerdi. Çin 1875 Haziran'ında Rusya ile de anlaşarak ordunun iâşesinin bu ülke tarafından sağlanmasını da başardı. İngiliz tarafında ise yeni durum hakkında farklı görüşler vardı. Hindistan Valiliği Yakup Han'a ihtiyaç olmadığını savunurken dışişleri Doğu Türkistan'ın bağımsızlığından yanaydı. Bu sebeple İngilizler Pekin'de, Çin ile Doğu Türkistan arasında barışı sağlamaya çalışmışlardır. Ancak bu konuda başarılı olamamışlar ve Çin orduları uzun süren mücadelelerden sonra 16 Aralık 1877'de Kaşgar'ı ele geçirmiştir¹¹⁶.

¹¹² Fletcher, **a.g.e.**, s. 330.

¹¹³ Saray, **a.g.e.**, s. 151-152.

¹¹⁴ Yalçinkaya, **a.g.e.**, s. 92.

¹¹⁵ Saray, **a.g.e.**, s. 151-153.

¹¹⁶ **A.e.**, s. 154-156.

c) Tibet

Rusların ilgilendiği diğer bir ülke ise Tibet'ti. 18. yüzyıl sonlarında Rus tüccarlar Tibet'te bulunuyorlar ve bunlar İngilizlerin sahip olduğundan daha fazla bir özgürlüğe sahip bulunuyorlardı. İngilizler Tibet'e giremiyorlar ancak 1774'te bu ülkede bulunan İngiliz Elçisi George Bogle'a verilen bilgiye göre Ruslar yanlarında kendilerine eşlik eden bir görevli olduğu halde ülkede dolaşabiliyorlardı¹¹⁷. Bununla birlikte Sibiryadan gelen ürünler de Tibet'te satılabiliyordu. 1792'de bu ülkede ortaya çıkan yeni durumdan Rus ürünleri ve tüccarlarının nasıl etkilendiği bilinmese de Rusların Tibet'e olan ilgileri sürüyordu. 19. yüzyıl başlarında Pekin'de gerçekleşen görüşmelerde Rus elçisi Kont A. Golovkin'in istekleri arasında Tibet üzerinden Hindistan ile ticaret yapılması da vardı¹¹⁸. Golovkin'in başarısız çabalarına rağmen 1830'larda Rus ürünleri Tibet'e gelmeye devam ediyordu¹¹⁹.

Rusya'nın Tibet'e olan ilgisi burada gözü olan İngiltere'yi rahatsız etti. 1814-16 Nepal savaşının sürdüğü yıllarda İngilizlerin Batı Himalayalar'daki Kumaon ve Garhwal'a göz dikmelerinin ardında Tibet'teki Rus tüccarları hakkında kulaklarına gelen bazı söylentiler vardı¹²⁰. 1820'lerde ise Doğu Türkistan ile birlikte Tibet'te de iki taraf birbirlerini takip etmeye başlamış¹²¹ ancak 19. yüzyıl boyunca önemli bir kazanç sağlayamamışlardır.

C. Diğer Bölgelerde Rus İngiliz Rekabeti

1. İran

Rusya 19. yüzyıl başlarında hakimiyeti altında olan Gürcistan'a saldırdığı gibi Osmanlı'nın zayıfladığı bu dönemde Kafkaslardaki etkinliğini arttırdı. Ayrıca 1807'de Tilsit'te Rusya ile Fransa arasında Hindistan aleyhine ve İngiliz ticaretine

¹¹⁷ "Bogle'ın görüşmeler hakkındaki raporu, Tashichodzong, 5 Temmuz 1774'ten 14 Temmuz 1774'e" naklen Lamb, **a.g.e.**, s. 89.

¹¹⁸ Fletcher, **a.g.e.**, s. 322

¹¹⁹ **A.e.**, s. 328

¹²⁰ **A.e.**, s. 397

¹²¹ **A.e.**, s. 327

darbe vuracak şekilde bir anlaşma imzalandı¹²². İngilizler ise bu durum İran, Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Sihler ile yakınlaşmaya karar verdiler.

İngilizler Tahran'a gönderdikleri elçileri aracılığı ile İran'ı Fransa ve Rusya'dan kendisine yarardan çok zarar geleceğine ve Rusya'yı ancak ona düşman bir ülkenin durdurabileceğine inandırmaya çalıştılar. Bu çabaların sonucunda iki ülke arasında 12 Mart 1809'da bir savunma anlaşması imzalandı¹²³.

1826'da Rusya İran'daki iç karışıklıklardan faydalanmak için bu ülkeye savaş ilan ederek Tebriz'e kadar ilerledi. Ancak bu sırada Osmanlı ile de sorunlar yaşamaması sebebi ile Çar barış yapmayı tercih etti ve aynı yıl iki ülke arasında Türkmençay Anlaşması imzalandı. Böylece anlaşmadan doğan hakları sebebi ile Rusya Erivan ile birlikte Aras Nehri'nin Batısını hakim olmuş oluyordu¹²⁴. Rusya bu savaştan kazançlı çıkarken 1807 anlaşmasına göre İran'a yardım etmesi gereken İngilizler savaşı İran'ın başlattığını ileri sürerek bunu yerine getirmediler ve bu sebeple İran'da İngilizlere duyulan güven yok oldu¹²⁵.

İran'daki yeni durum Hindistan'daki İngiliz çıkarları için tehlike olmaya başladığı gibi İngiliz kamuoyunda tartışılmalara yol açıyordu. Diğer tarafta Rusya İran'dan yeterince toprak aldığı ve burada nüfuz kurduğu kanaatindeydi. Ancak bu durum İran'ı rahatsız ediyordu. Bu sebeple Rusya dikkatleri başka tarafa çekmek için İran'ı doğuya sefer yapmaya teşvik etmeye başladı¹²⁶. Böylece olaylar Afganistan ve Türkistan üzerine kaydığından iki tarafın ilgisi de bu bölgeye yöneldi, ve bir süre için İran unutuldu.

İki ülkenin mücadelesi sürdüğü, İngiltere'nin Afganistan'da nüfuz elde ettiği, Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgal ettiği dönemde İran iki taraf için de yeniden gündeme geldi. Bu sefer amaç İran'da iktisadi imtiyazlar elde etmektir. Bu sebeple İngiltere 1872 yılında Baron Julius de Reuter aracılığı ile İran'a bir teklif sundu. Buna göre İngiltere Basra körfezinden Hazar'a kadar tren yolu yapacak, ülkedeki madenlerini işletecek ve kârın %15'ini İran'a verecekti. Rusya ise İran'a başka bir

¹²² Kurat, **a.g.e.**, s. 300

¹²³ Bayur, **a.g.e.**, s. 237

¹²⁴ Kurat, **a.g.e.**, s. 323.

¹²⁵ Bayur, **a.g.e.**, s. 248.

¹²⁶ Mehmet Saray, **British, Russian and Ottoman Rivalry in Turkistan: Four Studies on the History of Central Asia**, y.y., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s. 76-77.

teklifte bulundu. Onun sunduğu teklife göre İran Tebriz ile Julfa arasına bir demir yolu yapacak bunu kırk dört yıl boyunca işletecek ve yatırımın %6.5'ü Rus hükümeti tarafından garanti altına alınacaktı. İran çaresizlik içinde bu iki teklifi de reddetme yolları aradı. Sonunda İngiltere ve Rusya karşı karşıya gelmemek için tekliflerini geri çektiler¹²⁷.

2. Afganistan

Türkmençay Anlaşması'ndan sonra İran'da kendisine duyulan güveni kaybeden İngiltere Rusya'ya karşı yeni bir savunma bölgesi kurmak için ilgisini Afganistan'a yoğunlaştırmaya başladı. Ayrıca yukarıda da bahsedildiği gibi Rusya İran'ı doğuya doğru sefer yapmaya teşvik ediyordu. İran'ın hedefinde ise Afganistan'daki Herat bölgesi vardı. Ancak Herat'ın İran hakimiyeti altına girmesi Rusya'nın da bu bölgede gücünü arttıracığından İngilizler için Hindistan güvenliği açısından bir tehlikenin doğmasına sebep olacaktı.

İngilizler bu sorunu çözmek ve Afganistan'a müdahale etmek için önce birkaç yol üzerinde durdular. Sonunda bu ülkenin başına kendileri ile iş birliği yapacak birini geçirme kararı verdiler ve Afgan tahtına oturacak kişi olarak Şah Şüca'yı seçtiler. İngilizler bu tasarılarını gerçekleştirmek için Sihler'den de yardım almayı düşünüyorlardı. Sonunda bu üçü arasında 1838 yılında bir anlaşma yapıldı ve buna göre, Şah Şüca tahta geçtikten sonra Sih maharacasının sınırlarını tanımayı, İngiliz ve Sihlere danışmadan diğer ülkeler ile ilişki kurmamayı ve Afganistan üzerinden bu iki ülkenin toprakları işgal etmek isteyenlere karşı onları korumayı kabul etti¹²⁸.

Müttefik güçler İngiliz tarafından 15.000 ve Şah Şüca'nın topladığı 6000 asker ile 1839 yılında Afganistan üzerine ilerlemeye başlayarak ilk hedefleri olan Kandehar'ı aldılar. Bundan sonra müttefik güçler sırasıyla Gazne ve Kandil'i alarak Afganistan'ın tamamında hakimiyeti sağlamışlardır.

İngilizler ilk önce Afganistan'da yer alan beyleri kendi taraflarına çekmeyi başardılarsa da bu ülkede kalışlarının uzaması ve halka kötü davranmaları yüzünden

¹²⁷ Madhavan K. Palat(haz.), **History of Civilizations of Central Asia**, C. VI. , Unesco Publishing, 2005, s. 104.

¹²⁸ Bayur, **a.g.e.**, s. 256-257.

kendilerine karşı isyan başladı. Hızla büyüyen bu isyan sonucunda Afgan liderler ile bir anlaşma yaparak bu ülkeden ayrılmak zorunda kaldılar. Böylece İngilizlerin Afganistan'a ilk müdahaleleri başarısızla sonuçlandı.

Yukarıda da gösterildiği gibi Rusya Kırım savaşından sonra Asya içlerine doğru yeniden ilerlemeye başlamıştı. Ancak İngilizler önceleri bunu bir tehdit olarak görmemişler ve Afgan hükümdarı Şir Ali'nin yardım isteğini de geri çevirmişlerdi. Fakat kamuoyunun baskısı ve bölgeye gelen uzmanların görüşleri üzerine İngilizler bu yeni durumu dikkate almaya başladılar ve Şir Ali'nin 1868'de ikinci kez kendilerinden yardım istemesi üzerine Afganistan'a silah yardımıyla bulundular¹²⁹.

İngilizlerin Afganistan'daki faaliyetleri Rusya'yı endişelendiriyordu. Ona göre İngilizler Afganistan'ın önderliğinde Türk devletleri ile bir konfederasyon kurarak kendisini Türkistan'dan atma planları yapıyordu. Rusya'nın endişeleri iki taraf arasında temasların başlamasına sebep oldu. Sonunda iki ülke uzun görüşmelerin ardından hakimiyet alanları arasında bir tampon bölge kurmaya karar vererek 1873'te yaptıkları bir anlaşma ile Afganistan'a müdahale etmemeyi kabul ettiler¹³⁰.

İngilizler anlaşmadan sonra Afgan olaylarına ilgisiz kalmaya başladıkları gibi Rusların devam eden işgallerine umursamadılar. Ancak İngiltere'deki Liberal Parti'nin bu umursamazlığı bir sonraki seçimlerde muhafazakarların iş başına geçmesine sebep oldu¹³¹. Muhafazakar parti Asya olaylarına ilgisiz kalan önceki yöneticileri görevden alarak Hindistan'a Lytton'u 1876'da genel vali olarak atamış ve yeni genel vali Quetta'yı alarak burayı kendisine üst yaptı¹³². Ayrıca İngilizler Londra'daki Rus elçisine Türkistan'daki ilerlemeleri durdurmalarını ve Merv'i işgal etmemeleri aksi halde kendilerinin gereken tedbirleri alacaklarını bildirdiler¹³³.

Genel Vali Lytton bundan sonra Afganistan hükümdarı Şir Ali ile temasa geçerek onunla dostluk kurmaya çabalayacaktır. Ancak Şir Ali İngilizlere güvenmedi için bu dostluğun kurulması çok zordu. İngilizler bu konuda 1877'de Afganistan'ı

¹²⁹ Saray, **Afganistan ve Türkler**, 2. bs., İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, Şubat 1987, s. 93-94

¹³⁰ **A.e.**, s. 97-98

¹³¹ **A.e.**, S. 99-100

¹³² Madhavan, **a.g.e.**, s. 108

¹³³ Saray, **a.g.e.**, s. 100-101

ziyaret eden Osmanlı Devleti'nin elçilerinden de yardım istemişlerdir. Ancak Onların yaptığı görüşmelerden de bir şey elde edilemeyecektir¹³⁴.

Temmuz 1879'da Rusya Berlin kongresinde büyük bir darbe almış ve yüzünü tamamen doğuya dönmüş, Moskova gazetesi bunu Rusya için Türkistan'ın tamamında nüfuz kurma zamanı geldi diyerek ilan etmişti¹³⁵. Bu sırada Rusya 22 Temmuz 1877'de Afganistan'a bir elçi göndermiş ve elçi Afganlar ile İngilizlerin arasını açmaya çalışmıştı¹³⁶. Lytton da bunun üzerine Afganistan'a bir heyet göndermek istemiş, ancak elçilik heyeti çeşitli sebeplerle Afganistan'a sokulmamıştı. Bir süre sonra ise Ruslar İngiliz baskısı yüzünden Afganistan'daki elçilerini geri çektiklerini açıklayacaklardır. Buna rağmen İngilizler elçilerin ülkeye sokulmamasını bahane ederek Afganistan'a savaş açmıştır¹³⁷.

II. Afgan-İngiliz savaşı 21 Kasım 1878 tarihinde başladı. İngilizlerin saldırıları üzerine Şir Ali Rusya'dan yardım sağlamak üzerine ülkeden ayrıldı ve yerini oğlu Yakup Han'a bıraktı. Ancak Rusya onun ülkeye dahi girmesini engellemiş ve Şir Ali de bir süre sonra 21 Şubat 1789 tarihinde ölmüştür. Onun ölümü üzerine Yakup Han İngilizlerle anlaşma yoluna gitti ve iki taraf arasında 20 Mayıs 1789 tarihinde bir anlaşma yapıldı¹³⁸. Buna göre İngilizler Afganistan'ın dış ilişkilerini denetleyecek ve dışarıdan gelecek saldırılara karşı onu koruyacak, Kabil'de bir İngiliz elçisi bulunacak ve Hayber ve Miçni boğazlarını İngiliz hükümeti denetleyecekti¹³⁹.

Barış sağlanmış gibi görünüyordu. Ancak Kabil'e yollanan İngiliz elçisinin burada öldürülmesi olayları yeniden başlattı. İngilizler hemen General Robert'ı bölgeye yolladılar ve Yakup Bey tarafından da ikna edilemeyen general çok zorlanmadan Kabil'e girdi. Şimdi hakimiyet İngilizlerin elindeydi ancak Buna rağmen ülkede sükunet Şir Ali'nin yeğeni Abdurrahman Han bölgeye gelene kadar sağlanamadı. İngiliz güçlerinin ülkeden geri çekilmeye hazırlandığı sırada ise Sir Ali'nin beşinci oğlu Muhammed Eyüp Han'dan gelen bir saldırı yüzünden onun üzere

¹³⁴ A.e., s. 102 vd. Afganistan meseleleri sebebi ile bu dönemde gerçekleşen İngiliz-Osmanlı münasebetleri için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu(haz.), **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2002 s. 83-102

¹³⁵ Saray, **British**, s. 121-122

¹³⁶ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s. 93.

¹³⁷ Madhavan, **a.g.e.**, s. 108.

¹³⁸ Saray, **a.g.e.** s. 123.

¹³⁹ Bayur, **a.g.e.**, s. 451.

saldırıya geçildi. Sonunda Eyüp Han Herat'a kaçtı ve onun peşinden giden Abdurrahman Han bu bölgenin de hakimi oldu¹⁴⁰.

Bundan sonra gelişen olaylar Rus-Afgan ve Afgan-İngiliz(ya da Hint) sınırlarının çizilmesi ile sonuçlanacaktır. Bunlardan birincisi Rusya'nın Türkmenistan'ı işgalidir. Ruslar burada Merv bölgesini işgal ettikten sonra Penjeh'e ilerlediler. İngilizler, Ruslar ile Penjeh bölgesi üzerinde görüştükleri gibi Herat'a yapılacak bir saldırıyı savaş sebebi sayacaklarını belirttiler. Bu görüşmelerin sonunda Afganistan'ın kuzeybatısında Rus-Afgan sınırı Hari Rud'daki Zülfikar'dan Amu Derya'daki Hoca Saleh'e kadar olan hat olarak belirlendi. 1891'de ise iki ülkenin kuzeydoğu sınırı çizildi ve Amu Derya'nın kuzeyinin Rusya'ya ve güneyi Afganistan'a ait olduğu kabul edildi¹⁴¹.

1893'te ise Hindistan ile Afganistan arasında sınırlar çizildi¹⁴². Ancak Durand hattı olarak bilinen bu sınırlar Afganlılar tarafından hoş karşılanmamış ve iki taraf arasında bir çok soruna sebep olmuştur¹⁴³. Son olarak 1904 yılında İran Afgan sınırı çizildi ancak Afganistan kabul, İran'ın reddettiği bu sınırlar sorunların çözümüne katkı sağlamadı¹⁴⁴.

İngiliz-Rus mücadelesi 20. yüzyıl başlarında da sürmeye devam etti. Ancak Almanya'nın yükselişi iki tarafı birbirine yakınlaştırdığı gibi 1907 anlaşması ile Afganistan, İran ve Tibet üzerindeki mücadele büyük ölçüde son buldu.

¹⁴⁰ Saray, **a.g.e.**, s. 123-125.

¹⁴¹ Madhavan, **a.g.e.**, s. 109.

¹⁴² **A.e.**, s. 110.

¹⁴³ Saray, **a.g.e.**, s. 127-128.

¹⁴⁴ Madhavan, **a.g.e.**, s. 110.

V. BÖLÜM: İNGİLİZLER TARAFINDAN TİBET'E DÜZENLENEN ASKERİ HAREKAT(1904)

A. Çin'in Durumu ve Tibet Üzerindeki Nüfuzu

Daha önce de bahsedildiği gibi Tibet üzerindeki Çin hakimiyeti 1792 yılında zirveye varmış ve bundan sonra sürekli düşüşe geçmişti. Bu gerileyişte Çin'de yaşanan Afyon savaşları gibi dış ve Taiping ayaklanması gibi iç olayların etkisi vardı¹. 19. yüzyıl sonlarında yaşanan 1895 Çin-Japon savaşında bu durum kendini daha fazla gösterdi. Çin bu savaşta yenilmiş ve Kore'deki haklarını ve Formoza'yı kaybetmişti².

Bütün bunların sonucu olarak 1841 Tibet-Sih, 1857 Nepal-Tibet savaşı 1862-1865 Niyagon savaşlarında Tibet tek başına mücadele etti. Tibet, 1904 yılında İngiliz askeri güçlerinin karşısına da tek başına çıktı ve bütün bu meseleleri tek başına sonuçlandırdı³.

Çin 1895 yılında 13. Dalay Lama⁴'nın tahta çıkışında da söz sahibi olamadı⁵. Ayrıca 1895'te gerçekleşen Çin Japonya karşısındaki malubiyetinin etkisi ile 13. Dalay Lama ambanların otoritesini tanımadığı gibi Çinlilere randevu vermeyi de reddetti ve ülkesindeki sivil Çinlileri kendi otoritesine göre yargıladı⁶.

Tibet merkezli düşünüldüğünde dış olaylar diyebileceğimiz bu sorunlar yanında bir de Tibet içerisinde yaşanan sorunlar vardır. Çin'in Lhasa'daki daimi gücü yüz askerden oluşuyor bunun yanında üç yılda bir değişen bir birlik daha bulunuyordu. Üç yılda bir ülkelerine geri dönen askerler arkalarında Tibetli eşlerinden ve metreslerinden doğan çocuklar bırakıyorlar ve bu çocuklar daimi birliklere asker olarak alınıyorlardı. Sonuçta Tibet'te melez, Çin üniforması giyen ancak Tibetçe konuşan bir askeri güç oluşmuş oldu. Bu birlikler askeri talim

¹ Sarıali, **a.g.t.**, s. 27.

² 1894 Çin-Japon savaşı için bkz.: Eberhard, **a.g.e.**, s. 329.

³ Goldstein, **a.g.e.**, s. 44.

⁴ 13. Dalay Lama 1874 yılında doğmuş ve üç yıl sonra Dalay Lama olarak seçildiğinde kendisine Ngabang Lobsang Thoubdan Djamtsö (Gyatso) adı verilmiştir bkz: Sümer, **a.g.e.**, s. 141; Kendisi 1895-1933 yılları arasında hüküm sürmüş ve tahta bulunduğu dönemde büyük bir gücü sahibi olduğu için Büyük 13. (Great 13th) olarak anılmıştır bkz. Melvyn, **a.g.e.**, s. 42; 13. Dalay Lama hakkında daha fazla bilgi için bkz. **a.g.e.**, s. 41 vd..

⁵ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 195.

⁶ Lamb, **Britain**, s. 226.

yapmıyorlardı. Görevleri bazı törenleri gerçekleştirmek ve merkeze rapor vermekten ibaretti. Askerlerin maddi durumları da o kadar kötüydü ki evleri dolaşıp geleneksel Çin danslarını yaparak para kazanıyorlardı. Bu melez birlikler ne Çinliler ne de Tibetliler tarafından seviliyorlardı.⁷

B. Rusya-Tibet Yakınlaşması

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı Rusya-Tibet ilişkilerinde önemli bir dönemdir. Bu yıllarda Tibet, Çin'in zayıflaması üzerine İngiliz tehdidine karşı yeni bir müttefik arayışına girişmiştir. Bu konudaki iki seçenektен biri olan Fransız yardımı bu ülkenin Tibet'i Hıristiyanlığa döndürme amacı yüzünden reddedilmiştir⁸. Sonunda 13. Dalay Lama yüzünü Rusya'ya dönmüş yardımcı Dorjjeff⁹ aracılığı ile bu ülke ile temas kurmuştur¹⁰. Bu dönemde Rusya'nın Tibet'te güçlü bir imajı vardı. Tibetlilerin inanışına göre eskiden Budist olan Keşmir ve çevresindeki ülkeler kuzeyde güçlü bir Budist lider çıkıncaya kadar Müslüman olarak kalacaklardı. Budist

⁷ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 190-191

⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 229.

⁹ Dorjjeff Buryat Moğolları'ndan iyi eğitim görmüş bir rahipti. Tibetliler tarafından Tsenpi Khenpo olarak tanınıyordu bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 205

¹⁰ 19 yüzyıl başlarında Rusya'nın Tibet'e yakınlaştığından bahsetmiştik. Bu dönemde ayrıca Tibet'e bir çok keşif heyetleri de yollanmışlardır. 1872'de Pekin'den Tibet'e doğru yola çıkan bir Rus heyetinin amacı bu ülke üzerinden Nepal ve Bhutan'a giden yeni yollar bulmak Sikkim ile olan bağlantıları güçlendirmek ve Darjeeling ile Kalküta arasında bir tren yolu kurmak idi bkz.: Lamb, **a.g.e.**, s. 133. 1879-81 yılları arasında bu sefer başka bir Rus N.W. Prjewalskiy bir bilim heyeti ile birlikte Tibet'e gezi düzenledi. Prjewalskiy anılarında da belirtti üzere Tibet'te bir çok engelle karşılaşmış başkent Lhasa'ya yaklaşmasına rağmen buraya birkaç kilometre mesafe durdurulmuş ve geri çevrilmişti bkz.: N.W. Prjewalskiy'in seyahatnamesi için bakız: N.W. Prjewalskiy, **Tibet Seyahatnamesi**, çev: Ömer Cenap Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990. 1899-1901 arasında P. K. Kozloff yönetiminde bilim heyeti Doğu Tibet'teki Kam bölgesinde bulunmuştur. Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından düzenlenen bu seyahate İmparator bağış yapmıştır. Heyet Altaylar'dan yola çıkmış ve Kozloff'ın da belirttiği gibi yerel Çinli yöneticiler tarafından iyi karşılanmışlardır. Rus araştırmacılar Tibet'te buldukları sırada Lhasa'ya da gitmek istemişler ancak bu isteklerine olumlu cevap alamadıkları gibi Tibetli güçlerin silahlı direnişi ile de karşılaşmışlardır. Bunun dışında seyahat iyi geçmiş ve 8000 millik bir alan içerisinde tarih, coğrafya ve etnografya gibi değişik alanlara ait araştırma yapılmıştır bkz.: P. K. Kozloff'un seyahati için bkz: P.K. Kozloff, "Russian Tibet Expedition 1899-1901", **The Geographical Journal**, C. XIX/5, Mayıs 1902, s. 576-598. Yaklaşık aynı tarihlerde Rusya'nın iki kişiyi daha Tibet'e yolladığı görülmektedir. Bunlardan birisi bir Kalmuk olan O. M. Norzunoff'dur ve 1899'da Tibet'e gönderilmiştir bkz.: G. G. Tsybikoff, "Journey to Lhasa", **The Geographical Journal**, C. XXIII/1, Ocak 1904, s. 97. Diğer Rus üniversitelerinde eğitim görmüş Buryat Moğolları'ndan Budist M. Tsybikoff'dur. 1900-1901 yılları arasında Tibet'te bulunmuş ve Lhasa'yı ziyaret etmiştir. Rus araştırmacı burada bulunduğu süre boyunca değişik konuları içeren 319 ciltlik bir kitap koleksiyonu toplamıştır **A.e.**, s. 92. Burada bahsedilen heyetler bizim tespit edebildiklerimizdir. Bu dönemde daha fazla Rus araştırmacı ve gezginin Tibet'e gitmiş olması mümkündür.

liderin çıkacağı kuzeydeki bu ülke Kuzey Shambala olarak anılıyordu. Dorjief Rusya'ya yaptığı bir seyahatten döndükten sonra Tibet'te bu efsanevi ülkenin Rusya olduğu söylentisini yaymaya başladı. Yani güçlü Budist liderin çıkacağı ülke burasıydı. Dahası Moğolistan'ı topraklarına kattığından beri Rusya da insanların Budizm'e geçmeye başladığı ve Çar'ın da ileride Budist olabileceği Dalay Lama ve çevresine anlatılıyordu.

Dalay Lama 1901 yılında Dorjief'i Rusya'ya gönderdi. Rus basında da büyük ilgi bulan bu ziyaret Rus resmi makamlarınca 1901 Temmuz'da açıklandı. Rus Dışişleri Bakanlığı İngiliz Büyükelçisi'ne verdiği bilgide bunun dini amaçlı bir ziyaret olduğunu belirtiyordu. Aynı yıllarda Çin basınında Çin ve Rusya arasında gizli bir anlaşmanın yapıldığı ve bir tehlike olması durumunda iki tarafın birbirlerine yardım edeceği haberleri çıktı. Çin resmi makamları bu söylentileri reddetti. Daha sonra 1903'te Lord Curzon Tibet'e bir hareket düzenlemeye hazırlandığı günlerde Rusya bir açıklama yaparak Tibet hakkında ne Tibet ile ne de Çin ile bir anlaşma yaptığı açıkladı¹¹.

C. Harekat Öncesi İngiliz-Tibet İlişkileri

1. 1876–1899 Arasında İngiliz-Tibet İlişkileri

İngilizler Afyon savaşları sonunda elde ettikleri haklara rağmen Çin'e kara yolu ile de ulaşmak istiyorlardı. Bunun için Tibet ve Doğu Türkistan üzerinden Çin'e bir heyet göndermeyi düşünmüşler ve Tsungli Yamen(Zongli Yamen)¹² ile yapılan görüşmeler sonunda Chefoo Anlaşması(1876)'na şu ek maddeyi koydurmayı başarmışlardır.

“Majestelerinin hükümeti gelecek sene Pekin yolu üzerinden, Kansu ve Kokonor'dan veya Ssu-Ch'uan yolu üzerinden Tibet'e ve oradan Hindistan'a göndermek istediğinden Tsungli Yamen(Zongli Yamen) bu duruma önem verdiğinden zamanı geldiğinde gerekli pasaportları sağlayacak ve Tibet'teki yüksek

¹¹ A.e., s. 62-65.

¹² Bkz.: **Bölüm IV**, s. 100

rütbeli makamlara ve oradaki elçi[Amban]ye mektup gönderecektir. Eğer heyet bu yol üzerinden gönderilmez ama Hindistan sınırını geçerek Tibet'e giderse Tibet'teki Çin elçisi(Amban) ne mesaj yollayacak ve elçi(Amban) bu duruma önem vererek heyet ile ilgilenmesi için bir memuru gönderecektir; Ve heyet için pasaport Tsungli Yamen(Zongli Yamen) tarafından sağlanacak ve heyetin geçişi engellenmeyecektir.”¹³

Tibet ile yapılacak ticaretin önemi tüccarlar tarafından belirtilse de Hindistan Hükümeti uzun bir süre bu anlaşmadan doğan haklarını kullanmayı düşünmedi. Anlaşmanın imzalanmasından sonra ilk kez 1885'te Bengal Valiliği Sekreteri Colman Macaulay bu konuda girişimlere başlasa da çabaları Çin'in değişik sebeplerle öne sürdüğü engellere takıldı. Bununla birlikte İngilizler Burma'da çıkan olaylardan¹⁴ sonra 1886'da Çin ile bir anlaşma imzalayarak önceki anlaşmada doğan haklarından vazgeçtiler ve Hindistan ve Tibet arasındaki ticareti Çin'in sorumluluğuna bıraktılar¹⁵. Anlaşmanın konu ile ilgili dördüncü maddesi şöyledir:

“Chefoo Anlaşması'ndaki ek hükme dayanarak Tibet'e gönderilmek istenen heyetin önüne Çin Hükümetinin engeller çıkarması sebebi ile İngiltere bu heyetin gönderilmesinin iptaline razı olmuştur.

İngiltere'nin ileride Tibet ile Hindistan arasında ticaret yapılması için düzenleme yapılması yönündeki arzuya verilen önem dolayısıyla durum iyice incelendikten sonra ticareti ilerletmek ve geliştirmek için tedbir almak ve insanları

¹³ Lamb, **a.g.e.**, s. 143-146

¹⁴ Çin'in komşusu olan Burma batısındaki Assam'ı işgal etmiş ve böylece Hindistan'da İngilizler ile de komşu olmuştu. Bundan kısa bir süre sonra iki taraf arasında çıkan 1824-1826 I. Birmanya(Burma)-İngiliz savaşında İngilizler galip çıktı ve Assam, Manipur, Arakan ve Tenasserim'i aldılar. 1852'de İngilizler'in Kalküta-Singapur arasındaki kıyalarda hakimiyet kurmak istemesi sebebi ile iki ülke yeniden savaştı. II. Birmanya(Burma)-İngiliz Savaşı'nda mağlup olan Birmanlar Yukarı Burma'ya çekilmek zorunda kaldılar. 1885'te İngilizler, Çin ile kara yolu ile ticaret yapabilmek için Burma'ya bir kez daha saldırdılar ve bu ülkeyi tamamen İngiliz hakimiyeti altına aldılar bkz.: “Myanmar,” **Anabritanica**, C. XVI, İstanbul 2004, s. 382-383. Ancak Burma üzerinde Çin'in hakları vardı ve her on yılda bir Burma'dan Çin'e hediyelerle birlikte bir heyet gidiyordu. Bu sebeple Burma üzerinde oluşabilecek anlaşmazlıklar Çin ve İngiltere arasında sorunlar yaratılabildi. İngilizler bunu önlemek için Çin ile 1886'da bir anlaşma imzaladılar bkz. A. W. Ward- G.P. Gooch(haz.), **Cambridge History of British Foreign Policy: 1866-1919**, C. III, Cambridge, Cambridge University Press, 1923, s. 196. 1885 Burma-İngiliz savaşının çıkış sebeplerinden biri de bu ülke üzerindeki Fransız-İngiliz mücadelesidir bkz.: **A.g.e.**, s. 193-195.

¹⁵ Bell, **a.g.e.**, s. 59.

uyarmak ve teşvik etmek Çin hükümetinin görevi olacaktır. Pratik sebeplerle, Çin hükümeti ticari düzenlemeleri yerine getirmek için çalışmalarını sürdürecektir. Ancak önüne geçilmez engeller çıkması halinde İngiliz Hükümeti gereksiz yere sorunun üzerine gitmeyecektir.”¹⁶

Anlaşmadan sonra İngilizler Asya’da gelişen Rus tehdidine karşı Çin’in dostluğunu kazanmak için Tibet sorununu rafa kaldırmak istemişlerdir. Ancak bundan sonra gelişen olaylar Tibet ile Hindistan Valiliğini yeniden karşı karşıya getirmiştir¹⁷.

1885 yılında Tibetliler, Chefoo Anlaşması’ndan haberdar olduktan sonra buna büyük bir tepki göstermişler ve Tibet Milli Meclisi İngilizleri kesinlikle ülkeye sokmama kararı almıştır. Mançular da onların fikirlerini değiştirememişler ve bu sebepten 1886 anlaşmasında Burma’yı İngilizlere bırakmaya razı olmuşlardır. Aynı zamanda Tibetliler Sikkim’e yakın bir kasaba olan Phari¹⁸’deki yetkilileri aracılığı ile bu ülkeye haber yollayarak İngilizlerin Tibet’e girişlerine kesinlikle izin vermemelerini istemişlerdir. Bunun yanında Sikkim’de kendilerine ait bulunan sivil bir bölgeyi Tibet sınırında bulunan Kabuk’a taşıma planları İngilizler Tibetlileri yeniden karşılarında bulmuşlardır. İngiliz girişimlerine karşı Tibetlilerin sınırlarında bulunun kontrol noktasını daha güneye kaydırmaları İngilizlerce saldırgan bulunmaktır. Sonunda Çin’e makamlarını da taşınan sorun iyice büyümüştür. Karşılıklı mektuplaşmalar ile bir çözüm sağlanamamış ve sonunda 2000 kişilik İngiliz gücü 4 top ile yola çıkarak Tibet’e saldırmış ve iki taraf 21 Mart 1888’de Tibet sınırına yakın Sikkim topraklarında çarpışmıştır. Sonuçta Tibetliler Batı silahlı güçleri ile yaptıkları bu ilk çarpışmayı kaybetmişler ve sağ kalanlar Yatung¹⁹,a kadar sürülmüşlerdir²⁰.

İngilizler çarpışmadan sonra Çin’i endişelendirmemek için hemen Hindistan’a geri dönmüşlerdir. Olay üzerine Ambanlar da Hindistan’a gelmiş ve burada yapılan görüşmelerde İngilizler sadece Sikkim üzerine koruyuculuk haklarının kabulünü istemişlerdir. Hindistan’da gerçekleşen ve bir yıl süren görüşmeler bir anlaşma

¹⁶ Çin-İngiliz Anlaşması 24 Temmuz 1886: **FO 93/23/11**.

¹⁷ Lamb, **a.g.e.**, s. 174-175.

¹⁸ Bkz.: Harita 1, s. 142.

¹⁹ bkz.: Harita 3, s. 144.

²⁰ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 199-200.

imzalanmadan bitse de İngilizlerin endişelerinin artması üzerine 1890 yılında iki taraf arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bundan üç yıl sonrada buna ek olarak bir ticaret anlaşması daha yapılmıştır. Birinci anlaşmaya göre İngilizlerin Sikkim üzerindeki hakları Çin tarafından gerçekleştiriliyor ve sonradan imzalanan ticaret anlaşması ile İngilizlerin Sikkim sınırına yakın bir Tibet bölgesi olan Yatung'da bir Pazar kurmalarına izin veriliyordu²¹.

1890 ve 1893'te yapılan bu iki anlaşma Tibet-İngiliz ilişkilerine bir düzen getirmedi. Öncelikle Tibetliler, Çin ve İngiltere arasında yapılan bu anlaşmayı onaylamamışlardır²². İkinci olarak İngilizler yapılan incelemelerden sonra Yatung'un uygun bir ticaret merkezi olmadığı görmüşlerdir. Her ne kadar Hindistan Hükümeti bunun geçici bir durum olduğunu düşünse de bu sorun sürmeye devam etmiştir²³. Ayrıca Yatung'da yeni sınırlar bir türlü çizilemiyordu. 1895'te Tibetliler Çin'in bu konuda yapacağı çabaları desteklemeyeceklerini belirtmişlerdi²⁴. Sonuçta sınır sorunu diğer sorunlar ile birlikte 19. yüzyılın son yıllarında da devam etti ve bundan sonra Tibet sorunu Hindistan'ın yeni Genel Valisi Lord Curzon'un sert kişili ve yaklaşan Rus tehlikesi göz önüne alınarak yeniden şekillendi.

2. Lord Curzon Dönemi(1899–1905)'nde İngiltere'nin Tibet Politikası

Lord Curzon'un 1899–1905 yılları arasında Hindistan Genel Valiliği yapmış önemli isimlerden biriydi. Hindistan olaylarında katı bir tutum gösteren Curzon sert mizaçlıydı²⁵. Genel Vali Tibet konusunda öncekinden daha güçlü bir siyasetin takip edilmesinden yanaydı. Bu tutumunda kendi sert kişiliği yanında gelişen Rus tehdidine gösterdiği tepkinin de etkisi vardı²⁶. Ona göre Tibet ile doğrudan temaslara girişilmeli ve Yatung'daki pazar yerinin Phari'ye taşınması gerekiyordu.

²¹ Bell, **a.g.e.**, s. 62.

²² **A.e.**, s. 61.

²³ Lamb, **a.g.e.**, s. 208-209.

²⁴ **A.e.**, s. 211.

²⁵ Bayur, **a.g.e.**, s. 468.

²⁶ Lamb, **a.g.e.**, s. 239.

Yeni Genel Vali 1899 Son baharında Tibet ile doğrudan girişimlere başlamak için harekete geçti ve Bhutanlı bir tüccar olan Ugyen Kazi aracılığı ile Dalay Lama'ya bir mektup yolladı. Ancak bu ilk girişim Tibetliler tarafından iyi karşılanmadığı gibi Yüzbaşı Kennion'un yaptığı çabalardan da sonuç alınamadı²⁷. Ancak 1901 yılında Ugyen Kazi aynı görevle yeniden Tibet'e gönderildi. Dalay Lama'nın tepkisi ise önceki göre daha umut kırıcı oldu. Kendisi mektubu hiç açmadan geri yolladığı gibi mesajında Ambanlar ile görüşmeden yabancılar ile temas kuramayacağını belirtiyordu²⁸.

Bu arada 1900'de Hindistan'a Rusya ve Tibet ile ilgili haberler geliyordu. Basında çıkan haberlere göre Dalay Lama'nın yardımcısı Dorjjeff Rusya'yı ziyaret etmişti. Her ne kadar Curzon bunu ciddiye almadıysa da bir yıl sonra Dorjjeff Rusya'yı ziyaretini tekrarladı²⁹. 1902'de ise Bengal'e daha ciddi bir haber geldi. Pekin'de bulunan İngiliz bakanın iletğine göre Çin basınında Rusya ve Çin'in, Tibet konusunda bir anlaşma imzalandığı yazılıyordu³⁰. Daha sonra bu haberi destekleyen başka söylentiler de duyuldu. Darjeeling'de sürgünde bulunan bir Çinli reformist Kang Yu-Wei Çin'in Rusya ile bir anlaşma imzaladığından bahsediyor, Yatung'da bulunan Yüzbaşı Parr'da aynı haberi iletiyor ve benzer haber gelemeye devam ediyordu. Mart 1903'te ise Çin'deki İngiliz kaynaklarından yeni bir haber elde edildi. Buna göre Çin ve Rusya 27 Ocak 1903'te yeni bir anlaşma imzalamış Ambanların aracılık ettiği bu anlaşmaya göre Rusya Tibet'te maden çıkartma izni elde etmişti³¹.

Ç. Diplomasinin Sonu: 1904 Askeri Harekatı

1. Harekatın Hindistan Bürosu Tarafından Onaylanması

Sonuçta görüldüğü gibi İngilizler Tibet ile ilgili sorunlarını çözememişler, 1893 anlaşmasından kaynaklanan haklarını kullanmamışlar ve şimdi Rusya da bir tehdit olarak kendini görüyorlardı. Tibet sorunu için şimdi bir çözüm bulmak

²⁷ Younghusband, **a.g.e.**, s. 66-67.

²⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 251.

²⁹ **A.e.**, s. 252-254.

³⁰ Younghusband, **a.g.e.**, s. 73.

³¹ Lamb, **a.g.e.**, s. 269-270

gerekiyordu. Lord Curzon'a göre Tibet'e bir İngiliz heyeti gitmeli ve burada bir anlaşma imzalanmalıydı. Curzon bu konudaki fikirlerini 8 Şubat 1903 tarihinde bir rapor ile sundu. Her ne kadar bundan üç ay sonra Dış İşleri Bakanlığı Rusya'dan Çin ile hiçbir anlaşma imzalanmadığına dair bir açıklama olsa da Curzon, ticari ve ya siyasi bütün konuların konuşulması için yine de Tibet'e bir heyet gönderilmesi konusunda ısrar etti.

Olaylardan sonra, 1905'te İngilizlerce hazırlanan bir raporda ise harekattın sebebi şu şekilde açıklanmıştır:

*“İngiltere Çin ile 1890 ve 1893 tarihlerinde Çin hükümetinin, Tibetlilerin İngilizlere bazı ayrıcalıklar vermesini sağlamayı üstlendiği anlaşmalar imzalamışlardır. Bu ayrıcalıklar Tibetliler tarafından sağlanmadığından İngiltere, 1903 yılında Çin'in (Tibet'e) daha fazla baskıda bulunması sağlamaya çalışmıştır. Buna rağmen Çin daha etkin bir harekette bulunmadığı için İngiltere bağımsız hareket etmeye karar vermiş ve Tibet'e askeri bir birlik yollamıştır.”*³²

Görüldüğü gibi harekate gerekçe olarak önceden imzalanan iki anlaşmaya uyulmaması ve Çin'in edilgen tutumu gösteriliyor ve Rus etkisi üzerinde durulmuyordu

Sonuçta Curzon'a gerekli izin 6 Kasım 1903 tarihinde verildi.

2. Harekattın Gelişimi: Elçilik Heyetinden Askeri Birliklere

Tibet'e gönderilmek üzere siyasi liderliğini F. Younghusband'ın yaptığı bir birlik hazırlandıktan sonra iki yüz kişilik bir koruma gücü ile yola çıkarıldı. İçerisinde tercümanların da bulunduğu heyet Temmuz ayından yaklaşık olarak 1903 yılının sonuna kadar Güney Tibet'teki Kambo Jong'da görüşmelerde bulundu ise de bir sonuç alınamaması üzerine Younghusband Darjeling'e geri döndü³³. Bundan sonra hareketin askeri bir şekil kazandı söylenebilir. Çünkü bu sefer Younghusband

³² İngiliz-Tibet anlaşması ve Çin-İngiliz görüşmeleri hakkında rapor: CAB 41/29/20

³³ Heyet ve faaliyetleri için bkz.: Younghusband, a.g.e., s. 95 vd.

Derjeling'den Tibet'e ağır silahlar ve birçok asker³⁴ ile ilerlemeye başlayarak 12 Aralık'ta sınırı geçti.

İngiliz güçleri öncelikle Phari'ye ve buradan daha kuzeyde yer alan Tuna'ya geldi ve burada gerçekleşen görüşmelerde İngilizler Gyantze'ye kadar ilerleyeceklerini ve kendilerine müdahale edilmemesini istediklerini söylediler. Yine de 31 Mart 1904'te bir çatışma gerçekleşmiştir. İngilizler bir zaver kazanamaları da Gyatze'ye kadar ilerlemeyi sürdürdüler. Yol üzerinde bazı çarpışmalar gerçekleştikten sonra Gyatze'de iki taraf karşı karşıya geldi ve İngilizler burada ilk kez bir zafer kazandılar

İngiliz güçleri Gyantse'de üç aydan fazla kaldıktan sonra 14 Temmuz günü Lhasa'ya doğru yola çıktı ve şehre 35 mil mesafe yeniden durdu. Burada Dalay Lama tarafından görüşme yapılması ve daha fazla ilerlememeleri teklif edildiyse de Younghusband tarafından bu reddedildi. İngilizler şehrin önündeki nehri geçme hazırlıkları yaptığı sırada ise Dalay Lama şehri terk etti. Bunun ardından Dalay Lama'nın yerine geçen naibin Younghusband'ı haber yollaması üzerine ve İngilizler savaşız şehre girdiler³⁵.

Bu sırada İngiliz hareketini Çin de destekliyor en azından karşı çıkmıyordu. Bütün hareket süreci boyunca Çin durumdan haberdar edildiği gibi 1904 İngiliz-Tibet anlaşmasının imzalanmasında o sırada Lhasa'da bulunan amban da yardımcı oldu³⁶. Çin bu hareketin Tibet üzerinde azalan gücüne destek vereceğini düşünüyordu³⁷.

3. 1904 Tibet-İngiliz Anlaşması

a) Müzakere Süreci ve Anlaşmanın Onaylanması

Younghusband başkentte önce ambanlar sonra bir meclis üyesi ile ve daha sonra naip tarafından ziyaret edilmesi ile bir anlaşma yapılması için görüşmeler

³⁴ Younghusband tam sayıyı vermiyor ancak birinci kolonun 1150 kişiden olduğunu belirtiyor bkz. **a.g.e.**, s. 158. Lamb asker sayısı 8000 olarak veriyor bkz. Lamb, **a.g.e.**, s. 296. Shakabpa ise Tibet'e geçen askerlerin 4000 kişi olduğu söylüyor bkz.: Shakabpa, **a.g.e.**, s. 207

³⁵ **A.e.**, s. 209-216.

³⁶ **CAB 41/29/20**. Bununla birlikte Ambanlar anlaşmaya imza atmamış aşağıda da görüleceği gibi anlaşma Tibet ve İngiltere arasında başka bir güç aracılık etmeden yapılmıştır.

³⁷ Rubin, **a.g.m.**, s. 113.

başladı³⁸. Savaş tazminatı iki taraf arasında en çok tartışılan konulardan biriydi. Tibetliler istenen miktarı çok fazla bulmuş ve bunu ödeyemeyeceklerini belirtmişler, İngiliz tarafı ise miktarın savaş boyunca harcama paranın yarısı olduğunu belirterek haklılıklarında ısrar etmişlerdir³⁹. Ticaret merkezleri ise diğer önemli bir tartışma konusuydu. Tibet tarafı yeni ticaret merkezlerin açılması ile Sikkim'dan Gyantze'ye kadar yol yapılmasına karşı çıkmış, İngilizler ise bunun kabul edilmesi gerektiğini ve bunun reddini kabul etmeyeceklerini belirtmişlerdir⁴⁰. Sonuçta iki taraf arasında 7 Eylül 1904'te on maddelik bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın maddeleri ile birlikte tam metni şöyledir:

“1890 İngiliz-Çin anlaşması ve 1893 ticaret düzenlemelerinin değeri hakkında ve Tibet hükümetinin bu anlaşmalara karşı olan güvenilirliği konusunda bazı şüpheler ve sorunların ortaya çıkmasından dolayı ve yeni gelişen olaylar İngiliz hükümeti ile Tibet hükümeti arasında var olan dostluk ve karşılıklı hoşgörüyü çatışmaların içine sürüklediğinden ve barış ve dostane ilişkilerin yeniden tesisi ile öngörülen bazı şüphe ve sorunların çözümü arzulandığından adı geçen hükümetler bahsedilen konularda bir anlaşma imzalamışlardır. Bahsi geçen hükümet tarafından İngiltere'nin Majesteleri'nin hükümeti tarafından kendisine üstün yetkiler verilmiş Albay F. E. Younghusband ile Tibet hükümeti tarafında Lo-sang Gyal-Tsen, Ga-den Ti-Rim-poche ve üç manastır Se-ra, Dre-pung ve Ga-den'nin meclis temsilcileri ve Ulusal Birlik⁴¹'in temsilcileri ruhani ve dünyevi temsilcileri arasında aşağıdaki maddeler konusunda anlaşmaya varılmıştır.

1. Tibet hükümeti 1890'da imzalanan İngiliz-Çin anlaşmasını onaylamayı ve adı geçen anlaşmanın birinci maddesinde ve buna bağlı olarak dikilen sınır işaretlerinde tanımlandığı gibi Tibet ve Sikkim sınırını tanımayı kabul eder.

³⁸ Younghusband, **a.g.e.**, s. 269-273.

³⁹ **A.e.**, s. 282-283.

⁴⁰ **A.e.**, s. 286-287.

⁴¹ Ulusal Birlik: 1860'larda Shatra isminde bir soylunun liderliğinde ve büyük manastırlar ile önemli hükümet görevlilerinin desteği ile kurulmuştur siyasi kurumdur. Shatra kendisini naip olarak atamış ve onun ölümünün ardından da birlik Dalay Lama naiplerini atamaya devam etmiştir. bkz.: Goldstein, **a.g.e.**, s. 19

2. Tibet hükümeti Gyantze ve Gartok'ta hem İngiliz hem de Tibet uyruklarının serbest giriş hakkı olan ticaret merkezlerini hemen açmayı üstlenir.

1893 İngiliz-Çin anlaşmasında belirtilen Yatung ticaret merkezi üzerinde yapılabilecek düzenlemeler bundan sonra İngiliz ve Tibet tarafının rızasıyla belirtilen ticaret merkezlerinde uygulanacaktır.

Belirtilen yerlerde ticaret merkezleri kurulmasına ek olarak, Tibet hükümeti yeni yollar kurarak ticarete kısıtlamaların olmamasını ve eğer gerekirse ticaretin gelişmesi için yeni ticaret merkezleri kurma gerekliliği üzerinde durmayı üstlenir.

3. 1893 Anlaşması konusunda yapılacak düzeltmeler ile ilgili kararlar ayrıca yapılacak bir görüşmeye kadar ertelenir ve Tibet hükümeti düzeltmelerin ayrıntılarını İngiliz Hükümetinin temsilcileri ile görüşmek üzere tam yetkili bir heyeti göndermeyi üstlenir.
4. Tibet hükümeti karşılıklı olarak gümrükte anlaşılanlar dışında hiçbir üründen vergi almamayı kabul eder.
5. Tibet hükümeti sınırdan Gyantse ve Gartok'a kadar olan yolun bozulmadan kalmasını sağlamayı ve Yatung, Gyantse ve Gartok'da ve kurulacak diğer ticaret merkezlerinde gerektiğinde Çin ve Tibet makamlarına mektup gönderecek bir İngiliz yetkilin mektuplarını da kabul edecek bir Tibetli yetkilinin bulundurulmasını kabul eder. Tibetli yetkili bu tarz bir iletişimden ve cevapların iletilmesinden de sorumlu olacaktır.
6. Tibet hükümeti, İngiliz hükümetine Lhasa'ya gelen birliklerin masrafları, anlaşma şartlarının ihlalinin telafisi ve İngiliz yetkiliye ve onun korumalarına yapılan hakaret ve saldırılara karşılık tazminat olarak toplamda beş bin pound –yetmiş beş lak rupeeye karşılık olarak- vermeyi kabul eder.

7. Yukarıda belirtilen tazminatın ödenmesini ve madde II, III, IV'te belirtilen ticaret merkezleri ile ilgili koşulların yerine getirilmesini sağlamak için İngiliz hükümeti Chumbi Vadisi'ni tazminat ödenene kadar ve ticaret merkezleri etkin bir şekilde üç yıl açık kalması için, sürenin uzaması şartı ile elinde tutacaktır.
8. Tibet hükümeti İngiliz sınırı ile Gyantze'nin kasabaları ve Lhasa arasında iletişim engelleyebilecek bütün kaleleri ve istihkamları yıkmayı kabul eder.
9. Tibet hükümeti İngiliz Hükümeti'nin izni olmadan şunları yapmamayı kabul eder:
 - a. Tibet topraklarının hiçbir parçasının yabancı bir hükümeti terk edilmemesini, satılmamasını, kiralanmaması, rehin verilememesini.
 - b. Hiçbir gücün Tibet olaylarına müdahale etmemesini.
 - c. Hiçbir yabancı gücün temsilcinin ve ya yetkilisinin Tibet'e girmesine izin verilmemesini.
 - d. Hiçbir yabancı güce ve ya yabancı gücün uyuğuna tren yolu, yol, telgraf, maden ve diğer haklarla ilgili imtiyazların verilmemesini.
 - e. Hiçbir yabancı güce ve ya yabancı gücün uyuğuna Tibet gelirlerini rehin ve ya tamamen vermemeyi.
10. Şahitlerin huzurunda görüşemeye katılan taraflarca imzalanmış ve mühürlenmiştir.

Lhasa'da beş nüsha halinde, Lord'umuzun takvimi ile 7 Eylül 1904 ve ona denk gelecek şekilde Tibet takvimi ile Ağaç Ejderi yılının yedinci ayının yirmi yedinci gününde düzenlenmiştir.

F. E. Younghusband, Col., İngiliz delege

Tibet Sınır Komisyonu

İngiliz delegesinin mührü

Dalay Lama'ın mührü, Ga-den Tı-Rimboche tarafından eklenmiştir.

Meclis'in mührü

Dre-Pung Manastırı'nın mührü

Sere Manastırı'nın mührü

Ga-den Manastırı'nın mührü

Ulusal Birlik'in mührü

Anlaşmanın tamamlanması için İngiltere'nin ve Tibet'in temsilcileri İngilizce metnin de bağlayıcı olacağını belirtirler

F. E. Younusband, Col., İngiliz Delege

Tibet Sınır Komisyonu

İngiliz delegesinin mührü

Ga-den Tı-Rimboche tarafından eklenmiş Dalay Lama'nın mührü

Meclis'in mührü

Dre-Pung Manastırı'nın mührü

Sere Manastırı'nın mührü

Ga-den Manastırı'nın mührü

Ulusal Birlik'in mührü

Ampthill, Elçi ve Hindistan Genel Valisi"⁴²

11 Ekim'de ise anlaşmaya, bahsedilen tazminatın düşürüldüğünün belirtilen bir ek madde kondu.

“Ek:

⁴² “Convention between the Governments of Great Britain and Tibet, signed September 7, 1904”, **The American Journal of International Law**, C. I/1, Ocak 1907, s. 80-83; Anlaşma maddeleri için ayrıca bkz: Bell, **a.g.e.**, s. 284-287.

Ekselansları elçi ve Hindistan Genel Valisi, İngiltere Majesteleri'nin hükümeti adına 7 Eylül 1904'te İngiliz, Tibet sınır sorunları komiseri Albay Younghusband tarafından; ve Tibet hükümeti adına Losang Gyal-Tsen, Ga-den Ti-Rimpoche ve Sera, Dre-pung ve Ga-den isimli üç manastırın konsülünün temsilcileri tarafından imzalanan anlaşmanın onaylanması için: Bağış olarak Tibetlilerin anlaşmanın VI. Maddesine dayanarak majestelerinin hükümetine, Lhasa'daki silahlı çatışmalar sırasında adı geçen ikincisinin meydana getirdiği masraflara karşılık olarak ödemeyi kabul ettikleri tazminat 75.00.000 rupeden 25.00.000 rupeye düşürülecektir; Cumbi Vadisi'nin İngilizlerce işgali bu madde ile belirtilen tazminatın üç parça halinde ödenmesinden ancak anlaşmanın II. Maddesinde şart koşulan ticaret merkezleri VI. Maddede belirtildiği gibi üç yıl içinde açılacaktır. Ve bu süre içerisinde Tibetliler anlaşmanın diğer maddelerinde belirtilen şartları yerine getireceklerdir.⁴³

İngilizler böylece istediklerini almış oluyorlardı. Yatung'dan başka Gyantse ve Gartok'da da ticaret merkezi açma ve ülkede bir ticari temsilci buldurmak hakkı İngilizlere veriliyordu. Ayrıca Younghusband anlaşmayı tamamlamak için Tibet makamlarından iki tane mektup almıştı. Bunlardan bir Gartok'ta ticaret merkezi açılması ile ilgili iken diğeri önemli işler için Gyantse'deki temsilcinin Lhasa'ya gidebilmesine izin veriyordu. Böylece yüzyıldan fazla süren diplomatik sürecin yapamadığını bir askeri müdahale gerçekleştirmiş ve Tibet ile Hindistan Valiliği arasında doğrudan ilişkiler ve serbest ticaret başlamış oluyordu.

Anlaşmanın diğer bir diğer önemi ise doğrudan Tibet ve İngilizler arasında imzalanmış olmasıdır. Anlaşmanın imzalanması sırasında bir Amban, Bhutan'ın temsilcisi ve Nepalli bir yetkili orada bulunmuş ancak anlaşmanın altına imza atmamışlardır. İngilizler Çin'i hiçbir şekilde anlaşmaya karıştırmamışlar ancak onun hakimiyet haklarına saygı gösterdiklerini de belirtmişlerdir⁴⁴.

b) Çin tarafından Anlaşmaya Gelen Tepki

⁴³ Bell, **a.g.e.**, s. 287

⁴⁴ Shakabpa, **a.g.e.**, s. 217- 219.

Çin tarafı askeri harekate karşı çıkmadıysa da imzalanmasının ardından anlaşmaya tepki göstermiştir. Çin'in özellikle 9. madde dolayısıyla hakimiyet haklarının çiğnenmesinden rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. İngilizler de bölgedeki hakim güç Çin'in onaylamadığı bir anlaşmanın geçersiz sayılabileceği konusunda endişe duymuşlardır. Bu sebeple taraflarca dokuzuncu maddenin yeniden düzenlenmesi düşünülmüştür.

Çin, Tibet'teki hakimiyet haklarının tanınması adına anlaşmanın 6. maddesinde belirtilen tazminatının kendisi tarafında ödenmesini teklif etmiştir. İngiliz tarafı Tibet'te elde ettikleri ticari haklarının korunması karşılığında bu teklifi kabul etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bununla birlikte Çin'in teklifi 1906 yılında iki tarafın Pekin'de bir anlaşma imzalanmasına kadar kabul edilmemiştir⁴⁵.

İngilizlerin 1890 ve 1893'te elde ettikleri hakların korunması ve 1904 anlaşmasının düzeltilmesi için imzalandığı belirtilen 1906 anlaşmasında Çin'e bazı haklar verilmiştir. Bu ülke, 1904 Anlaşması'nda belirtilen yabancı güçlerin dışında tutulmuş ve Çin hiçbir yabancı gücü Tibet işlerine karıştırmayacağını taahhüt etmiştir⁴⁶.

1907'de Rusya-İngiltere arasında imzalanan anlaşma da Çin'i açıkça Tibet'in hakimi olarak gösterilmiştir. 1908 de ise Çin ve İngiltere arasında Tibet'teki ticari şartların düzenlenmesi için bir anlaşma daha imzalanmış ve bu sefer anlaşmaya Tibet tarafı da imza atmıştır⁴⁷.

Bununla birlikte Çin İngiliz hakimiyetinin ülkede yerleştiğini düşünerek 1904'ten itibaren Tibet'e karşı öncekiden daha sert bir siyaset içine girmişti. Bu siyaset çerçevesinde Kam ve Amdo bölgelerini doğrudan hakimiyeti altına almak istemiş, ayrıca bazı bölgelerde rahiplerin sayısını düşürmek gibi tedbirler alırken Fransız misyonerlere de toprak bağışlamıştır. Birkaç yıl sonra da Çin tarafından Tibet'e askeri seferler düzenleneceği görülecektir⁴⁸.

c) Almanya'nın Anlaşmaya Tepkisi

⁴⁵ Rubin, **a.g.m.**, s. 115.

⁴⁶ Anlaşmanın tam metni için bkz.: Bell, **a.g.e.**, s. 287-288.

⁴⁷ Rubin, **a.g.m.**, s. 116.

⁴⁸ Goldstein, **a.g.e.**, s. 46

Almanya anlaşmanın 9. maddesine İngiltere en değerli devlet durumu verdiği için karşı çıkmış ve Çin'i de anlaşmaya karşı çıkmak için zorlamıştır⁴⁹. Almanlar gösterdiği bu tepki Çin'i gerçekten korkutmuş ve Almanya'ya Shan-tung üzerinde istediği benzer hakları vermek zorunda kalacağını düşündürmüştür. Çin'i korkutan diğer bir sorun ise aynı hakların Fransa'ya Yun-nan'da ve Japonya'ya Fo-kien'de verilmesi zorunluluğunun ortaya çıkmasıdır⁵⁰. Çin daha sonra İngilizlerden anlaşmanın 9. maddesinin düzeltilmesini ve yabancı ülkeler denerek kimlerin kastedildiğinin belirtilmesini istemiştir⁵¹.

D. Rusya Meselesi ve 1907 Rus-İngiliz Anlaşması

İngilizlerin Tibet'e düzenledikleri hareketin en önemli sebeplerinden biri Rusların bu ülke ilgili tasarılarıydı. Daha önce de bahsedildiği gibi 19. yüzyılda Rus ticaretinin Tibet'e ulaşmak ve buradan Hindistan'a inmek isteği bulunuyordu. Son dönemde de iki ülkenin diplomatik temas içine girdiği aşıkardı ancak bu temaslar hakkında Hindistan'daki İngiliz yönetimi kesin bilgiler elde edememişti. Rus hükümeti Dorjjeef'in tamamen dini amaçlar ile ülkelerini ziyaret ettiğini belirtmiş ve Tibet üzerine yapıldığı söylenen bir anlaşmayı reddetmişti. Aynı şekilde Tibet tarafı da Rusya ile siyasi temas kurduğunu reddediyordu⁵².

1902–1903 yılları arasında Tibet'i ziyareteden Japon Budist Kawaguchi Tibet'te Rus ateşli silahlarının bulunduğu bahsetmesine rağmen bu tür silahlar son çarpışmalarda İngilizlere karşı kullanılmamıştı⁵³. Younghusband Tibet'te bulunduğu sırada Ambanlar ülkede Rus silahlarının bulunduğu kabul etmişler, ancak bunlar çok eski ve kullanılmaz haldeydi. Ayrıca ülkeye nasıl girdikleri de bilinmiyordu. Bunlar da İngiliz silahları gibi araçlar yolu ile ve Moğolistan üzerinden Tibetlilere satılmış olabilirlerdi⁵⁴. Bununla birlikte Younghusband Çin ve Rusya arasında yapılması düşünülen bir anlaşmanın taslağını bulmuştu. Buna göre Rusya

⁴⁹ Lamb, **a.g.e.**, 310

⁵⁰ "Germans Stir Up Chinese", **New York Times**, 18 Ekim 1904, s. 9

⁵¹ Lamb, **a.g.e.**, s. 310

⁵² Shakabpa, **a.g.e.**, s. 211

⁵³ **A.e.**, s. 219.

⁵⁴ Lamb, **a.g.e.**, s. 316.

her hangi bir tehlike karşısında Tibet’i koruyacağını belirtiyordu⁵⁵. Sonuçta İngilizlerin hareket öncesinde edindikleri bilgiler tamamen yanlış değildi, ancak ne kadarın doğru olduğu bilinmiyordu⁵⁶.

1905’te İngiltere’de Liberal Parti hükümeti iktidara gelmiş ve Hindistan genel valisi de değişmişti. Liberal Parti Rusya’nın bir tehdit olduğunu düşünmüyordu⁵⁷. Ayrıca 19. yüzyıl başlarında Almanya’nın yükselişi ve II. Wilhem’in tahta geçmesi ile birlikte bir dünya politikası gütmeye başlamasını hem Rusya hem de İngiltere tarafından bir tehdit olarak algıladı⁵⁸. Ayrıca başlangıçta Rusya’nın İran üzerinden Hindistan’daki İngiliz çıkarlarını tehdit etmesi İngiltere’yi endişelendiriyordu. Ancak 1905 Rus-Japon savaşında⁵⁹ Rusya’nın mağup olması onun yüzünü batıya çevirmişti. Bununla birlikte burada karşısına Almanya ve Avusturya çıkması Rusya’yı bir ittifak aramaya itmişti⁶⁰. Sonunda iki ülke 1907 yılında İran, Afganistan ve Tibet üzerinde yaşanan meselelere son vermek için bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma İran’ı nüfuz bölgelerine ayırdığı gibi Afganistan’ı da İngiltere’ye bırakıyordu. İki taraf Tibet konusunda ise şu kararları almışlardır:

“Büyük Britanya ve Rusya Hükümeti Çin’in Tibet üzerindeki koruyuculuk haklarını tanıyarak ve coğrafi konumundan dolayı İngiltere’nin Tibet’in hali hazırdaki durumunu korumak konusundaki özel ilgisini göz önünde bulundurarak şu anlaşmayı yapmışlardır:

1. İki taraf Tibet’in toprak bütünlüğüne saygı göstermek ve ne şekilde olursa olsun iç işlerine karışmamak konusunda hem fikirdir.
2. Çin’in Tibet üzerindeki hakimiyet haklarının kabul edilmiş olmasına uygun olarak İngiltere ve Rusya Çin’in aracılığı olmadan Tibet ile ilişki kurmamayı kabul eder. Bu karar, 7 Eylül 1904 İngiltere-Tibet

⁵⁵ **A.e.**

⁵⁶ Shakabpa Tibet arşivlerinde Rus-Tibet ilişkilerine dair hiçbir belgenin olmadığını belirtir bkz. Shakabpa, **a.g.e.**, s. 219; Alastair Lamb da bu konunun açıklığa kavuşturulması için Rus kaynaklarının incelenmesi gerektiği görüşündedir bkz. Lamb, **a.g.e.**, s. 313.

⁵⁷ Lamb, **a.g.e.**, s. 312.

⁵⁸ Alman siyasetindeki değişim ve etkiler için bkz: Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, 3. bsk., İstanbul, Filiz Kitapevi, 1985, s. 241 vd..

⁵⁹ Rus-Japon savaşı için bkz. Eberhard, **a.g.e.**, s. 332-3; Kurat, **a.g.e.**, 406.

⁶⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s. 249

anlaşmasında yer alan ve 27 Nisan 1906 Çin-İngiltere arasında imzalanan anlaşmada da onaylanan V. Madde belirtilen İngiliz Ticaret Temsilcisi ve Tibet makamları arasındaki doğrudan ilişkiyi de kapsar. Britanya ve Rusya hükümetleri Lhasa'ya temsilci göndermeyi kabul eder. Ayrıca alınan karar 1906 İngiliz-Çin anlaşmasının I. Maddesi ile üzerinde uzlaşılan konuyu etkilemez.

Şu kesinlikle anlaşılmıştır ki İngiltere'ye ve Rusya'ya bağlı Budist vatandaşların doğrudan dini konularda Dalay Lama ve Tibet'teki diğer Budist temsilciler ile temasa geçme olasılıkları vardır. İngiltere ve Rusya hükümetleri, yapılan anlaşmayı şartların ihlal edilmemesi için, bu konuya dahil oldukları sürece buna izin vermemek konusunda anlaşmaya varmıştır.

3. İki taraf Tibet'te tren yolu, yol, telgraf, maden hakları konusunda ne kendileri için ne de kendi uyrukları için imtiyaz aramayı ve elde etmeyi kabul eder.
4. İki hükümet, Tibet devlet gelirlerini nakit olarak bile olsa, rehin tutmamayı ve ya devralmamayı kabul eder.

Ek:

İngiltere, ekselansları Hindistan Genel Valisi ve Elçisi tarafından imzalanan ve 7 Eylül 1904 tarihinde onaylanan anlaşmaya eklenen deklarasyonu yeniden doğrular. Buna göre 2. maddede belirtilen ticaret merkezlerinin üç yıl boyunca etkin bir şekilde açık tutulmasını ve bu süre içerisinde Tibet mercilerinin belirtilen 1904 anlaşmasına sadakatle bağlı kalmasını sağlamak için İngiliz güçleri Chumbi Vadisi'nin işgaline 25.000.000 rupeelik gelirin üç yıllık bölümler halinde ödenmemesinden sonra son vereceklerdir. Şu açıkça anlaşılmıştır ki, eğer Chumbi Vadisi'nin işgali yukarıdaki deklarasyonda umulduğu şekilde bu süre içerisinde sonlandırılmazsa

İngiliz ve Rus Hükümetleri bu konudaki görüşlerini dostane bir şekilde paylaşacaklardır.”⁶¹

Böylece iki tarafın Tibet ile ilişkileri sınırlandırılmış oluyordu. Ayrıca Çin’in Tibet üzerindeki hakları tanıyor ve İngiltere bulunduğu taahhütler ile Çin’in 1904 anlaşmasında geçen “yabancı devletler” içine girdiği kabul etmemiş oluyordu.

1907 Anlaşması ile Rusya ve İngiltere arasında I. Dünya Savaşı boyunca sürececek olan bir ittifak da doğmuş oluyordu. Ayrıca bu anlaşma Londra’daki hükümeti Himalayalar’daki sınırlarının güvence altına alındığı duygusunu vermiş⁶² ve birkaç yıl içinde Çin yeniden burada bir tehdit olarak çıkıncaya kadar bu hisleri doğruluğunu korumuştur⁶³

⁶¹ 1907 İngiliz-Tibet Anlaşması’nın İngilizce resmi tercümesi **CAB 37/89/80**; Anlaşmanın Tibet ile ilgili bölümü için ayrıca bkz. Charles Bell, **a.g.e.**, s. 289-291; Anlaşmanın tam metni için ayrıca bkz. “Convention Signed on August 31, 1907, between Great Britain and Russia, containing Arrangements on the Subject of Persia, Afghanistan, and Tibet”, **The American Journal of International Law**, C. I/4, Ekim 1907, s. 398-406

⁶² Lamb, **a.g.e.**, s. 312

⁶³ İngiltere ve Çin arasında yaşanan sınır sorunları konusu için bkz. Ira Klein, “The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907-1914”, **Journal of British Studies**, C. XI/1, Kasım 1971, s. 126-147

SONUÇ:

İngilizlerin Bengal’de aldıkları konumları onları Himalaya üzerindeki bir çok Budist ülke ile komşu haline getirmişti. Bu ülkeler bir şekilde iktisadi ve ya dini ve dahası etnik olarak Tibet ile bağlantılı bulunuyorlardı. Bu durum Alastair Lamb’in de belirttiği gibi 18. yüzyılın ortalarında İngilizlerin Tibet ile ilişki kurmasını kaçınılmaz hale getirmişti. Bununla birlikte Tibet’in zenginliklerinin ve Çin üzerindeki dini nüfuzunun farkında olan İngilizler, Tibet ile temas kurmakta oldukça istekli idiler. Bu sebeple ellerine geçen fırsatları kullanmaktan geri kalmadılar.

İngiliz-Tibet ilişkilerini mimarı, East India şirketinin tarihinde de önemli bir rol oynamış olan genel vali Warren Hasting oldu. İngilizler bu zamana kadar Tibet hakkında bir çok şey öğrenmişlerdi. Ancak Hasting bu ülkeye gönderdiği elçilerine bu yabancı ülke hakkında daha fazla bilgi toplama ve her yönü ile araştırma ve buraya satabilecekleri malların ne olabileceğini öğrenme görevi verdi. Onun ilk seçtiği kişi George Bogle isminde İskoç kökenli genç bir şirket çalışanı oldu. Bogle hem Tibet’te hem de buraya gitmek için geçtiği Bhutan’da önemli temaslarda bulundu ve bu ülkeler hakkında önemli bilgiler ile Hindistan’a geri döndü. İngiliz elçinin ayrıca Tibet’te temasta bulunduğu en yüksek yetkili kişi ve aynı zamanda döneminde büyük bir iktidar sağlamış Pahcen Lama üzerinde iyi bir etki bıraktığı görülmektedir. Öyle ki Pahcen Lama İngilizler’in işgalci olduğu düşüncesinden uzaklaşmış ve Çin ilişkilerinde yaşadıkları sorunları çözmede kendilerine yardım etme sözü vermiştir. Ancak Warren Hasting’in 1784’de bulunduğu görevden alınmasından sonra Tibet ile kurulan iyi ilişkiler sürdürülmediği gibi, Pahcen Lama’nın şüpheli ölümü onun İngilizlere yardım etmesini de engellemiştir. Bu iki önemli aktörün sahneden çekilmesinden sonra yerlerine gelen kişiler ise diplomasinin önünü açamamışlardır. İngilizlerin 1792 Nepal-Tibet savaşı sırasında aldığı yanlış siyasi tavır ve bundan daha kötü diplomatik hareketler Hasting döneminde kurulan köprülerin yıkılmasına sebep olmuş ve bu köprü bir daha inşa edilememiştir. Öyle ki bu karşıtlık bundan sonraki dönemlerin Warren Hasting’in dönemi ile karşılaştırılmasına sebep olmuştur.

1792 Tibet-Nepal savaşı hem İngiliz-Tibet hem de Çin-Tibet ilişkileri yönünden önemli bir olaydır. Bu savaşa Çin'in müdahil olup ordularını Batı Tibet'e kadar getirmesi ve Nepal ile yaptığı savaşı kazanması bu ülkenin Tibet üzerindeki nüfuzunun artmasına sebep olmuş bununla birlikte aynı etki bütün Himalaya devletlerinde de kendisini göstermiştir. Savaşın ardından İngilizler ile ilişkisi olduğu düşünülen yerli tüccarlar da ülkeden kovulmuş ve Tibet bir süreliğine yabancılara kapılarını kapatmıştır. Bu sürecin getirdikleri bundan sonraki İngiliz-Tibet ilişkilerini de karakterize edecektir. Öyle ki 18. yüzyıl sonlarında, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında bir şekilde Tibet'e girmeye ve bu ülke ile ticari bağlar kurmaya çalışan bir İngiltere göreceğiniz. Bunun karşısında ise İngilizlerden ve İngilizlerin işgalci politikalarından kendi iradesi ile uzak durmaya çalışan bir Tibet olacaktır. Bunların ortalarında ise 1792 savaşı ile Bengal'e de komşu olmuş ve bölgenin en büyük güçlerinden biri olan Çin olacak ve İngilizler her attıkları adımda Lamaların bu büyük patronunu gözetmek durumunda kalacaklardır. Tibet ise işgalci Avrupalılara karşı kadim komşunun yanında olmayı tercih edecek ve Çin 19. yüzyıl sonlarında tamamen güçten düşene kadar bu böyle sürecektir.

19. yüzyılın iki tarafın bahsedilen politikalarının geliştiği, somutlaştığı ve uygulamaya konulduğu bir yüzyıl olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yaşanan bazı olaylar bahsedilen ilişkiler ağında bazı değişikliklere sebep olmuştur. Bunlardan ilki 1839-42'de gerçekleşen I. Afyon Savaşıdır. Bu savaş sonucunda İngilizlerin Çin ile ilişkilerine büyük bir sorun olan Kanton sistemi yıkılmış ve İngiliz tüccarlar bu ülke ile daha serbest bir şekilde ticaret yapmaya başlamışlardır. Bunun yanında Çin sarayına ulaşmak da kolaylaşmış ve 1860'da yaşanan II. Afyon Savaşı ile Avrupalı güçler Pekin'de elçilik kurma hakkını elde ettiği gibi İngilizler Çin'in her tarafında serbest ticaret yapma hakkı kazanmışlardır. Bununla birlikte İngilizler için Çin'e kara yolu ile ulaşma düşüncesi son bulmamıştır. Bu yüzden Tibet yeniden bir kara yolu olarak düşünülmüş ve bu konuda Çin makamları ile diplomatik görüşmelere başlanmıştır. Bu sefer İngiliz elçiler Çin ile görüşmekte büyük bir sorun yaşamamışlar fakat Tibet konusunda istedikleri sonucu almaları da kolay olmamıştır. Bunun en açık göstergesi 1876 tarihli Chefoo Anlaşması'dır. Bu anlaşmaya koyulan bir ek madde ile İngiltere Çin'den Tibet'e (ve Doğu Türkistan'a) araştırma yapmak

amacı ile heyet gönderme izni almıştır. Fakat bu projesi hiç gerçekleştirilememiş ve 1885'te Burma'da elde edilen haklarını korumak için Chefoo anlaşmanın ek maddesi feda edilmiştir.

19. yüzyılda yaşanan diğer bir gelişme Rusya'nın güneye ilerleyip Çin ile ticarete başlaması ve bu sırada Tibet ticaretine de müdahale etmesi olmuştur. İngilizler bu ülkenin, komşuları Tibet ile kuracağı ticari ilişkileri kendilerinin için her zaman bir tehdit olarak görmüşlerdir. Belki de, 1904 askeri harekatı öncesi somutlaştığı gibi Rusya'yı sınır güvenlikleri için de bir tehdit olarak algılamışlardır. Bununla birlikte Rusya'nın Hindistan'ın güvenliği için diğer bölgelerde de engellenmesi gerektiği görülmektedir. Bu durum, İran'dan Tibet'e kadar geniş bir alanda iki gücün rekabetinin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu rekabet İngilizlerin Tibet'e olan ilgisini azaltmayı arttırmıştır. Bu durum Tibet'in jeostratejik konumunun Hindistan'daki İngiliz yönetimi tarafından dikkate alınmasına sebep olsa da Londra'daki hükümet konuya bu yönü ile ilgi göstermediği görülmektedir.

İngiltere ve Tibet 19. yüzyılın sonlarında doğrudan ilişkilere yeniden başlamış ancak bunlar karşılıklı çatışma şeklinde sürmüştür. Öncelikle Tibet Chefoo anlaşmasını öğrendikten sonra İngilizleri ülkeye sokmama kararı almıştır. Ayrıca bu ülke, İngilizlerin Sikkim'daki pazarlarını kendisine ait topraklara kaydırmak istemeleri üzerine buradaki güvenlik noktasını daha güneye indirmiştir. Bunu bir tehdit olarak algılayan İngilizler Çin'in müdahalesine rağmen sorunu çözememişler ve iki tarafın askeri birlikleri Sikkim topraklarında karşı karşıya gelmiştir. Tibet'in mağlup olduğu bu savaştan sonra İngilizler Hindistan'a geri dönmüşlerdir. Bundan sonraki görüşmeler ambanlar ve İngilizler arasında olmuş ve iki taraf 1890'da bir anlaşma imzalamıştır. 1893'te buna ek olarak ikinci bir anlaşma da imzalanmış ve bunlara göre İngilizler Tibet'te pazar kurma hakkı elde etmişlerdir. Ancak Tibet Çin'in yaptığı bu anlaşmaları tanımadığı gibi İngilizler de Yatung'un iyi bir pazar yeri olmadığını düşünmüşler ve bunu değiştirmek istemişlerdir. Sonuçta iki taraf 20. yüzyıla bu sorun ile birlikte girmiştir.

Tibet ve İngiltere bu dönemde bazı önemli değişiklikler de yaşamıştır. 1899'da Hindistan'daki İngiliz yönetiminin başına sert mizaçlı ve Rusya'yı yakından tanıyan Lord Curzon geçmiştir. Bu sırada yaşadığı iç sorunlar ile iyice yıpranan Çin

Tibet üzerindeki etkisini kaybetmiş ve 13. Dalay Lama 1895'te açıkça Çin otoritesini tanımadığını göstermiştir. 13. Dalay Lama dış politika alanında İngiliz tehdidine karşı Rusya'yı kendine müttefik olarak görmüştür.

Lord Curzon Tibet ile yaşanan sorunların çözümü için bu ülke ile doğrudan temasların kurulmasını gerekli görüyordu. Bu yüzden hem bazı aracılar hem de doğrudan bu ülkeye gönderilen İngilizler ile bu temaslar sağlanmaya çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır. Bu sırada Tibet ve Rusya arasındaki ilişkilere dair bir çok haber de Hindistan'a gelmeye başlamıştır. Bunlara Rusya'nın Çin ile Tibet hakkında veya doğrudan Tibet ile bir anlaşma yaptığı haberleri de eklenmiştir. Ancak, her ne kadar Rusya ve Tibet ilişkileri gelişme kaydetse ve Rusya'ya Budist kültürü içinde önemli bir rol biçilse de iki taraf arasında bir ittifak yapıldığına dair kesin bir kanıt ortaya çıkmamıştır. Buna rağmen Curzon, Rus planlarına karşı Tibet'e gönderilecek bir heyeti gerekli görmeye başlamış ve bu konuda merkezi ikna etmeye çabalamıştır. Sonuçta istenen izin çıkmış ve 1904'te Tibet'e önce sivil bir heyet gönderilmiştir. Ancak bunun ardından elçilere gösterilen direnişten dolayı Albay Fransis Younghusband önderliğinde askeri birlikler Tibet'e girmiştir. Bu askeri birlikler, aynı yıl Lhasa'ya kadar girmiş ve şehrin kapıları kendilerine açılmıştır. Burada yapılan görüşmeler sonucunda Çin'in müdahalesi olmadan 1904 İngiliz-Tibet anlaşması imzalanmıştır.

Bu anlaşma önemli maddeler içermektedir. Öncelikle İngiliz tarafı Tibet'te pazar yeri kurma ve burada bir temsilci bulundurma hakkı elde etmiştir. Ayrıca Tibet'in yabancı ülkelerle kuracağı ilişkiler de bu anlaşma ile sınırlandırılmıştır. Böylece İngilizler askeri bir müdahale ile de olsa istediklerini almış gibi görünmektedirler.

Bundan sonra hem Hindistan yönetiminin hem de Londra'nın Tibet konusunu rafa kaldırmak istediği görülmektedir. Rusya ile yapılan ittifak anlaşmaları ile Rusya da bir tehdit olarak ortadan kalkmış ve iki taraf 1907'de imzaladıkları bir anlaşma ile Tibet üzerinde Çin'in hakimiyet haklarını tanımışlardır. Buradan, İngilizlerin Tibet sorununu çözmek istedikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu o kadar da kolay olmayacaktır. Çünkü 1904 askeri harekatı Çin'in güvenlik kaygılarını da ortaya çıkarmış ve bu ülke Tibet'i yeniden ve bu sefer daha sert bir şekilde işgale

başlamıştır. Bu durum İngilizler için Hindistan'ın doğusunda yeniden bir sınır güveliği sorununun ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Malzemesi:

İngiliz Ulusal Arşivi(National Archive):

CAB 37/89/80

CAB 17/66

FO 93/23/11

FO 881/130

FO 881/169

Hatıratlar:

Lamb, Alastair(haz.),

Bhutan and Tibet: Travels of George Bogle & Alexander Hamilton 1774-1777, C. I, İngiltere, Roxford Books, 2002

Prjewalskiy, N.W.,

Tibet Seyahatnamesi, çev: Ömer Cenap Eren, y.y., Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990

Younghusband, Fransis, Sir,

India and Tibet, Delhi, Low Price Publications, 2002

Gazete Haberleri:

“Germans Stir Up Chinese”, **New York Times**, 18 Ekim 1904

Telif Eserler:

Ahmetbeyoğlu, Ali,

Afganistan Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2002

Barthold, V. V.,

Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990

Bayur, Yusuf Hikmet,

Hindistan Tarihi, C. II-III, 2. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987

- Bell, Charless, **Tibet: Past And Present**, Oxford, Clarendon Press, 1968.
- Beveride, Henry, **A Comprehensive History of India**, C. II, Yeni Delhi, 1986
- Briggs, Henry George, **The Nizam: His History and Relations with the British Goverment**, c. II, 2. bsk., Delhi, Manas Publications, 1985
- Buğra, Mehmet Emin, **Delhi Konferansı ve Tibet**, Ankara 1960
- Commager, H.S., **Amerika Tarihi**, çev: Halil İnalçık, Mart 2005
- Eberhard, Wolfram, **Çin Tarihi**, 3. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1995
- Ferro, Marc, **Sömürgecilik Tarihi: 13 Yüzyıl-20 Yüzyıl**, çev: Muna Cedden, Ankara, İmge Kitapevi, Kasım 2002
- Fletcher, Joseph(haz.), **Cambridge History of China: Late Ching 1800-1911 Part 1**, Londra-New York-Melborn, Cambridge History Press, 1978
- Gazetter of Sikkim, (Çevirimiçi)www.Sikkim.gov.in, 16.06.2010
- Goldstein, Melvyn C. **A History of Modern Tibet 1913-1951**, ABD, University of California Press, 1991
- Grousset, Réne, **Bozkır İmparatorluğu**, çev: M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat A. Ş., 1980
- Hanry, Grey(haz.), **İslam in Tibet: Tibetan Caravans**, ABD, Fons Vitae, 1997
- Huang, Ray, **Çin Tarihi: Bir Makro Tarih Yaklaşımı**, çev: Atilla Sönmez, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005
- Husaini Majif(haz.), **Encyclopedia of India**, C. 26, Yeni Delhi 1994
- Johnson Gordon, **Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, çev: Müfit Pekin, C. 10, y.y, İletişim Yayınları A. Ş., 1998

- Kulke, Herman-D.
Rothermund, **Hindistan Tarihi**, çev: Müfit Günay, y.y, İmge
Kitapevi, Ağustos 2002
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar**, 2.
bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987
- Lamb, Alastair, **Britain and Chinese Central Asia: The Road to
Lhasa 1767 to 1905**, Londra, Routledge and Kegan
Paun, 1960
- Lawson, Philip **The East India Company: A History**, 2. bs., Londra-
New York, Longman, 1997
- Ligetti, L. **Bilinmeyen İç Asya**, çev: Sadrettin Karatay, 2. bs.,
Ankara 1986
- Metcalf, D. Barbara-
Thomas R Metcalf, **Concise History of India**, İngiltere, Cambridge
University Press, 2002
- Palat, Madhavan K.(haz.), **History of Civilizations of Central Asia**, C. VI. ,
Unesco Publishing, 2005
- Parajulee, Ramjee, R., **Democratic Transition in Nepal**, ABD, Rowman and
Littlefield Publishers, 2000
- Rose, E. Leo, **Nepal: Strategy For Survival**, ABD, University of
California Press, 1971
- Rossabi Morris(haz.) **Governing China's Multiethnic Frontiers**, ABD,
University of Washington Press, 2004
- Roux, Jaun Paul, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık** çev: Lale Arslan,
İstanbul 2006
- Sanderson Edgar, **British Empire in XIX. Century**, C. IV., Glasgow-
Dublin, Blackie and Son, t.y.
- Saray, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, 2. bs., İstanbul, Edebiyat
Fakültesi Basımevi, Şubat 1987
- _____, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Ankara, Türk Tarih
Kurumu Basımevi, 1995

- _____, **British, Russian and Ottoman Rivalry in Turkistan: Four Studies on the History of Central Asia**, y.y., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003
- _____, **Rusların Orta Asyayı Ele Geçirmeleri**, çev: Erkut Gökten, Ankara, Orta Doğu Üniversitesi, 1984
- Shakabpa, W. D., **Tibet: A Political History**, New Heaven-London, Yale University Press, 1967
- Spence, Jonathan, **Search For Modern China**, ABD, W.W. Norton & Company, 1990
- Sümer, İbrahim, **Lotus'un İçindeki İnci: Lamaizm'le Nirvana'ya Yolculuk**, İstanbul, Karakutu Yayınları, 2003
- Turner, Samuel, **Account of an Embassi and The Court of the Teshoo Lama in Tibet**, New Delhi, Asian Educational Servise, 1991
- Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih**, 3. bsk., İstanbul, Filiz Kitapevi, 1985
- Waller, Derek J., **The Pundits: British Exploration of dTibet & Central Asia**, ABD, University Press of Centucky, 1990
- Ward, A.W.-G.P. Gooch(haz.) **Cambridge History of British Foreign Policy: 1866-1919**, C. III, Cambridge, Cambridge University Press, 1923
- Yalçınkaya, Aleaddin, **Türkistan: Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında (1856'dan Günümüze)**, İst., Timaş Yayınları, 1997

Makale ve Bildiriler:

- Bell, Charless, "Tibet and It's Neighbors", **Pasific Affairs**, C. X/4, Aralık 1937, pp. 428-440
- Bulut, Yücel, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve Willam Jones", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 6, İstanbul 2003, 71-106

“Convention between the Governments of Great Britain and Tibet, signed September 7, 1904”,

The American Journal of International Law, C. I/1, Ocak 1907, s. 80-83

“Convention Signed on August 31, 1907, between Great Britain and Russia, containing Arrangments on the Subject of Persia, Afghanistan, and Tibet”,

The American Journal of International Law, C. I/4, Ekim 1907, s. 398-406

Felix, Fr.,

“On the Persian Farmans granted to the Jesuits by Moghul, Emperors and Tibet ve Newari Farmans granted to the Capuchin Missionaries in Tibet and Nepal”, **The Islamic World In Foreign Travel Accounts: Mughal India According to European Travel Account, Texts and Studies II**, haz.: Fuat Sezgin, Almanya, Strauss Offsetdruck, 1997, s. 1-8

Kozloff, P. K.,

“Russian Tibet Expedition 1899-1901”, **The Geographical Journal**, C. XIX/5, Mayıs 1902, s. 576-598

Patterson, George N.,

“*China and Tibet : Background to the Revol*”t, **China Quartely**, Sayı 1, Ocak- Mart 1960, s. 87-102

Rubin, Alfred P.,

“The Position of Tibet in International Law”, **The Quarterly**, No: 35, Temmuz-Eylül 1968, s. 110-124

Samuel Geoffrey,

“Tibet as a Stateless Society and Some Islamic Parallels”, **The Journal of Asian Studies**, C. XLI/ 2, Şubat 1982, pp. 215-229

Tysbikoff, G.G.,

“Journey to Lhasa”, **The Geografical Journal**, C. XXIII/1, Ocak 1904, pp. 92-97

Ansiklopedi Maddeleri:

- Barthold, W., “Tibet”, **İ.A.**, C. XII-1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1978, 252-255.
- Chip, S.S. **Encyclopedea of India: Sikkim**, C. XIV, Yeni Delhi, 1992
- Embree, Ainslie T.(haz.), “Lamaism”, **Encyclopedia of Asian History**, C. II, ABD, Charles Scribner’s Sons(New York)-Collier Macmillan Publishers(London), 1988, s. 390-391.
- “Bon”, **Anabritannica**, C. II, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2004, s. 458
- “Ladakh”, **Anabritannica**, C. XIV, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2004, s. 239-240
- “Ptolemy”, **Anabritannica**, C. XVIII., İstanbul 2004, s. 222-223
- “Myanmar,” **Anabritannica**, C. XVI, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2004, s. 378-384.
- “Tael”, **Anabritannica**, C. X, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2004, s. 358
- “Tibet”, **Anabritannica**, C. XXI, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2005, s. 28-29
- “Tibet Platosu”, **Anabritannica**, C. XXI, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2005, s. 29-30
- “Sikkim”, **Anabritannica**, C. XIX, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2004, s. 363-364
- Kaul, M.N., **Encyclopedia of India: Jamnu & Kashmir Ladakh**, C.X/Bölüm 3, Yeni Delhi, Rima Publishing House, 1992
- Konukçu, Enver – Ömer Faruk Akün, “Babürlüler”, **D.İ.A.**, C. IV, İstanbul 1991, s. 395-400
- Perkins, Dorothy, “Beijing(Peking) Convention of(1860)”, **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fiztroy Dearborn Publishers, 1999, s. 31
- _____ , “Buddhism”, **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fiztroy Dearborn Publishers, 1999, s. 47-48

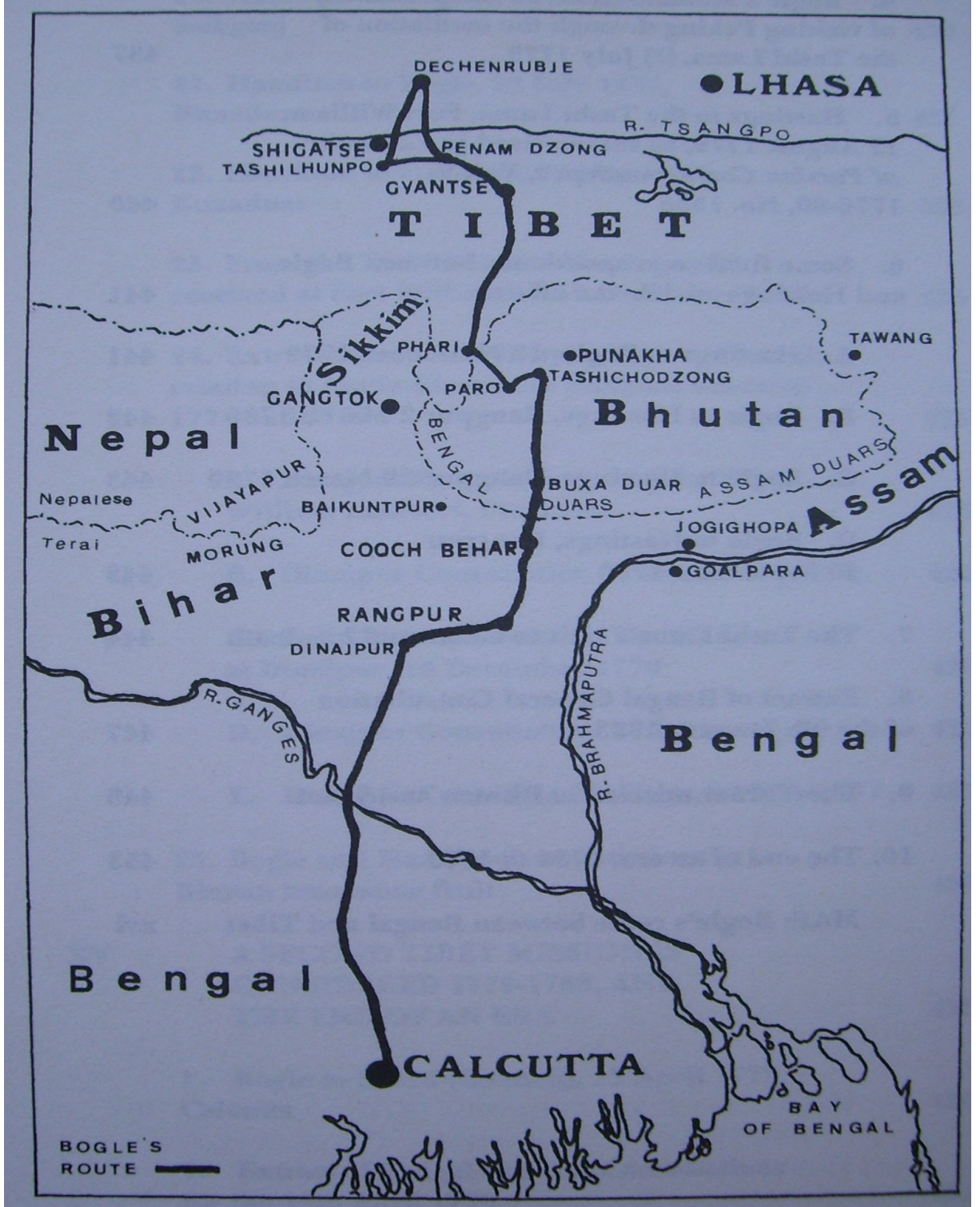
- _____, “Opium War”, **Encyclopedia of China**, Chicago-London, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, s. 368-369.
- Plessner, M., “Batlamiyus”, **Encyclopedia of Islam**, Leiden-Londra, E.J. Brill(Leiden)-Luzac&CO.(Londra), C. I, 1960, s. 1100-1102
- Tezler:**
- Huang, Chi-Huei, “T’ang Devrinde Tibetliler’in Çin ve Orta Asya Kavimleri ile Münasebetleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, yayınlanmamış doktora tezi, 1970
- Sarialioğlu, İrşat, “Hindistan Çin İlişkilerinde Tibet Sorunu”, **T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar arası Anabilim Dalı**, Ankara, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2007
- Vural Suat, “Hindistan’da İngiliz Yönetimi”, **T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı**, Malatya, yayınlanmamış doktora tezi, 2006

İnternet Kaynakları:

<http://en.showchina.org/Features/tpp/01/4/200903/t281416.htm>, 5.06.2010

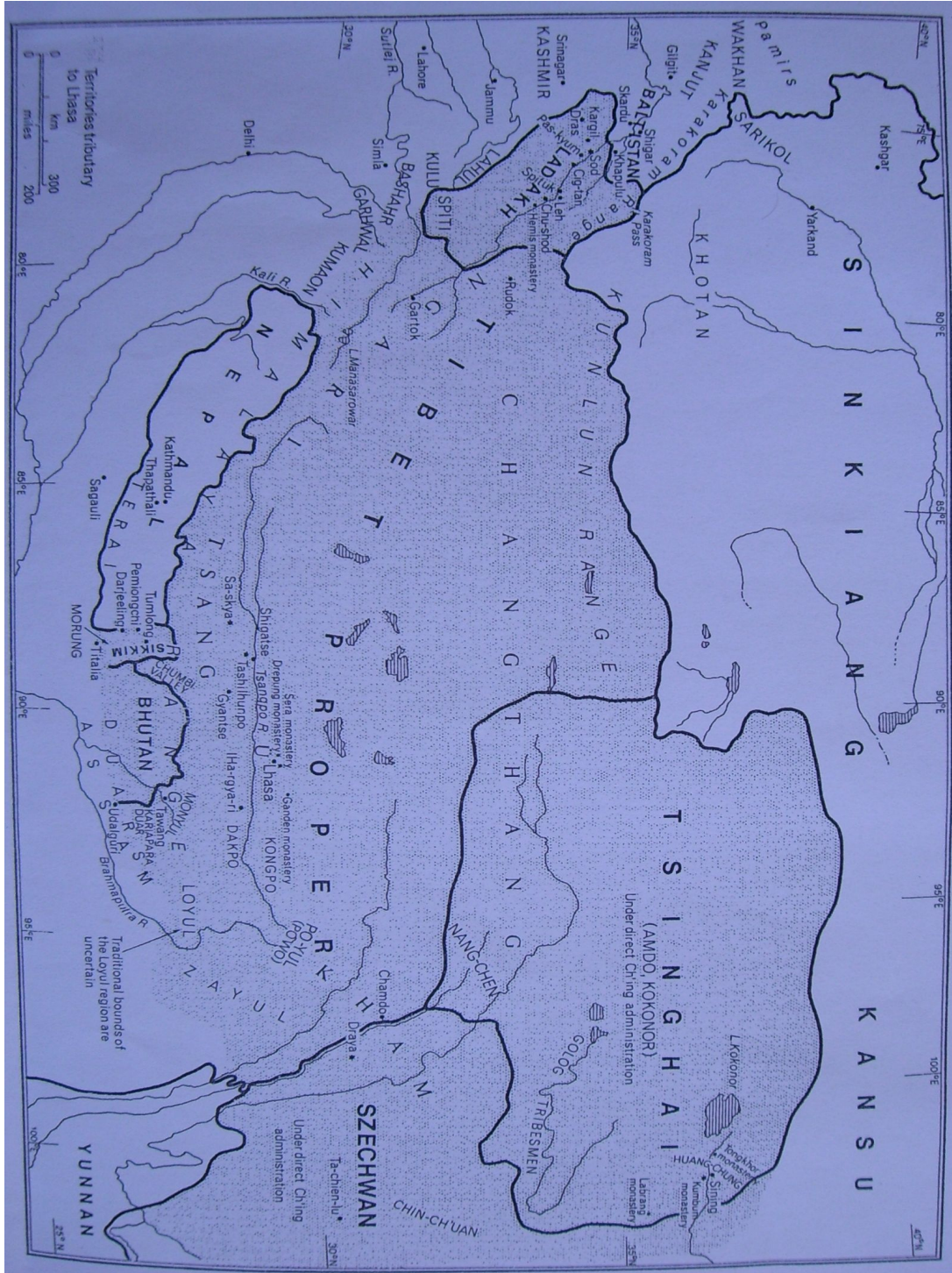
<http://en.showchina.org/Features/tpp/02/200903/t279881.htm>, 15.06.2010

<http://www.tibet.net/en/image/tibet-map.jpg>, 5.9.2010

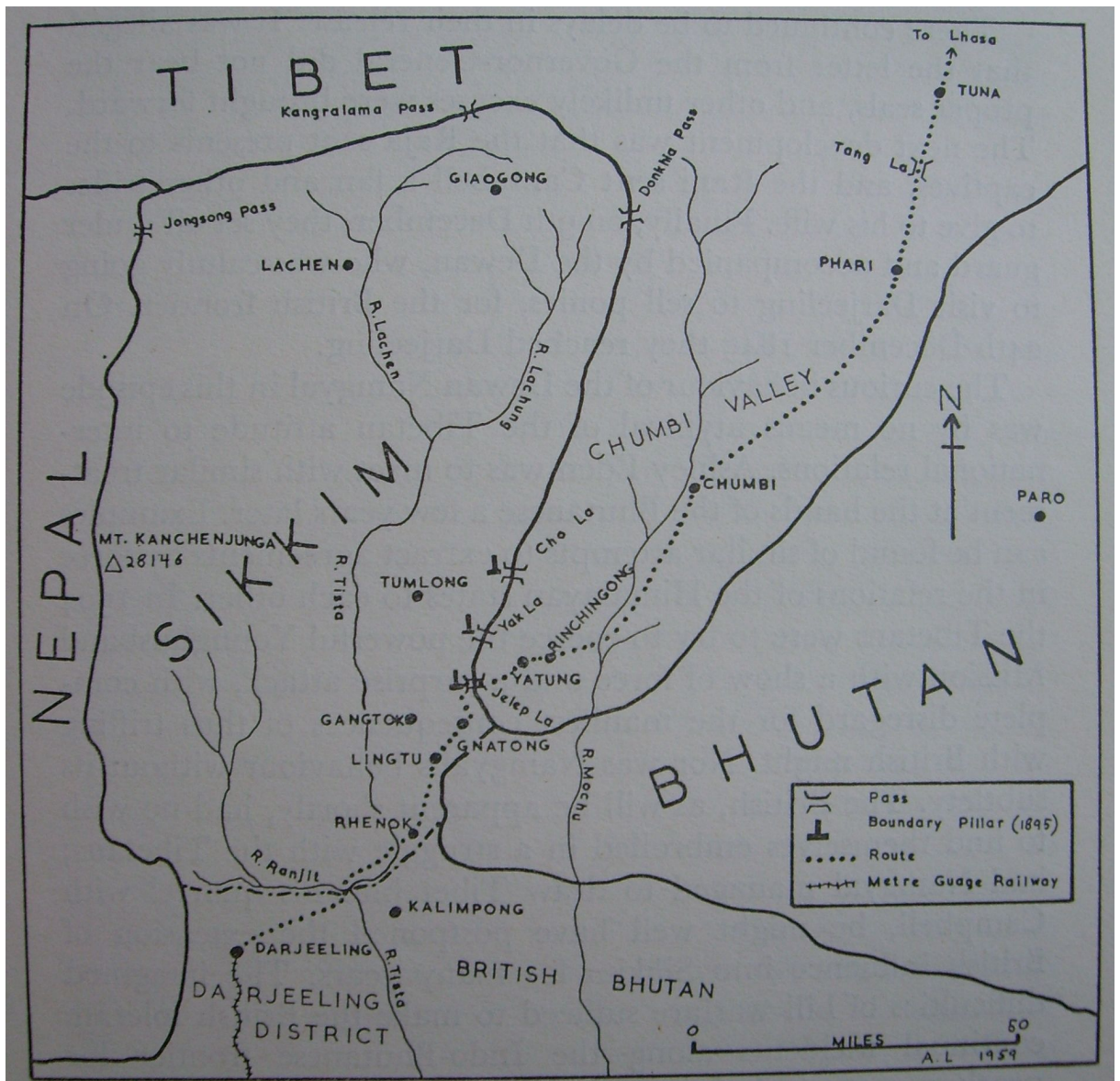
Harita 1 Bengal ve Tibet arasındaki ülkeler ve George Bogle'nin seyahat yolu

Kaynak: Alastair Lamb, **Bhutan and Tibet: Travels of George Bogle & Alexander Hamilton 1774-1777**, C. I, İngiltere, Roxford Books, 2002, s. xvi.

Harita 2 Tibet ve Tibet'e komşu ülkeler

Joseph Fletcher(haz.),**Cambridge History of China: Late Ching 1800-1911 Part 1**, Londra-New York-Melborn, Cambridge History Press, 1978, s. 104

Harita 3 Sikkim haritasi

Alastair, **Britain and Chinese Central Asia: The Road to Lhasa 1767 to 1905**, Londra, Routledge and Kegan Paun, 1960, s. 97.